

D.DIDPO

D E N I S D I D E R O T

O E U V R E S
C H O I S I E S

T O M E

I

LA RELIGIEUSE · LE NEVEU DE RAMEAU

Traduction ukrainienne de
VALÉRIEN PIDMOHYLNY

„R A D J A N S K A L I T E R A T O U R A“
KHARKIV 1933

Д Е Н І Д І Д Р О

В И Б Р А Н І
Т В О Р И

ТОМ

І

Ч Е Р Н И Ц Я · Н Е Б І Ж Р А М О

ПЕРЕКЛАД
В. ПІДМОГИЛЬНОГО

„Р А Д Я Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А“
ХАРКІВ 1933

Редактор *Н. Рибак*
Техредактор *І. Евенсон*
Художник *І. Падалка*
Коректор *П. Товстоні*

Вид. № 163. Здане до складання 9/І 1933 року. Підписано до друку 10/V 1933 р. Формат паперу $1\frac{1}{32}$ 72×105 см. Вага метр. стопи 48 кг. Друк. знаків на аркуші 52 тис.

ДЕНІ ДІДРО

ДЕНІ ДІДРО І ЙОГО ЛІТЕРАТУРНІ ТВОРИ

Організатор, непохитний, невтомний редактор великої французької енциклопедії, автор багатьох статтів, екзотичний гість самодержавної Катерини II, що поблажливо вислухує «утопічні» міркування паризького філософа про тиранів, ідеальний державний лад, народню освіту, — такий традиційний образ Дідро, образ без обличчя, створений колишньою гімназіальною наукою. Навіть «ліберальні» автори підручників, як от, напр., Сіповський, присвячували Дідро 2—3 рядки, з яких видно, що Дідро «був не тільки скептиком, але навіть атеїстом». Це знаменне «але навіть» проречисто промовляє, викриває ідеологічну суть таких характеристик, бо ж — «крайності французької філософії (матеріялізм, атеїзм) помірковано-мислящі люди ігнорували». Справді, Дідро — один із найпослідовніших буржуазних матеріялістів другої половини XVIII ст. В. І. Ленін у відомій своїй праці «Матеріялізм та емпіріокритицизм» зазначає, що Дідро зіставляв ідеї Берклі й Кондільяка, «щільно підходячи до погляду сучасного матеріялізму». Матеріялізм Дідро, його атеїзм спричинився був до своєрідного бойкотування з боку більшості західноєвропейських буржуазних літературознавців художніх творів філософа — «Небожа Рамо», «Жака-фаталіста», «Черниці». Від таких «фахівців» Дідро обороняє К. Маркс у листі до Енгельса. Він пише: «Сьогодні я випадково знайшов у себе вдома два примірники «Небожа Рамо» (*Le neveu de Rameau*). Надсилаю тобі один із них. Цей незрівнянний твір дасть тобі ще раз змогу потішитися з нього». Далі Маркс наводить Гегелеву характеристику філософії Дідро, зазначаючи, що забавніший за цей коментарій — коментарій французького журналіста, критика й романіста Жюля Жанена: «Цей морський кардинал (*cardinal de la mer*) не знаходять у «Рамо» Дідро підвалин моральності і, щоб виправити це, робить відкриття, що зіпсованість Рамо походить від того, що він «не дворянського походження, і дуже з цього занепокоєний...»

Літературні твори Дідро непокоїли французьке дворянство напередодні революції 1789 р., непокоїли й переможну буржуазію після 1848 р., коли в боротьбі з пролетаріатом, з теорією діалектичного матеріалізму, нащадки Вольтера та Дідро вступають у спілку з церквою, з релігією, коли 1856 р. Фльобера, як автора «Пані Боварі», обвинувачено «в образі громадської моралі, релігії та добрих звичаїв». Історія видань літературних творів Дідро на його батьківщині свідчить про важливу соціально-політичну функцію цих творів не тільки за другої половини XVIII ст., але й за часів розвитку промислового капіталізму, створення його культури. «Жак-фаталіст», що над ним працює Дідро під час подорожі до Росії (1773 р.), з'являється лише 1796 р. До 1800 р. роман витримує чотири видання. За часів Наполеонової диктатури видання припиняються. 1826 р., в апогеї февдальної реакції, «Жак-фаталіст» потрапляє до списку заборонених книг і знову відроджується 1830 р., коли вибухає липнева революція. Проте і «демократична» липнева монархія не протегує небезпечному Жакові, бо нове видання припадає на 1849 р., тобто з'являється в період зростання революційних настроїв середньої та дрібної буржуазії і згасання їх після червневих подій.

Роман «Черниця», написаний 1760 р., публікується тільки 1796 р., має кілька видань до 1800—02 рр., а за часів реставрації Бурбонів, коли клерикалізм підносить голову й численні тартюфи ведуть наступ на матеріалізм, коли «чорне» перемагає на деякий час «червоне» («Червоне й чорне» — роман Стендаля 1831 р.), антиклерикальна й антирелігійна «Черниця» друкується тричі, і всі ці видання припадають на 1822 р. Двічі фігурує роман у списку засуджених, заборонених книг. Далі, з липневої революції до революції 1848 р., в той час, коли формується «позитивізм», Контова теорія еволюції, скерована проти метафізичного мислення, проти церковної «мудрости», а поруч цієї ідеології «помірковано-демократичної» буржуазії, поруч ідей утопічного соціалізму, починають розвиватися й ідеї соціалізму революційного, — «Черниця» Дідро витримує шість видань.

Спокійніша, так би мовити, історія оповідання «Небіж Рамо», що його видав уперше німецькою мовою Гете. Французькою мовою цей твір читають на батьківщині Дідро лише 1821 р., тобто через 37 років по смерті автора! Отже всі найвидатніші літературні твори Дідро народилися для читачів значно пізніше від фактичного їх народження. Щодо оцінки їх у буржуазній критиці, то вона досі ще має полемічний характер. Матеріалістичний світогляд Дідро, гострі, руїнницькі його «парадокси» видаються надто сміливими. «Дідро», — за-

значає Іпполіт Тен у відомій своїй праці «Походження суспільного ладу сучасної Франції», — не мав «міцного фундаменту практичного розуму, йому бракує тієї загати громадської розсудливості, що заступає шлях руїнницьким поведом у творах Вольтера й Монтеस्क'є», — а тому, завважає представник буржуазного матеріалізму 60—80 рр. ХІХ ст., Дідро «не тільки спускається на дно антирелігійного й антигромадського вчення, роблячи це з усією непохитністю логіки й парадоксу, з більшою динамічністю, з більшим галасом, аніж сам Гольбах, але він, до того, ще й падає, валяється то в бруді свого століття, тобто в його захопленнях непристойністю, то на битому його шляху, тобто тяжінні до деклямації». Присуд, як бачимо, суворий, а втім не може не визнати Тен, що Дідро це «якийсь новий захожий, це — плебей, могутній мислитель, невтомний працівник і великий художник». Характеристику Тенову варіюють майже всі представники академічного літературознавства французького, ставлячи наголос то на першій її частині, то на другій. Усі вони зіставляють Дідро з Вольтером, щоб підкреслити тонкий художній смак деїста й переконаного оборонця священної власності — Вольтера, сальонового філософа, що вмів глузувати з усіх і всього, не руйнуючи «підвалин суспільства». На думку стриманого Рейнаха,¹ помилка Дідро, як автора «Черниці», полягає в тому, що він не спромігся показати поруч кльоак дикунства й безсоромності «святих осель миру й забуття», тобто «ідеальних» монастирів... А проте, наївно додає Рейнах, «усе це справді було, це не вигадано». Він же глибокодумно зазначає, що в романі «Жак-фаталіст» є «запах життя», хоч і «смердючий» часом. У «Небожеві Рамо» — надто багато «цинізму». Фаге² вважає, що Дідро «недостатньою мірою мислив», хоч він і вченіша від Вольтера людина. «Черницю» схарактеризовано однією зневажливою фразою: «нудьга змагається тут із огидою» («l'ennui dispute au dégoût»). «Небіж Рамо» — це тільки «грандіозна карикатура на себе самого», а «Жакові-фаталісту», структурно цікавому, бракує «основної ідеї». Бідолашний Дідро! Він не міг свого часу вчитися мислити в професора Фаге й основні свої ідеї черпав у таких англійських матеріалістів, як Льюкк, Шефтсбері, своїми академічно «недисциплінованими» творами прокладаючи шлях Дарвінові. Те, що хоче сказати Фаге, але не договорює, широко висловлює Барб'є д'Оревільї. Автор «Чортовиння», переконаний католик, ідеолог звироднілої, павперизованої аристократії, не скупуює на лайливі епітети, характеризуючи творчість Дідро

¹ Joseph Reinach, «Diderot». 1894.

² Emile Faguet, «Dix-huitième siècle».

в книжці «Гете та Дідро». Справа в тому, що Дідро був «полум'яно ревлюційний», що «ніколи ще майдан, повний божевільної голоти, не був такий бурхливий, як душа й голова Дідро». Дідро — «шарлатан» тому, що «ненавидить церкву», і це його «помилка, його злочин». Що сказав би цей «критик» Дідро, прочитавши «Пінгвінський острів» А. Франса, Роллянову сатиру «Лілюлі», «Ельмера Гантрі» Сінклера Люїса — ті твори сучасних західноєвропейських письменників, що продовжують антиклерикальну традицію не тільки творів Дідро, Вольтера, але й творів «вікарія» Свіфта, доктора теології Еразма Роттердамського, автора «Похвали глупству», світового шедевру — «Гаргантюа та Пантагрюеля» Рабле, «Декамерона» Дж. Боккаччо! «Черниця» Дідро, ненависна клерикалам доби імперіалізму, має, як бачимо, чимало літературних своїх предків і нащадків. Представник англійської ліберальної критики — Морлей, автор популярної свого часу монографії «Дідро й енциклопедисти», подає в ній більш-менш «об'єктивну» оцінку літературних творів Дідро. Щоправда, сюжет «Небожа Рамо» — «несимпатичний», а проте цей твір дуже повчальний для того, хто «вивчає умови, що підготували революцію». Це справді так, Морлей має рацію. «Черниця» виявляє обдарованість Дідро, та, на жаль, бракує їй «ніжності, краси». Щодо «Жака-фаталіста», то Морлей не розуміє Гетевої високої оцінки цього твору. Аджеж Дідро ні на хвилинку не може, не хоче тут «піднести своїх поглядів до неба». Гете справді дав високу й одну з глибоких оцінку «Небожа Рамо» і «Жака-фаталіста», не позбавлену, звичайно, моралізування. Аналізуючи перший твір, Гете відзначає, що автор його «охоплює всі соціальні питання, які тільки можуть цікавити людину». Цілком справедливо підкреслює Гете вплив «критичного трафарету» на критиків Дідро: «Думки дурнів переходять до вуст людей розумних». Треба тільки додати до цього, що «трафарет» і «дурні», як це видно з нашого стислого огляду типових оцінок творчості Дідро в буржуазному літературознавстві, мають цілком виразне класовоідеологічне забарвлення. Гете пише, що за цією критичною традицією Дідро позбавляють «творчого дару», базикають про брак композиції в його творах тощо. Боронячи Дідро від таких «дурнів», Гете зазначає: «Гі, що не визнають творчого хисту Дідро, що мають поверхове уявлення про цю велику людину, — або не читали «Жака-фаталіста», або читали тільки очима». Рейнахи, Фаге читали, звичайно, всі літературні твори Дідро, алеж читали їх очима тієї французької буржуазії, що за доби імперіалізму розчаровується в теорії еволюції, стає на шлях одвертої реакції. Вже 1848 р. Маркс і Енгельс писали, що продукційні сили, які є в розпорядженні буржуазії, «не

сприяють уже розвиткові буржуазної цивілізації», буржуазне суспільство скидається «на чарівника, який не має змоги впоратися з викликаними його закляттями підземними силами». В останній чверті ХІХ ст. доводиться не мріяти, як Фавст, про майбутню соціальну гармонію, а рятувати мрущу «фавстівську культуру» від революційної перебудови. Отже буржуазні вчені та публіцисти виступають в оборону імперіалізму, звичайно в трохи прихованій формі (В. І. Ленін),¹ і частиною цієї оборони є ідеалістична реакція в науці, в літературі, боротьба з представниками діалектичного матеріалізму і його історичними попередниками.

Літературознавство, що базується на марксизмі, не має підстав ні знижувати Дідро, ні ставити його на п'єдесталь. Марксизм, зазначає Ленін, користується найціннішими здобутками буржуазної культури, він «засвоїв і переробив усе, що було цінного в більш ніж двотисячнім розвитку людської думки й культури». Поміж цими цінностями твори Дідро посідають місце поруч творів Вольтера, Жан-Жака Руссо, видатних представників філософії ХVІІІ ст., що була, за висловом Плеханова, «ідеологічним виявом боротьби проти попівства, дворянства й абсолютної монархії, що її розпочала революційна буржуазія».²

В цьому стислому нарисі ми не маємо змоги детально спинятися на філософії Дідро, на окремих етапах розвитку його матеріалістичної концепції світу, суспільства. Нас цікавлять літературні твори Дідро, як художня популяризація його соціально-філософських ідей, як бойове клясове мислення в образах. Еволюції Дідро-філософа присвячена монографія І. К. Луппола «Дени Дидро. Очерки жизни и мировоззрения». Книжка подає чимало фактичного матеріалу, але ж авторове «деборіянство» виразно виявляється вже в такій декларації: «Якби ми могли дозволити собі розкіш простежити конкретно економічні події у Франції за цей самий час, ми побачили б, що шлях еволюції Дідро, як ідеолога, нерозривно зв'язаний із шляхом розвитку поглядів третього стану». Навряд чи можна зрозуміти Дідро-філософа, автора драм і романів поза діалектикою економічної і політичної боротьби французької буржуазії проти абсолютизму, тобто поза клясовою боротьбою. Без такої «розкоші» Дідро перетворюється на того кабінетного вченого, що аж ніяк не нагадує «вулкан, який протягом сорока років невпинно вибухав, над міру сповнений ідеями всякого порядку й роду» (І. Тен). Клясово зумовлена «вулканічність» Дідро ще виразніше, ніж у суто філософських творах, виявляється в літера-

¹ «Імперіалізм, як найновіший етап капіталізму».

² «Нариси з історії матеріалізму».

турній його творчості, і саме через це романи Дідро не могли побачити світу за життя їх автора. Філософські твори Дідро, його драми, романи, критичні статті, навіть дрібні нотатки — це бойове ідеологічне знаряддя «третього стану», що 1789 р. скаже вустами Сієса: «Що таке третій стан? Уся нація, але нація в кайданах і під гнітом.. Це здорова, міцна людина, що її одна рука прикута ще. Третій стан має тепер досить сили, щоб не дозволити знову його завоювати». Те, що лунає в політичній промові Сієсовій, лунає ще 1784 р. у славнозвісному монолозі «Севільського цилюрника» Бомарше. Його Фігаро мусів розгорнути «більше знання й розважності на те тільки, щоб існувати, ніж укладено за сто літ у керування цілою Еспанією» (тобто Францією. *C. P.*). «І ви хочете боротися», — запитує Фігаро тих Альмавів, ті 270 000 «упривілейованих», що «завдали собі труду народитися й нічого більше».

І ще раніше, в 1760—61 рр., Рамо, «син діжонського аптекаря», виступаючи в ролі блазня титулованої і фінансової аристократії, з уїдливою іронією і неприхованою ненавистю дрібно-буржуазного павперизованого інтелігента зазначаючи, що в суспільстві «всі стани жеруть одне одного», — закінчить оповідання знаменною фразою: «сміятиметься той, хто сміятиметься останній».

Друга половина XVIII ст. — доба поглиблення февдальної реакції. Монархія стає гальмом економічного прогресу, являючи собою централізовану бюрократичну державу. Неккер, буржуазний міністер Люї XVI, характеризує її так: «Кожна канцелярія діяла як держава, що воює з усіма іншими, і розглядала як законну воєнну здобич усякий шматок влади чи прибутку. Всюди панував хаос і безладдя». Абсолютизм, що постав через підтримку торговельно-промислового капіталу, був безсилий, неспроможний зліквідувати февдальні пережитки, всі численні «привілеї» дворянства. Значна його частина стає двірською. Грандіозним почтом Люї XV, Люї XVI, грандіозним паразитом, на утримання якого витрачаються народні гроші, спустошується державний бюджет. Колишнє патріархальне дворянство, що сиділо на землі в XVII ст., було зацікавлене в більш-менш «раціональному» використанні своїх сеньйоральних прав, брало участь у місцевому самоврядуванні, а тепер, пробуваючи у Версалі й околиць палацах, дбає лише про блискуче, феєричне життя. Сеньйоральний маєток занепадає, кинутий напризволяще, відданий управителям, завдання яких — видавлювати з павперизованого селянства все, що можна видавити ще в додаток до фантастичних королівських пенсій, субсидій, бож аристократичне життя потребує невпинного допливу коштів. Справді, чи ж легка справа утримувати «штат» на 239 чоловіка, як у графині д'Артуа, на 274, як у герцога Орлеанського?.. Сотні

таких «штатних» у верхівки аристократії, десятки в почті «середняків», а все це разом — блискуче сузір'я навколо короля, і все це спричиняється до невпинного, катастрофічного зростання державного дефіциту. Поруч паразитарного дворянства — незначна багата верства селянства і основна його павперизована маса, що терпить від тягара державних податків і податків та повинностей сеньйоральних. 140 000 дворянства й 130 000, за підрахунком І. Тена, «чорного» й «білого» попівства, що має свою аристократичну верхівку, яка живе блискучим світським життям, — це ті нероби, про яких Вольтер писав у «Вавилонській принцесі»: «єдина їхня важлива справа були легковажні, веселі, світські втіхи», вони «не мали іншої роботи, як грати й розважатися». Поруч «нероб» ставить Вольтер «ділових людей», тобто «третій стан», що його авангард, торговельно-промисловою буржуазію, постизує він в оповіданні «Жанно й Колен». Двірська аристократія, за висловом Сієса, це «голова велетенської потвори, що висмоктує всю Францію».

Ціла верства, зазначає він, «свою славу вбачає в тому, щоб лишатися бездіяльними в загальному рухові й користуватися кращою частиною врожаю, нічим йому не сприяючи».

В міру розвитку класової боротьби поміж висхідною промисловою буржуазією та февдально-двірським дворянством розгортається і поглиблюється ідеологічна боротьба. Підпорою февдалізму були насамперед релігія, церква, метафізика, як форма мислення, що сприймає речі й явища в їх статиці, і як знання, що виходить за межі чуттьового світу, світу матерії. Отож церковній догматиці, метафізичним системам за другої половини XVIII ст. протиставлено філософію матеріялістичну, що її репрезентують Гольбах, Гельвецій, Ляметрі, Дідро. Французька матеріялістична філософія, писав К. Маркс, «являє собою не тільки боротьбу проти існуючої релігії і теології, а й одверту, виразно виявлену боротьбу проти метафізики XVII в., проти метафізики Декарта, Мальбранша, Спінози й Ляйбніца («Свята родина»). Звичайно, не можна, як це робить Деборін, Альтер і Луппол, спираючись на Плеханова, ототожнювати пізнання французьких матеріялістів з діалектичним матеріялізмом — світоглядом революційного пролетаріату. Французький буржуазний матеріялізм є лише одне з джерел у процесі історичного готування діалектичного матеріялізму. На ґрунті розвитку природознавства й експериментальних наук будують буржуазні матеріялісти свою філософію й соціологію, що не може не відбивати механістичности й певної метафізичности тогочасної науки. Виходячи з сенсуалізму Д. Льюка, використовуючи Декартову фізику, французькі матеріялісти другої половини XVIII ст. залишили вольтерівський деїзм позаду. Усі люди,

писав Вольтер у «Трактаті про метафізику»,¹ — народжуються на світ з носом і п'ятьма пальцями, але ніхто не народжується з пізнанням бога; проте всевіт, на його думку, не міг постати з нічого. Якщо люди сповнені свідомости й розуму, то мусить бути і «вічна, розумна істота». Про найвищу творчу силу свідчить «суворий лад та доцільність світотвору». Коли світ — «прекрасна машина», то ми, гадає Вольтер, мусимо зробити висновок і про «розумного, великим мистецтвом обдарованого її творця», хоч ця доцільність підпадає, як свідчать пригоди героїв Вольтерових філософських оповідань, досить серйозним сумнівам. «Ніякого бога немає й бути не може» — пише Гольбах. Не існує якогось «першого поштовху», єдиного творчого акту «архітекта світу». Існує тільки матерія, природа, як «велика сукупність, утворена сполученням різних речовин, різними їх комбінаціями й різними рухами, що ми спостерігаємо у все-світі» (Гольбах, «Система природи»). Неможливе, на думку Дідро, припущення, що над усесвітом панує якась істота, від матеріальної субстанції відокремлена. У своїх філософських творах Дідро від теїзму й деїзму невпинно простує до атеїзму, хоч в «Енциклопедії» йому доводиться, зважаючи на цензурні умови видання, замаскувати за допомогою «Езопової мови» справжні свої погляди на бога й релігію. У «Промові одного філософа до короля» Дідро, звертаючись до Люї XV, зазначає: «королю, якщо вподобні вам попи, то невподобні філософи, і навпаки, бо одні — друзі розумові й наукові діячі, другі — вороги розумові й чинники нещастя». Між тими й тими точиться, — пише Дідро, — безупинна боротьба, і хоч попи з світа звеличимало філософів, тим часом як філософи не замучили жадного з попів, проте «філософи небезпечні для останніх, найбільше ж той із них, хто вказує монархові на величезні суми, що їх держава витрачає на цих бундючних дармоїдів, хто каже, що держава сплачує щодня 150 000 екю 150 000 людей, які глушать її своїми дзвонами». В дальшому своєму розвитку французька буржуазія XIX ст. замириться з дармоїдами, коли її владі загрожуватимуть ідеї революційного соціалізму. Тепер, у XVIII ст., напередодні революції, вона, як бачимо, провадить уперту боротьбу проти тих, що намагаються заглушити своїми дзвонами голос висхідної класи, який лунає в усіх творах «енциклопедистів», закликаючи «зібрати знання, розкидані по землі, й викласти їх у формі загальної системи, щоб праця попередніх століть не лишилась без користі для майбутніх століть і щоб наші нащадки, просвітивши свій розум, стали разом з тим

14 ¹ Див. нашу передмову до вибраних творів Вольтера. Вид. «Література і мистецтво». 1932.

доброчеснішими й щасливішими». Аджеж, зазначає Вольтер устами просвіченого англійця у «Вавилонській принцесі», «з глибини того самого розуму, який мусів нас зрозуміти й підтримати права людської природи, ми піднесли й знання до найвищої міри, якої вони можуть досягти між людьми... Протягом століття ми вирвали в природи більше таємниць, ніж увесь людський рід відкрив протягом безлічі століть». І це справді так. Досить відзначити такий здобуток у фізиці, як вивчення иину електрики (Мушенбрук, Франклін), досліди Лявуазьє над хемічним складом повітря і процесом горіння, наукові праці Прістля про живлення рослин, грандіозну історію світу Бюффона, праці Ліннея в галузі ботаніки, д'Алямбера в галузі математики, Лямарка в галузі фізіології і зоології. Усі французькі філософи XVIII ст. тою чи тою мірою — дослідники природи. Вольтер вивчає експериментальну фізику, хемію; Монтеск'є друкує праці з ботаніки й зоології; Гольбах, Ляметрі, Кабаніс — хеміки, фізіологи, медики; Дідро — справжній енциклопедист, він «жадібно вбирає, — зазначає Тен, — усі науки, всі мистецтва, включно до техніки промислових виробництв».

Загальна система знання, що її подає «Енциклопедія», — це механістичний матеріалізм, за яким матерія і її рух, усі зміни — підлягають незмінним законам. Вічний рух природи відбувається в одному незмінному колі. До ідеї якісної різноманітності матерії, до ідеї діалектичного розвитку природи лише наближались деякі з французьких матеріалістів. Дідро в «Елементах фізіології», в розділі «Тварини», писав про незмінність форм: «не слід думати, що вони завжди лишаться тими самими, такими, як ми їх бачимо. Це — результат безконечного потоку часу, в наслідок чого здається, що їх форма, забарвлення зберігають стаціонарний стан, алеж це тільки здається». З основної механістичної концепції французького матеріалізму XVIII ст. випливає і його детермінізм — визнання, що людина є частка природи й підлягає її законам, що вчинки людини зумовлені зовнішніми, об'єктивними причинами. Незалежність нашої волі, за Гольбахом, полягає в тому, щоб підкорятися «доконечним мотивам». Звідси фаталістичний характер, метафізичне розуміння співвідношення між доконечністю і випадковістю, що позначаються на такому творі Дідро (з характеристичною назвою), як роман «Жак-фаталіст». Хто керує — доля нами, чи ми долею? — запитує Жак. У пляні свого життєвого фаталізму він спостерігає, що багато розумно обміркованих проєктів зазнають невдачі, а чимало безглузких мають успіх. Для французьких матеріалістів людина є елемент природи. Вони ігнорують практичну діяльність людини, історичний процес розвитку людського суспільства. Людина є ви-

твір соціального оточення, певної організації суспільства, політичної його структури. Соціальне оточення в зазначеному розумінні є витвір громадської думки, системи певних ідей, ідеалів. Отже утворюється антиномія, що її французькі буржуазні матеріялісти не могли розв'язати. — чи громадська думка створює соціальну структуру суспільства, чи остання створює цю громадську думку.

Відповідь на це дасть К. Маркс: «Певний спосіб продукції й відповідні до нього продукційні відносини, економічна будова суспільства утворює реальну базу, на якій підносяться юридична та політична надбудова».

Цій базі відповідають певні форми суспільної свідомості, «спосіб продукції матеріяльного життя зумовлює соціальний, політичний та духовний процес життя». Французькі матеріялісти виходили з ідеї розуму, властивого кожній людині, розуму, що спонукає її добиватися свого щастя, сприяючи щастю інших членів даного суспільства. «Загальне добро, — зазначає Дідро, — мусить бути найвищим правилом нашої поведінки». Алеж ми знаємо, що «ті самі люди, що будують соціальні відносини відповідно до свого способу матеріяльної продукції, виробляють також принципи, ідеї та категорії відповідно до своїх суспільних відносин». Отже розум французьких матеріялістів і поняття «добра» мають чіткий класовий зміст, відповідають політичним ідеалам висхідної торговельно-промислової буржуазії. Революційність їхніх філософських висновків, сміливість аналізу февдальної структури тогочасної Франції з її ідеологічною надбудовою — все це пізніше, в ХІХ ст., видаватиметься класовим нащадкам Гольбаха, Гельвеція, Дідро небезпечним ідейним матеріялом. Зброю, якою буржуазія смертельно вразила февдалізм, спрямовується тепер проти самої буржуазії, читаємо в «Комуністичнім маніфесті» про розвиток вільної конкуренції за 30—40 рр. ХІХ ст.

Такою ж самою зброєю, що спрямовується проти тих, хто її викував, була й буржуазна матеріялістична філософія ХVІІІ ст., як одне з історичних джерел діалектичного матеріялізму, — ідеологічної зброї пролетаріату.

Виступаючи проти февдалізму, змертвої економічної та політичної системи, французькі матеріялісти ХVІІІ ст., як ідеологи здебільшого великої і середньої буржуазії, виступали проти февдальної власності, але не власності буржуазної, виступали проти тиранії, абсолютизму, алеж політичні їхні ідеали не йшли далі конституційної монархії. Ідеолог дрібної буржуазії — Жан-Жак Руссо висуває ідею народоваля, безпосереднього народнього законодавства, бож влада представницька «ніколи не виявляє інтересів народніх мас»; Руссо

знає, що «основа суспільного зла — власність», а проте це тільки теорія. Практичний висновок Руссо — «демократичне врядування, таке довершене, є непридатне для простих людей», тобто для широкої маси селянства, ремісницького, індустріального пролетаріату. Це та «маса», «чернь», що, на думку Вольтера, «ніколи не спроможеться чогось навчитися», а Гольбах каже: «всюди, де народ захоплює владу, він уносить до державного ладу принцип розкладу». Отже й Дідро не революційніший з цього боку від Гольбаха. Його політичний ідеал — представницька виборна монархія. Законодавчий корпус з представників народу — основа державної влади. «Не ті імперії нещасливі, — пише Дідро, — де зростає народня влада, а ті, де королівська влада стає необмеженою», де суспільство поділяється на дві класи, з яких «одна розкошує, друга — задихається в злиднях». Філософ *par excellence*, Дідро мало займався в своїх творах питаннями конкретної політики, — пише Луппол, вузько розуміючи останню, як «шукання найдовершенішої форми державного ладу». Ставити так питання — це значить відкидати політичність усієї «Енциклопедії», всього французького матеріалізму XVIII ст., цієї агітаторської, бойової, насиченої політичним патосом буржуазної філософії, що всі її зусилля скеровані на боротьбу з старим політичним ладом в ім'я цілком конкретних політичних ідей та ідеалів, в ім'я буржуазного демократизму, структура якого може бути різноманітною, але суть єдина.

Політичні в цьому розумінні і літературні твори Дідро. Всі вони, як і Вольтерові оповідання, «філософічні», а про пов'язаність з «конкретною політикою» свідчить наведена їх літературна історія.

Перший з цих соціально-філософських романів Д. Дідро — «Черниця».

II

Над «Черницею» працює Дідро, як це видно з його листа до Софії Волян, 1760 року, маючи вже 47 років. Перед нами дійшлий письменник, що вміє використати свій життєвий досвід, факти своєї соціальної біографії. На тлі її і нам легше зрозуміти «Черницю», особливо ж «Небожа Рамо», написаного 1762 р. Майбутній атеїст, автор своєрідної матеріалістичної поеми «Сон д'Алямбера», як і героїня «Черниці», Сюзанна Сімонен, зазнав на собі гніту й отруйного впливу єзуїтської науки та католицького культу. В містечку Лянгр, де народився 1713 р. в сім'ї поважного ремісника (ножаря) Дені Дідро, відвідує він єзуїтську школу, вивчає поруч Цице-

рона, Віргілія, Горація писання богословів, середньовічних схоластиків. Єзуїти вже обплутали своїми тенетами молодшого брата Дідро (пізніше непримиренного «критика» всіх творів Дідро) і важать на нього. Дідро готується до попівської діяльності, оселяється в Парижі, алеж тут, у центрі інтелектуального життя висхідної буржуазії, перед очима юнака розгортаються звабливіші перспективи. Захоплює математика, природничі науки, що в їх світлі теологічна мудрість стає нікчемною, безглуздою. Проте Дідро ще робить «кар'єру», працює в конторі прокурора Клеман де-Рі, підкоряючись батьковій волі. цікавлячись, проте, більше Гоббсом, Дж. Локком, аніж таємницями карного кодексу. Даремно старий Дідро вимагає від «легковажного» сина остаточної відповіді щодо професії. Покищо Дені може сказати, що любить науку — і це все Дідро, не вагаючись, стає на той шлях, що ним пізніше, в 20-х рр. ХІХ ст., піде Оноре Бальзак та його герої, — це вільне (як видається сміливим юнакам), сповнене великих мрій і творчих задумів, життя «богеми» — тієї дрібнобуржуазної інтелігенції, що вже за часів Дідро сподівається «завоювати Париж» і вже за тих часів натрапляє на залізний закон конкуренції. Чимало життєвих труднощів доводиться зазнати Дідро, що про них розповідає він у «Небожі Рамо», а втім — хіба ж йому не двадцять років, хіба ж не стоїть за ним кляса, що готується до рішучого бою з апсієнне régime — старим політичним ладом? У такий історичний момент для талановитого юнака знайдеться важливіше від праці в прокурора діло. Він сам буде одним з найвидатніших прокурорів революційної буржуазії, — редактором, організатором грандіозного винувального акта — «Енциклопедії». Тим часом дає Дідро приватні лекції, пише на замовлення ділові листи, папери тощо, навіть складає казання для місіонерів! Від фінансиста Рандона, де влаштувався він у ролі репетитора, вихователя дітей, Дідро незабаром тікає, бо відчуває, що сам «стає дитиною».

Непомітно минають роки, між ними й тридцятий рік життя Дідро. Час серйозно взятися до наукової праці. 1743 р., одружившись з Антуанеттою Шампіон, дочкою дрібного комерсанта, Дідро перекладає «Історію Греції», «Характеристики людей, звичаїв, думок» англійського мораліста Шефтсбері з додатками власних коментарів. 1746 р. з'являється перша філософська праця Дідро (анонімно) — «Філософічні думки», що її державна влада вшановує постановою спалити, бож автор книги, зіставляючи всі релігії — «не визнає жадної» Справді, хоч Дідро й удає ще католика, проте надто прозоро пориває з християнською ортодоксією. Дідро критикує тут релігію з тих суто раціоналістичних позицій, що на них стоїть

і Вольтер у своїх філософічних оповіданнях («Білий бик», наприклад). Рішучий крок у бік матеріалізму робить Дідро в «Листі про сліпих» (1749). Деїсти, доводячи існування «архітекта світу», посилаються між іншим на довершеність його твору — природи, на її красу, величне видовище якої свідчить, мовляв, про її могутнього творця. Проте для сліпих, що їх інтелектуальним розвитком цікавиться Дідро, видимої природи, чарівного її видовища не існує; її «гармонії» вони не бачать. Англійський сліпий учений Савндерсон, зазначає Дідро, «бога може визнати тільки тоді, коли обмацає його», тобто в утворенні наших ідей єдине джерело їх — це наші чуття. «Лист про сліпих», написаний «на науку видющим», спричиняється до арешту й ув'язнення Дідро. Протягом трьох місяців «відпочиває» він, а далі енергійно береться до видання першого тому «Енциклопедії», праця над яким починається ще 1746 р. (з'явився перший том 1751 р.). Відтепер редагування матеріалів, запрошення співробітників, писання основних і дрібних статтів, боротьба з цензорами — стає основним життєвим і науковим завданням Дідро. З невичерпною настирливістю і ентузіазмом триває ця робота до 1764 р.; не зважаючи на всі перешкоди, на галас, що здійсмають обскуранти всіх гатунків, на потік брудних наклепів, — випускає Дідро том по томі «Енциклопедію». Періодично вибухають над Парижем, над Францією Люї XV ці ідеологічні гарматні буржуазії. 1752 р. королівська Рада забороняє видання, бо «його величність визнав, що в двох томах висловлено багато тверджень, скерованих на знищення королівського авторитету, зміцнення духу незалежності й бунтарства, що своїми темними й двозначними висловами вони створюють фундамент для неправдивих думок, псування звичаїв та безвірництва». Ліберальний міністер д'Аржансон розв'язує цю справу на користь Дідро, алеж 1758 р. натиск февдальної реакції знову загрожує «Енциклопедії». Спеціальна комісія вивчає видані томи й доходить висновку, що користь енциклопедії для мистецтва й науки не переважає «шкідливості її для релігії і моралі», а тому дальші томи видавати — забороняється». «Упривілейовані» ведуть наступ також за допомогою літератури, театру. З'являється п'єса-пасквіль Паліссо «Філософи», нікчемна спроба здискредитувати «просвітню філософію». «Філософів» незабаром поглинули театральні архіви. Ні спалення творів реальних філософів, ні Бастілія, ні, тим більше, такі пасквілі, як п'єса Паліссо, — розвитку клясової боротьби загальмувати не могли. 1765 р. з'являються десять останніх томів «Енциклопедії», понівечені, без відома Дідро, видавцем Лебретоном. Дочка Дідро в своїх спогадах пише, що це боягузтво Лебре-

тона надзвичайно схвилювало й обурило її батька, що ніколи він не міг спокійно говорити про цей факт.

В атмосфері напруженої роботи над «Енциклопедією» минає літо життя Дідро. Наближається осінь, алеж творча енергія не згасає. Дідро цікавиться мистецтвом. Автор буржуазних драм «Незаконний син», «Батько родини», теоретик буржуазної драми, він з 1759 до 1781 рр. пише критичні статті про художні виставки, виступаючи проти академічного й аристократичного мистецтва. Природа, за Дідро, а не театралізовані натурники й натурниці, — це єдиний об'єкт творчості. Гостро критикуючи таких двірських художників, як Ватто, Фрагонар, Буше, Дідро високо цінує Греза, як співця буржуазії, автора картин, присвячених поетизації дрібнобуржуазного побуту, добродесних міщан. «Сміливіше, мій любий Грез, — пише він, — чи ж не надто довгий час пензель художників присвячений був розпусті й порокам? Чи ж не мусимо ми радіти, що нарешті він є в спілці з драматичною поезією, щоб напучувати нас, надихати любов'ю до чесноти?» Проте сам Дідро в своїх романах значно сміливіший від солодкуватого, сентиментального Греза. В «Черниці» й інших романах Дідро викриває розпусту, хижацтво не тільки «упривілейованих». Фінансова верхівка буржуазії, комерсанти, спекулянти, заможне селянство, богемська дрібнобуржуазна інтелігенція (Рамо) — до всіх цих класових груп підходить Дідро, як матеріяліст, соціолог, випереджуючи часом у своєму немилосердному реалізмі Бальзака.

1773 р. Дідро вирушив до Петербургу. Ще в 60-х рр. починається «роман» Катерини II з «просвітньою філософією». Катерина листується з Вольтером, запрошує д'Алямбера до Петербургу, купує в Дідро його бібліотеку, залишаючи її до кінця життя власника в його володінні. Катерина дбає про славу «найкращої законодавиці», як називає її Вольтер у «Вавилонській принцесі», кращої, іронічно додає він, улесливо вихваляючи її «толерантність до всіх релігій», ніж Ізіда в Єгипті або Гера в греків. Проте всі проекти соціальних реформ, що їх надхненно розгортав Д. Дідро в «товариських бесідах» з північною Герою, були для останньої лише гострою інтелектуальною розвагою, платонічним фліртом з філософією революційної буржуазії. Історичне обличчя «добродійниці роду людського» (Вольтер) — усім відоме. Під час подорожі до Петербургу пише Дідро «Жака-фаталіста», твір, де властивий Дідро оптимізм забарвлюється часом промінням гіркої іронії, де відчувається втома, тягар багатьох років життєвої боротьби. Останнє десятиліття свого життя Дідро присвячує студіюванню фізіології і імператорського періоду римської

історії. «Елементи фізіології», «Життя Сенеки» свідчать не тільки про різноманітність наукових інтересів Дідро. У «Житті Сенеки» він не виступає в ролі об'єктивного дослідника. Морлей відзначає насиченість цієї праці Дідро злободенністю, натяками на сучасність. Морлея непокоїть те, що читач не розуміє — чи йдеться тут про римського імператора, чи про короля французького, про Сенеку, Тразея чи про Тюрго або Неккера. Тогочасні читачі Дідро розуміли його твори краще від Морлея. Клясова ідеологічна спрямованість історичної праці Дідро була для них цілком ясною, бо для Дідро історія, як і філософія, — зняряддя боротьби проти ненависного абсолютизму. 1784 р. Дідро помер, і того ж таки року пролунав сміх Бомаршевого «Фігаро» і його загрозливий монолог-виклик «упривілейованим». Опортуністичний друг і учень Вольтера закінчив свою п'єсу іронічною пісенькою про те, як «живе наш добрий люд», його «тиснуть, що й не писнуть; він кричить, гвалтує страх, все ж кінчиться на піснях». Кінчилося, проте, на революції, на новій пісні — Карманьйолі. «У революції, що вибухла незабаром, Дідро говорив устами Дантона», — зазначає К. Луппол. Ми не знаємо, чи виступив би Дідро в процесі поглиблення революції в ролі Дантона — зрадника революції, що провадив переговори з Бурбонами, але політична програма Дідро, не зважаючи на елементи дрібнобуржуазного радикалізму, що характеризують літературно-філософську діяльність сина лянґрського ремісника, справді ближча до програми жірондистів — торговельно-промислової буржуазії, ніж до Робесп'єрової, помірковано-якобінської з її принципом «самодержавного народу», з ідеєю демократичної республіки.

«Черниця», як уже сказано, є роман, що відбиває власний досвід Дідро в галузі релігійного виховання, а з другого боку він характеризує той період філософських шукань письменника, коли, пориваючи з деїзмом, Дідро ще не дійшов до послідовної матеріалістичної концепції «Д'Алямберового сна» і «Розмови філософа з дружиною маршала^{***}» (1776 р.). В останньому діалозі філософ Крюделі підкреслює руїнницьку історичну роль релігії. Релігія «створила й підтримує ворожнечу поміж націями», вона «створила й живить найсильнішу і найупертішу ворожнечу в суспільстві поміж громадянами, в сім'ї — між родичами». Релігія — «утопія, вона не може встояти проти невпинного тиску природи, що повертає нас у лоно своїх законів». Що таке бог? — запитує маршалову дружину філософ. Дух, — відповідає та. «Якщо дух творить матерію, то чому б і матерії не творити духа?», — зазначає Крюделі; цей процес він спостерігає щодня. Який мізантроп,

бажаючи завдати лиха людству, винайшов би для цього щось краще, ніж «віра в незбагненну істоту, щодо розуміння якої люди ніколи не могли б домовитися?»

У «Черниці» питання про релігію ставиться й розв'язується ще на ґрунті раціоналізму. Дідро знає, що обітниці ченців і черниць «суперечать природним нахилам людини», що тільки люди фізіологічно ненормальні виконують ці обітниці. З ширим патосом і обуренням запитує Дідро: «де людські голови сповнені брудних видінь, де царство рабства й деспотизму, де природа, повстаючи проти насильства над собою, трощить усі перепони, лютує, від природної стриманості переходить до розпусти? Все це буйно розцвітає в монастирі; монастирське життя, — резюмує адвокат Манурі, що допомагає Сюзанні Сімонен вийти з церковної в'язниці, де вона опинилась, як незаконна дочка поважних буржуа, — це «життя фанатика або лицеміра».

В оповіданні Вольтеровому «Простак» дівчину, яку кохає наївний «син природи», вихований індійцями француз, віддають до монастиря. Довго поясняють Простакові — що таке є монастир, що це є «така в'язниця, де дівчат тримають замкнених, жахлива річ, незнана ні в гуронців, ні в англійців». Ця жахлива річ, що про неї мимохідь згадує Вольтер, вимальовується на весь обсяг перед очима читача в романі Дідро. І. Тен, на підставі офіційальних даних 1788 р., налічує 198 жіночих монастирів з 5394 черниціями. Деяка частина їх — монастирі упривілейовані, де ігумені й їхній почет належать до аристократії гербу й капіталу. Про них І. Тен пише: «двадцять п'ять шляхетних жіночих капітулів і дев'ятнадцять чоловічих являють собою сорок чотири постійні сальони і місця побачень для людей великосвітських». Чимало таких монастирів пише той таки Тен, цитуючи мемуарні відомості про веселе життя в них, є не що інше, як «пристойні й приємні притулки для шляхетних удів, для молодих дам, що їхні чоловіки пробувають в армії, для дочок аристократичних родин, при чому, ігуменя такого монастиря вміло й елегантно тримає своє берло й майстерно керує цим маленьким царством гарненьких жінок». Художньою і вичерпною історичною ілюстрацією до цих Тенових рядків є «Черниця», починаючи з V розділу. В Арпажонському монастирі п'ють каву, ласують шоколядою, лікерами, співають романси, відправа відбувається «з непристойним поспіхом». Проте ігуменя не тільки приємна, великосвітська жінка. Берло її перетворюється іноді на канчук садистки. З немилосердним реалізмом викриває Дідро справжнє обличчя цієї щиросердої нібито, доброзичливої жінки. Ігуменя — еротоманка, жінка з ненормальним статевим інстинктом,

і черговою жертвою її мусить стати Сюзанна, що довго не може зрозуміти дивної поведінки абатиси. Відсіч, яку дає героїня роману хтивим домаганням «святої» жінки, спричиняється до еротичного божевілля останньої. Конаючи, ігуменя бачить «пекельних духів», ладних схопити її душу. Черниці винуватять Сюзанну в чаклунстві, в тому, що вона «зурочила» ігуменю. Спроба добитися офіційного дозволу на вихід з монастиря — даремна. Отже єдиний вихід для Сюзанни — це втеча з монастиря. Дальші пригоди Сюзанни, якій закони абсолютної монархії не дають права на чесне життя, на працю, — лише намічаються в романі. Історія пробування Сюзанни в Арпажонському монастирі викликала й викликає досі з боку буржуазних оборонців «моральності» винувачення Дідро в порнографії. Алеж це доля не тільки «Черниці». Порнографічні романи Поль де-Кока не завдавали такого клопоту добродішним критикам, як Фльоберова «Пані Боварі», «Провина абата Муре» Е. Золя, «Абат Жюль» Октава Мірбо, — романи, де автори їх насмілилися показати згубний вплив культової еротики й вимушеного аскетизму на своїх героїв. Дідро так само далекий від порнографії, як пізніше Золя в зазначеному романі. Епізод з ігуменю — це свого роду «клінічна картина», користуючись з термінології Золя, як і «Провина абата Муре» або «Абат Жюль», подана не об'єктивним спостерігачем, а войовничим ідеологом революційної французької буржуазії XVIII ст., що вбачає в монастирському житті не тільки насильство над природою людською, але й знає, що монастирі — кубло реакції, паразитарний наростень на організмі суспільства. Монастирське життя, зазначає Дідро, це життя фанатика або лицеміра. Образи фанатиків подає він у першій частині роману. Це екстатична ігуменя де-Моні і її наступниця — жорстока та похмура Христина; з інквізиторською вигадливістю катує вона Сюзанну, яка насмілюється протестувати проти її деспотизму. Перебільшенням може видатися низка тих витончених тортур, що ними хоче вгамувати ігуменя непокірну черницю, вигнати з неї злого духа, а проте досить прочитати хоч би «Відьму» буржуазного французького історика Мішле, де подано історію переслідування «відьом», починаючи з середньовіччя й кінчаючи другою половиною XVIII ст., щоб переконатися в правдивості змалюваної Дідро картини. Актуальності своєї «Черниця» не втратила й досі для буржуазної Європи. Ще й досі десятки тисяч ченців і черниць, фанатиків і лицемірів залюднюють Італію, Іспанію, Польщу, південну Америку, а спалення монастирів під час революції в Іспанії свідчить про «любов» до них широких пролетарських мас. Реакційні романтики першої чверти

XIX ст., як от Вальтер Скотт, Шатобріян, пізніше деякі символісти (Роденбах, Гюїсманс) поетизували монастирське життя. Цікаво з цього боку зіставити сцену постригу Сюзанни в романі Дідро й аналогічну сцену в Шатобріяновому оповіданні «Рене» (постриг сестри Рене — Амелі): «О радощі релігії, які великі ви й які страшні» — лицемірно вигукує Шатобріян. Коли священник вимовляє культову формулу, «всі відчули себе ніби в якомусь захисті під крилами містичного голуба; здавалося, що янголи злітають на олтар і здіймаються до неба з ароматами й вінками». В романі Дідро присутні «бачили молоду жертву, що її несуть на олтар», звідусіль чути було «зідхання й ридання», і бунтарським «ні» відповідає Сюзанна на всі запитання священника, відповідає і Шатобріянові, всім співцям «радощів» чернецтва, всім лицемірам. Сюзанна стає черницею, вона змушена до цього, вона бере постриг у Лшоншанському монастирі, робить це механічно, в стані цілковитої протрації.

Не зважаючи на невпевнену ще в романі матеріалістичну позицію Дідро, на відгуки деїзму («чи вгодно богові, що створив для суспільства людину, щоб вона замикалася в монастирі»), роман у цілому всім своїм змістом, своєю спрямованістю належить до найхудожніших зразків атеїстичної буржуазної літератури. Агітаційну тенденцію роману Дідро вміє сполучити з яскравими побутовими образами, мовний стиль його поєднує чіткість, динамічність Вольтерових оповідань з ліризмом і патосом Жан-Жака Руссо.

«Небіж Рамо» переносить читача в атмосферу життя «велико-світського» Парижу 60 — 70 рр. XVIII ст., поданого не безпосередньо, а крізь призму сприймання його богемним дрібно-буржуазним інтелігентом — Рамо, небожем відомого французького композитора. Діалог поміж автором і Рамо становить зміст оповідання. Цей композиційний засіб нагадує пізніші Бальзакові романи, де незрідка цинічні й дотепні знавці таємниць позалаштункового аристократичного й буржуазного Парижу повчають юнаків, що приїхали з провінції «завойовувати Париж». Вотрен у «Горію», журналіст Люсто в «Пропащих мріях» знайомлять здивованих, приголомшених Растіньяка й Люсьєна Шардона з структурою капіталістичного суспільства, з його законом «вільної конкуренції» — боротьби всіх проти всіх. В оповіданнях злодія Вотрена й богемного літератора Люсто розгортається панорама Парижу 20 — 30 рр. XIX ст. доби реставрації й лицневої монархії; в оповіданні Рамо, в його нервових монологах, сповнених цинізму, в'їдливої іронії, сарказму, ненависти до «упривілейованого» — окреслюються вже контури майбутніх Бальзакових «Сцен паризького життя». Цим разом перед нами Париж Люї XV, доба розкладу

феодалізму, суспільство, в якому точиться гостра класова боротьба. Рамо не тільки цинічний блазень, родич Панурга з «Гаргантюа й Пантагрюеля» Рабле, як зазначає Рейнах. Панург — люмпен-пролетаризований інтелігент XV ст., гротесковий образ, втілення голого, так мовити б, цинізму. Блазеньське обличчя Рамо, його вчинки й слова ховають за собою психо-ідеологію революційної дрібнобуржуазної інтелігенції XVIII ст. Морлей відчув це, характеризуючи Рамо (з притаманною йому святобожністю), як «Люцифера, що, не зважаючи на жалюгідне своє становище, зберіг свої диявольські властивості». Рамо жахає Морлея «гострою самовпевненістю», «брудною проникливістю», послідовністю своєї діалектики. Рамо-«діалектик» насамперед гостро відчуває ту двоїстість характеру продукційних відносин, у межах яких відбувається рух буржуазії, що про неї пише К. Маркс («Злидні філософії»): «при тих самих відносинах, при яких утворюється багатство, утворюються також і злидні», розвивається «сила пригноблення». Нові продукційні відносини утворюють багатство буржуазної класи — «лише за умови безупинного руйнування багатства окремих членів цієї класи й утворення пролетаріату в постійному розрості». Додивляючись до сучасного суспільства, Рамо резюмує свої спостереження так: «у природі — всі тварини жеруть одна одну; в суспільстві — всі стани пожирають один одного». Коли він, Рамо, крав гроші своїх учнів, удаючи досвідченого вчителя музики, то цим лише допомагав їхнім батькам «повернути частину пограбованого». Пізніше Бальзаків Вотрен зформулює цей закон конкуренції майже в тих самих словах, з'ясовуючи Растіньякові примарність його мрій про літературну, наукову або урядницьку кар'єру: «Подумайте, яких зусиль тут треба докласти й яка запекла тут боротьба. Вам треба пожирати одне одного, як гавукам у коробці...» Як же пробивають дорогу в Парижі? — запитує Вотрен і сам відповідає: «блискучим генієм або спритною підлотою».

Рамо не геній, він тільки більш-менш талановитий музикант. Йому відомі мрії про славу, алеж, звертається він до автора, «злидні, пане філософе, жахлива річ». Може вони й корисні для інтелектуального розвитку філософа, та — «диявольськи охолоджують поетову голову; під цією бочкою не заспіваєш добре». Отже лишається шлях підлоти. Рамо деякий час вагається, обмірковує всілякі проекти щодо життєвої кар'єри в стилі проектів Бомаршевого Фігаро: чи не вступити до якоїсь провінціальної трупи, чи, може, взятися до малярства або зробитися вуличним співаком? Проте Рамо обрав іншу кар'єру, кар'єру своєрідного блазня, що своїми ексцентричними вибриками, гострими дотепами, в яких улесливість поєднується з бун-

тарською зухвалістю, потішає й дратує власників і відвідувачів паризьких «сальонів». Пригадаймо тут Ж.-Ж. Руссо, трагікомічне становище цього ідеолога дрібнобуржуазної французької інтелігенції, що ціле життя змушений був «розважати» своїх аристократичних «меценатів», користуватися ласкою легковажних «упривілейованих», захоплених небезпечним, витонченим фліртом з філософією, проти них же скерованою. Рамо не геніяльна людина, звичайно, не Руссо, а втім він близький до нього своєю класовою психо-ідеологією. Сам Дідро, не приховуючи свого співчуття до Рамо, ідеологічно наблизився до передової торговельно-промислової буржуазії, виявляючи в розмові з своїм героєм певне задоволення з власної громадянської чесноти, як і Гете, що сказав: «читаючи цю книгу й мимоволі зіставляючи себе з Рамо, не можна не відчувати певного задоволення, поваги до себе самого, бо спостерігаєш величезну різницю між собою й такою безчесною людиною». І це тому, моралізує ваймарський «олімпієць», що «ми набули щасливу звичку боротися проти своїх нахилів». Рамо, за Гете, став жертвою своїх «злочинних нахилів», їх рабом. Так міркує автор «Фавста» — гімну на честь соціальної мирної еволюції і автор п'єс, скерованих проти диктатури революційної дрібної буржуазії, що її «дух» відчуває він у гірких, анархічних монологах богемного, здекласованого Рамо. Дідро не поділяє з останнім його демонстративно «цинічної» соціології, алеж не спростовує наведених від Рамо фактів, не виступає на оборону тих, до кого з ненавистю і презирством ставиться його герой, маючи на це й особисті причини. Рамо пережив тяжку родинну драму, що її соціальне коріння для нас очевидне. Розповідаючи про неї, Рамо блазень, Рамо, що звик фіглювати, сміятися з усіх і всього, — плаче. Він, довідуємось, був одружений, але втратив свою дружину, талановиту співачку. «веселу, як жайворонка», а з нею і всі мрії про багатство. Чи вона вмерла, чи велико-світський Париж спокусив веселого «жайворонка» золотою кліткою — цього Рамо не пояснює, алеж підкреслюється, що причина втрати — злидні. «Нам доводилося, — каже він, — сидіти без шматка хліба й без шеляга в кишені; все старе лахміття було продане». Злидні стають перешкодою до творчої праці, вони ж руйнують родинне щастя богемного інтелігента. Перед нами вже одна з Бальзакових «паризьких драм», отих «Сцен паризького життя», життя, де все продається і купується — базара, де все розцінено. Отже Рамо, не посідаючи впертості генія, продає нароздріб свій хист, свої здібності, не гребуючи навіть співробітництвом з Паліссо. Ненавидячи титуловану й фінансову аристократію, Рамо допомагає їй писати пасквілі на Руссо, Вольтера, Дідро. З цинічною ширістю при-

знається Рамо, що це він запропонував одну із сцен у «Філософах». У буржуазному суспільстві, — пише Енгельс, — війну за існування провадять не тільки різні класи суспільства, але й різні члени тієї самої класи; «один одному заступає шляхи й кожен намагається через це всіх, хто стоїть йому на шляху, витиснути й зайняти їхнє місце». Чи не Дідро перший у французькій літературі показав цей процес, початкову його стадію, в соціальній трагедії Рамо, сина діжонського аптекаря? Рамо мріє забагатіти. О, тоді б він став «найзухвалішим з усіх негідників, які існували колинебудь!» Тоді б він «пригадав усе, що вистраждав від них, і з лишком повернув би їм усі їх паскудства». Рамо мріє про той час, коли зможе своїм власним блазням і паразитам сказати, як колись казали йому: «Ану, ледащо, розважай мене!» Забагатіти за всяку ціну — утопічне для Рамо гасло. «Золото — це все», робить він висновок, нагадуючи Бальзакового Гобсека з його афоризмом: «існує тільки одна дійсно цінна річ — це золото. Золото втілює в собі всі людські сили».

Блазень Рамо знає, що щастя своє він може створити тільки за допомогою своїх пороків, які «відповідають звичаям його компатріотів», тобто верхівки тогочасного суспільства. Проте бунтарське соціальне «я» Рамо протестує проти того соціального ладу, що нівечить його, штовхає на шлях плазування, шахрайства, лицемірства. Тинятися поміж вельможного панства, вивчати його смаки, підлабузнюватися, «вихваляти неправду» — ось життєва теорія й практика Рамо, за власним його визнанням, алеж як він її ненавидить! Коли Дідро нагадує йому про служіння батьківщині, Рамо відповідає: «Батьківщини немає. Від одного полюса й до другого я бачу тільки тиранів і рабів». Останні слова Рамо, як ми вже зазначали були, лунають загрозливо: «сміятиметься той, хто сміятиметься останній». Можливо, що за часів Конвента Рамо опинився б поміж «якобінців», а під час Директорії в лавах оборонців суспільного «ладу», бо він представник тієї дрібної буржуазії, що, за характеристикою Енгельса, «завжди вагається між жаданням піднятися до становища багаті класи і страхом — бути скинутим у лави пролетарів або навіть жебраків».

Сам Дідро, на ґрунті своєї соціології, розглядає Рамо, як витвір певної політичної структури суспільства, її гнилизни, алеж для нас образ Рамо має глибший зміст. Рамо — витвір розвитку капіталізму, його діалектики, і Дідро пощастило створити в безсюжетному оповіданні-діялозі надзвичайно яскраву з цього боку постать, що має в буржуазній літературі ХІХ ст. численні свої варіації, зумовлені дальшим розвитком капіталізму, зростанням і загостренням соціальних суперечностей.

Рамо — довершений художній портрет цілого прошарку французької буржуазії другої половини XVIII ст., а не фотографія реального небожа композитора Рамо, як гадає Рейнах. Матеріал для свого синтетичного портрета черпав Дідро і з спостережень над реальним Рамо, і з власної соціальної біографії, і з творчої своєї уяви, що завжди ґрунтується в нього на пильно й проникливо студійованих фактах соціального життя. Ці факти покладає він і в основу композиційно примхливого роману «Жак-фаталіст», насиченого, як і «Небіж Рамо», елементами соціальної сатири.

Можливо, що мандрування Вольтерових «фаталістів», шукачів соціальної істини (Кандіда, Амазана, Задіга), надхнули Дідро написати історію пригод Жака й його запального пана, можливо, що в творчій історії роману певну роль відіграли й невмирущі образи Сервантесових дон Кіхота й Санчо Панси, алеж певно можна сказати, що на структуру твору вплинув роман англійського письменника Стерна «Трістрам Шенді», бо це визнає сам автор. Від Стерна запозичив Дідро такий композиційний засіб, як примхливе перехрещування основної сюжетної лінії з низкою інших.

Даремно сподівається читач, що ось-ось дізнається про кінець любовної історії Жака — умовного сюжетного стрижня роману. Кепкуючи з читача, що звик до трафаретного розгортання теми, до традиційних ситуацій, Дідро поєднує оповідання про Жакове кохання з кількома вставними новелями, які теж своєрідно перехрещуються, сплітаються з пригодами мандрівників (Жака і його пана), поданих у формі пародії на «ефекти» авантурницьких романів. Великий життєвий досвід Дідро, що чимало енергії витратив за часів юнацтва в боротьбі за право бути не прокурором абсолютної монархії, а філософом революційної буржуазії, гіркий досвід філософа, з яким за допомогою цензури, поліції й пасквілянтів розмовляє французький король і небезпечною мудрістю якого розважається російська імператриця (чи не наблизився об'єктивно Дідро в цій ролі двірського філософа до соціальної ролі Рамо, чи не відчув цього?), — ось те джерело, а не Стернів роман, з якого черпає Дідро матеріал для вставних новель останнього свого роману. З них найбільшою популярністю користується новеля про маркіза Арсізького й пані де-Ляпомре. Вона репрезентує Дідро в хрестоматіях з історії класичної французької літератури, замиряє з автором «Д'Алямберового сна» суворих його академічних критиків. Проте не ця сантиментальна щодо своєї розв'язки повість характеризує справжнє, оригінальне письменницьке обличчя Дідро.

Річардсонових сантиментальних романів («Памеля», «Кляріса Гарлов»). Дідро дуже високо ставив цього англійського буржуазного романіста XVIII ст., присвятивши йому панегіричну статтю («Eloge de Richardson»). «Клярісу Гарлов» Д. Дідро називає невмирущою книгою. В його уяві виникають, як живі постаті, Річардсонові герої: «тінь Кляріси з'являється передо мною, я бачу Грандісона». Завершують статтю знаменні, елегічного характеру рядки. Минають роки, а Дідро ще не створив, як Річардсон, свого літературного шедевру: «...я наближаюсь до останньої межі, не створивши нічого, що могло б репрезентувати мене в храмі майбутнього». І все таки Дідро помилявся. У «храмі майбутнього», тобто в нашій сучасності, вісім томів «Кляріси Гарлов» — то музейна цінність, то історичний літературний пам'ятник, до якого не всякий «спеціаліст» наважується тісно підійти, тоді як «Черниця», «Небіж Рамо», «Жак-фаталіст» живуть, викликають ще й досі обурення консервативних професорів і критиків та стриману, двозначну похвалу ліберальних. Ці романи Дідро, поруч творів Лесажа, Маріво, Ретіф де-Лябретона, прокладають шлях до «реалізму» 40 — 60 рр. XIX ст., творчої методи переможної буржуазії доби розквіту промислового капіталізму. Отже і в історії маркіза Арсізького й пані де-Ляпомре «річардсонівщина» не застуге яскравій картини аристократичних звичаїв, морального розкладу «великородних».

Дідро подає тут образ майбутньої «бальзаківської жінки», великосвітської жінки, що давно вже пережила свою весну й кохає останнім, «романтичним» коханням легковажного юнака. Новеля Дідро — чудова ілюстрація до тих розділів цитованої вище книги І. Тена, де він характеризує побут великого панства. У пишному Версалі, у всіх цих «версалізованих» маєтках, поза зовнішнім блиском, етикетною та витонченістю криється порожнеча думок, штучність почуттів, влада пересиченої чуттєвості. Пані де-Ляпомре і її коханець — «чистокровні» аристократи. Маркіз зраджує свою даму, алеж робить це надзвичайно «галянтно» і так само «галянтно», без брутальних міщанських сцен ревності, береться до реалізації проєкту жорстокої помсти пані де-Ляпомре. Всі моральні міркування відкинуто. За гроші можна вмовити двох жінок, одна з яких повія, а друга, її мати, має кубло розпустити, — удати добродішних збіднілих дворянок. Дочка в ролі наївної Гретхен привертає до себе увагу маркіза. Як Річардсонів Льовеляс, домагається він кохання фіктивно добродішної дівчини і непохитністю її змушений погодитися на шлюб. Це й є помста пані де-Ляпомре, бо другого дня по одруженні вона пояснює маркізові його «прикру помилку». Алеж фінал новели має виразне сантиментальне за-

барвлення. Виявляється, що колишня повія і розпусний маркіз щиро покохали одне одного. Маркіз, подолавши свої кастові традиції, повертається до дружини й оселяється з нею на лоні маєткової природи.

З історією маркіза Арсізького пов'язується історія його секретаря, в якій поглиблюється образ пані де-Ляпомре. У цій новелі центральне місце посідає абат Юдсон, образ, змальований пензлем досвідченого вже майстра, образ, що може стати поруч Мольєрового «Тартюфа». Перед читачем розгортається сторінка з історії діяльності єзуїтів у Франції, їхня боротьба з янсеністами, що її використав і Вольтер, виступаючи проти войовничого клерикалізму («Простак»). Юдсон — справжній дон Жуан у рясі, він не гребує навіть повіями в любовних своїх розвагах. Ченці-шпигуни з ворожого церковного табору, а між ними й майбутній секретар маркіза Арсізького — юнак Рішар, мають довести аморальність Юдсона, алеж сами потрапляють до його рук, опиняються в пастці. Заарештовано не Юдсона, а ченців, бо впливовий єзуїт має дружні стосунки з місцевою адміністрацією. Рішар пориває з церквою, а Юдсона наприкінці новелі бачимо в ролі коханця пані де-Ляпомре. Дідро пов'язує ці дві постаті не тому лише, що вони морально, психологічно споріднені, — поєднує їх сама історична реальність. Це знову талановита ілюстрація до Тенової характеристики вищого французького духовництва. Тен зазначає: «сто тридцять один єпископ та архієпископ, сімсот абатів — являють собою великосвітських людей; вони дуже багаті, життя їхнє не визначається суворістю звичаїв...» Усі ці Рокури, що «чемні з чоловіками, а ще більше з жінками», архієпископи Бордоський, Нарбонський, Тулюзький, що мають, «своїх клієнтів, своїх паразитів», що влаштовують пишні бенкети, — всі вони стоять за Юдсоном Дідро.

У цій новелі, як і в «Черниці», він, поруч Вольтера, спадкоємець Мольєра, що перший у «Тартюфі» розпочав від імени висхідної буржуазії боротьбу з «ворогами розумові», які «глушать дзвонами» всю країну. У новелі про абата Юдсона немає вже ніякої сантиментальності. Не перебільшуючи, не впадаючи в гротесковий тон, як Боккаччо в «Декамероні», Дідро не приховує свого презирства й ненависти до Юдсонів, і це він робить сміливіше від Вольтера, бо подає не абстрагованого, схематичного єзуїта, а живу постать у щоденній її «динаміці».

Побут і звичаї військового дворянства, збіднілих шляхтичів, їхні пригоди в світі професійних лихварів, авантюристів — показує Дідро в новелі про колишнього Жакового хазяїна. Комісіонерка пані Брідон, лихварі Леброн, Мерваль, пройдисвіт Сент-Уен, що, майстерно граючи на психології романтичного

Жакового хазяїна, намагається одружити його з своєю коханкою Агатою, дочкою поважних буржуа, роблячи це з участю батьків, — усе це справді «бальзаківська» картина дворянського виродження й буржуазного хижацтва, замаскованого зовнішньою пристойністю.

Посеред усіх цих героїв романа явною симпатією самого автора користується тільки Жак та його пан, що їх устами висловлює часом Дідро свої власні думки, виступаючи незрідка й від свого імені, дискутуючи з читачем. Така дискусія відбувається з приводу любовних пригод юнака Жака, його оповідання це, подане в стилі фавль, Боккаччових новель, Рабле, що зацікавилися гаданою незайманістю лукавого Жака. Оповідання це подане в стилі фавль, Боккаччових новель, Рабле, викликало завжди з боку критики винувачення Дідро в порнографії, непристойності. Як відповідає на це сам автор? Насамперед — він пише правдиву Жакову історію. Аджеж римський історик Светоній мав право оповідати цілком натуралістично про оргії Тіберія. Читач не хмуриться, читаючи «рисковані» місця в творах Катулла, Горація, Ювенала, Петронія, Ляфонтена. Нагадуючи Золя, сміливо запитує лицемірних читачів Дідро — що спричинилося до того, що акт фізичного кохання, «такий природний, потрібний», старанно обминають у розмові, немов бояться «забруднити свої вуста, очі й уші»? Проте, треба сказати, «натуралістична» теорія Дідро не цілком реалізується в зазначених епізодах, і вони мають те «фривольне» забарвлення, що характеризує перший літературний твір Дідро — його «Нескромні самоцвіти» («*Vijoux indiscrets*»), являючи собою, як картинка побуту й звичаїв куркульського селянства, один із шедеврів письменницького мистецтва Дідро.

Свого Жака-фаталіста Дідро характеризує, як людину «щирю, чесну, молодецьку», філософської вдачі. Відокремлення «світу фізичного від світу морального видавалося йому позбавленим сенсу». Від свого хазяїна, прихильника філософії Спінози, засвоїв Жак, зазначає Дідро, погляди на буття. Все, що трапляється в ньому, — зумовлене законами природи. Цей Жаків детермінізм у жартівливій формі відбиває механістичну концепцію французького матеріалізму. Вольтер у романі «Задіг, або доля», що його вплив позначається на структурі «Жака-фаталіста», з деїстичним відтінком зформулював це так (устами пустельника): «все, що ти бачиш на малому атомі, де народився, мусить бути на своєму місці, у свій призначений час, згідно з непорушними законами того, хто обіймає все». Того, хто обіймає все, друге покоління французьких матеріалістів відкидає, алеж лишаються непорушні закони природи. Відданий своєму хазяїнові, як Санчо Панса

дон Кіхотові, Жак не втрачає, як і той, почуття класової гідності. «Жак така сама людина, як і всі» — завважує він, коли його хазяїн виявляє свою дворянську зневагу до плебеїв».

За «фаталізмом» Жака, за гротесковим збігом «фатальних» обставин, що раз-у-раз виникають на життєвому шляху героїв роману, — відчувається поблажлива іронія й сум старого Дідро; він теж зазнав чимало «фатальних» пригод. У власному житті не все «йшлося на краще», а проте знає Дідро, що все йдеться на краще для його класу, і тому такий афоризм, як «коли існує щось довершене, то в усякому разі це не людина», а собака — тільки зовнішньо нагадує аналогічний панегірик собакам у Байроновому «Дон Жуані». Дідро в останньому своєму романі нагадує не Байрона, а бадьорого, незмінно оптимістичного Коля Бреньона в романі тієї ж назви Ромена Ролляна, і, на нашу думку, великий сучасний письменник, працюючи над цим яскравим образом, шукаючи забуття в героїчному минулому своєї класу й ненавидячи її в сучасному, по-творчому використав соціальну біографію Дідро і його твори. Не даремно ж зазначає він у статті «З ким же ви?», де зрікається капіталістичної Європи: «щодо мене, то я ніколи не претендував на ролю євангельської Марії; моя книга родоводу йде скорше від Дідро, ніж від Руссо».

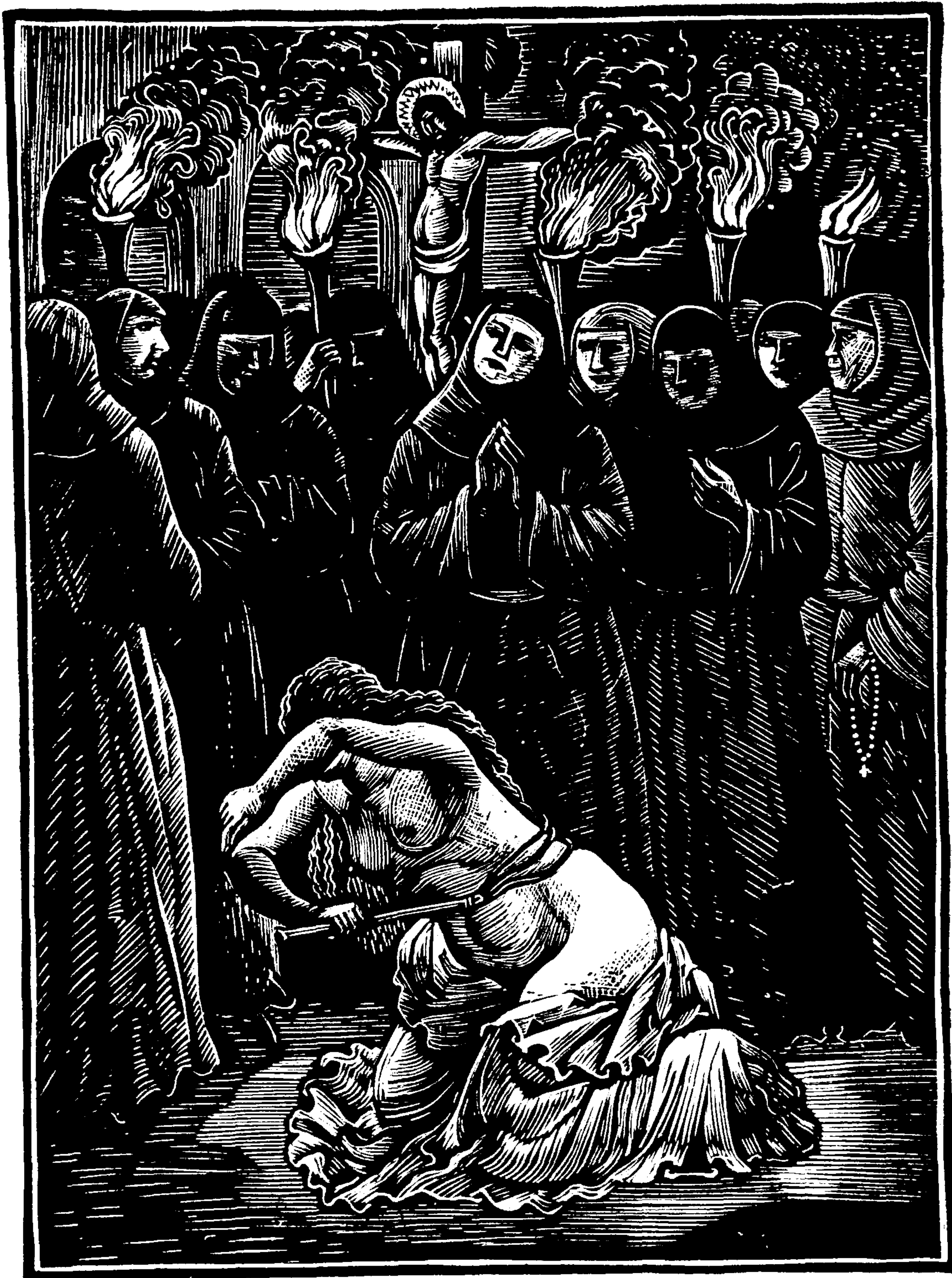
Видання українською мовою літературних творів Дідро, поруч творів Вольтера, поруч творів Бальзака, Фльобера, Золя, Р. Ролляна, А. Франса, дає змогу радянському читачеві обізнатися з «книгою родоводу» французької буржуазії часів її розвитку, розквіту як класу і занепаду за доби загнивання капіталізму, обізнатися з діалектикою цього історичного процесу, втіленою в художніх образах.

Сергій Родзевич

ЧЕРНИЦЯ

Якщо маркіз де-Круамар відповість мені, його відповідь стане за перші рядки цього оповідання. Перед тим як написати йому, я про нього розвідала. Він — світська людина, визначився на службі; літній, був одружений; має дочку і двох синів, яких любить і які люблять його. Родовитий, освічений, розумний, знається на мистецтві, на вдачу дуже своєрідний. Мені хвалили його чулість, честь і чесність; з того глибокого інтересу, що він виявив до моєї справи, і з усього того, що мені про нього казали, я побачила, що, звернувшись до нього, аж ніяк не схибила; але годі сподіватися, що він візьметься змінити мою долю, не знаючи, хто я така; з цієї причини й постановила я перебороти своє самолюбство та огиду й розпочати оці записки, де без хисту й уміння, з дитячою простотою своїх літ і щирістю своєї вдачі змальовую частину свого нещастя. Може заступник мій того

зажадає, а може й мені самій у голову спаде закінчити їх згодом, коли далекі події вже знітяться в моїй пам'яті, — тоді, гадаю, цей короткий підсумок їх і глибоке вражіння, що залишиться від них на все моє життя, допоможуть мені достотно їх пригадати.

Батько мій був адвокат. З матір'ю він побрався вже в літах; з нею мав трьох дочок. Достатку в нього було більше, ніж треба, щоб їх добре влаштувати; та для цього він мусів хоч би однаково любити їх, а сказати це про нього я аж ніяк не можу. Річ певна, розумом, обличчям, вдачею і здібностями я краща була від сестер, і це батькам моїм завдавало нібито прикрости. Ті переваги над сестрами, що дала мені природа й моя пильність, обертались для мене на джерело смутку; тому й бажала я ще з дитинства у всьому на них скидатися, щоб і мене теж так, як їх, любили, жалували, дарували та прощали. Коли скаже, було, хтось матері: у вас діти чарівні, то на мене ці слова ніколи не поширювались. Іноді я добру нагороду мала за ту несправедливість; але за похвалу, яку я діставала, стільки було мені клопоту, як ми насамоті лишались, що вже воліла я краще байдужості, образи навіть; чим більше прихильности виявляли до мене гості, тим лихіші ставали батьки, коли гості розходились. О, скільки плакала я, що не народилась бридкою, грубою, дурною, гордовитою, одно слово, з усіма тими хибами, що здобували сестрам ласку в батьків! Я питала сама себе — звідки така чуднота в батька, в матері, людей, зрештою, чесних, справедливих і побожних? Чи сказати вам, пане? З деяких слів, якими з-пересердя прохопився батько, бо був гнівливий, з деяких обставин, до різного часу належних, з балачок між сусідами і слугами я здогадалась про причину, що їх трохи виправдувала. Може, батько мій не зовсім певен був щодо

36 мого народження; може, я нагадувала своїй матері

про якусь її провину й невдячність людини, якій вона надто довірилася. Хіба знаю? Та коли здогади ці й необґрунтовані, чим я важу, звіряючи їх вам? Це писання ви спалите, а я обіцяю спалити ваші відповіді.

На світ ми з'явилися одна по одній невдовзі, тож і дорослими стали всі троє разом. Нагодилися жєнихи. За старшою сестрою упадав один чарівний юнак; я помітила, що відзначав він мене, а вона була ввесь час лише приключкою його напосідливості. Я завбачала, яку біду накличе на мене його увага, і розказала про це матері. Мабуть, за все моє життя я тільки це й зробила їй приємного, і ось яка була мені винагорода. Днів за чотири, у всякому разі днів за кілька мені сказали, що для мене приговорено місце в монастирі, і другого дня мене відвезли. Мені так зле було в батьківській господі, що ця подія мене не засмутила, і я пішла до монастиря св. Марії — то був мій перший монастир — дуже радо. Тим часом закоханець моєї сестри, переставши бачити мене, забув мене й одружився з нею. Звати його К***; він нотар, живе в Курбелі й живе поганенько. Друга моя сестра вийшла за Бомона, паризького шовко-торговця, і живе з ним добре.

Коли сестри мої влаштувалися, я думала, що згадають і за мене і що в монастирі мені вже недовго бути. Мені було тоді шістнадцять з половиною. Сестрам дали чималий посаг; я сподівалась, що й моя доля буде не гірша, в голові моїй роїлися принагідні пляни, аж ось покликано мене до приймальні. То був отець Серафим, духівник моєї матері; був він і моїм духівником, тому й не важко було йому пояснити причину своєї візити: ішлося про те, щоб я взяла постриг. Я аж скрикнула на цю дивну пропозицію і заявила йому просто, що ніякого нахилу до чернецтва не почуваю.

— Тим гірше, — сказав він, — бо ваші батьки всього рішились задля ваших сестер, і вже не знаю, що вони можуть для вас зробити в теперішній своїй скруті. Поміркуйте, панно; муситимете або лишитися назавжди в цьому монастирі, або поїхати десь у провінціяльний, де вас приймуть за скромну плату; з нього ви вийдете тільки по смерті батьків, якої доведеться, може, й довго чекати...

Я гірко нарікала, розливалася слізьми. Настоятельку попередили, вона чекала мене коло приймальні. Годі сказати, яка я була збентежена.

— Що це вам, люба дитино? (Вона краще від мене знала, що трапилось). Ви не при собі! Такого розпачу я ще не бачила, мені аж страшно! Може батька або матір свою ви втратили?

«Якби ж то!» — хотілось мені відповісти, кинувшись їй у обійми; але я тільки скрикнула:

— Лишенько! Немає в мене ні батька, ні неньки... Я — безталанна, яку ненавидять і живцем хочуть отут поховати!

Вона дала утишитись моєму пориву, перечекала, поки заспокоюся. Я розказала їй ясніше, що саме мені оповіщено. Вона нібито зворушилася, пожаліла мене; підбадьорила, щоб я не згоджувалась на те, до чого в мене немає нахилу; пообіцяла просити, умовляти, клопотатися.

Ох, пане, які ті настоятельки монастирські облудні!.. Ви про це й гадки не маєте.

Справді, вона написала. Вона знала, яка буде відповідь, показала мені її, і лише геть згодом я навчилася сумніватися в її щирості. Тим часом вийшов термін, що дали мені на роздуму; вона прийшла сказати мені про це із смутком, чудово вдаваним. Спочатку помовчала, потім кинула мені кілька співчутливих слів, що з них я зрозуміла вже й решту. Знову дала я волю розпачу, та це вже востаннє. Уміти

стримуватись — то велике вміння! Потім вона сказала, справді таки, — гадаю, — плачучи:

— Так ви покидаєте нас, дитино моя! Не побачимося вже, моє серденько... — та інше, чого я не почула. Я впала на стілець, мовчала, ридала, завмирала, схоплювалась, кидалася до стіни, виливала скорботу свого серця. Отаке зо мною коїлося, коли вона промовила:

— А чого б вам однієї речі не зробити? Слухайте, та тільки не кажіть, що я вам пораду давала. Покладаюсь на вашу непорушну скромність, бо нізащо в світі не хочу, щоб мені чимнебудь докоряли. Що від вас вимагають? Щоб ви взяли послушество? А чому б вам і не взяти? До чого це вас зобов'язує? Ні до чого, ну, ще два роки з нами поживете. Не знати, хто помре, а хто житиме; два роки — час чималий; за два роки багато що може трапитись.

І разом з облесною, цією мовою — щедрі ласки, дружні нарікання, ніжне лукавство. Я знала, де я є, не знала, куди мене повезуть, і дала себе переконати. Тож вона написала батькові; її лист був гарний, кращого й не треба! Не потаїла вона ні моїх мук, ні горя, ні скарг; запевняю вас, що й хитрішу від мене дівчину той лист ошукав би; проте наприкінці писалося про мою згоду. Як хутко все приготували! Призначили день, пошили рясу, настав момент церемонії, так що тепер між тими подіями я не помічаю ніякісінької перерви.

Забула вам сказати, що бачилася з батьками й не спинялася ні перед чим, щоб їх зворушити; але вони були непохитні.

Напучував мене доктор Сорбонни, абат Блек, а постриг давав єпископ Алепський. Ця церемонія сама з себе вже невесела, а того дня була й зовсім сумна. Хоч мене й підтримували натовпом черниці, не раз,

не раз підгиналися мені коліна, і я мало не падала на приступки олтаря. Нічого не чула, нічого не бачила, мов запаморочилась; мене вели, я йшла; мене питали й відповідали за мене. Зрештою, жорстока церемонія скінчилась, усі розійшлися, і я лишилася серед отари, до якої мене допіру прилучили. Товаришки оточили мене, обіймали, казали:

— А дивіться, сестри, яка вона гарна! Як відтіняє покривало її білу церу! Як личить їй пов'язка! Як округляє її обличчя та лиця! Як ряса облягає стан і руки!..

Я чи й чула їх, була безпорадна. Проте, мушу признатися, коли лишилася насамоті в своїй келії, пригадала їхні лестощі, не могла стриматися, щоб не перевірити їх у своєму люстерку, і мені здалося, що вони не зовсім недоречні.

Цей день уряджається з пишнотою; для мене її ще збільшили, але на неї я зовсім не зважала. Проте всі вдавали, що навпаки якраз, і казали мені це, хоч ясно було, що воно зовсім не так. Увечері по молитві до мене в келію завітала настоятелька.

— Не знаю вже, — сказала вона, трохи на мене подивившись, — чому вам одіж ця така відразна; вам у ній чудово, ви чарівна. Сестра Сюзанна — прегарна черниця, тепер вас ще більше любитимуть. Ану, пройдіть... Не досить рівно тримаєтесь, не треба горбитись отак...

Вона показала, як тримати голову, ноги, руки, стан; це було щось ніби лекції Марсея¹ з чернечої грації, бо кожен стан свою має. Потім сіла й сказала:

— Гаразд, а тепер поговорімо трохи про серйозне. Отже маємо два роки; батьки ваші можуть передумати: ви сами, може, схочете лишитися тут, коли

вони захочуть вас забрати. В цьому нема нічого неможливого.

— Не думаю так, паніматко.

— Ви довго прожили серед нас, але нашого життя ще не знаєте; воно, певна річ, важке, але має і свої приємності...

Ви й сами добре уявляєте, що вона казала мені про світ і монастир — про це скрізь пишуть, і скрізь однаково, бо, слава богу, начиталась я предосить теревенів, що їх ченці розводять про свій стан, який вони добре знають і ненавидять, супроти світу, який вони люблять, ганьблять і не знають.

Про своє послушенство докладно не розповідатиму; коли б додержувати його з усією суворістю, його не можна було б витримати, але в монастирському житті це найкращий час. Годі знайти сестру вибачливішу як мати-послушниця. Її завдання — охоронити вас від усіх тернів становища; це — найтонший і найвправніший курс зваблення. Вона згущує темряву навколо вас, заколисує, присипляє, упокорює, заворожує; до мене наша мати зокрема прихилилася. Не думаю, щоб якась молода й недосвідчена душа встояла проти цього згубного мистецтва. В світі є свої безодні, але не уявляю, що в них так легко можна скотитися. Коли я чхну, було, двічі підряд, мене звільняли від відправи, праці, молитви; я лягала раніше й пізніше вставала; правило касувалося для мене. Уявіть, пане, бували дні, коли я жадала лишитися тут назавжди.

У світі не трапляється жадної історії, про яку тут не говорили б — правду прикрашають, додають брехні, а потім без кінця славлять бога та дякують йому, що захистив нас від таких ганебних пригод. Проте наближався час, що його я сама іноді пришвидшувала своїми бажаннями. Тоді я стала мрійною, відчула, що прокинулась, і зростає моя огида. Я сповідала її

настоятельці або нашій матері-послушниці. Ці жінки добре мстяться за нудьгу, якої ви завдаєте їм, бо не треба думати, що їх дуже тішить лицемірна роля, яку вони грають, і ті дурниці, які вони мусять вам казати, — кінець-кінцем, їм це так увіряється і обридає! Але вони згоджуються на це, і то за тисячу екю, що перепадає їм у монастирі. Задля цієї важливої мети вони й брешуть усе життя та готують молодим простушкам на сорок-п'ятдесят років одчаю, а може й вічну муку; бо то певна річ, пане, що на сотню черниць, що помирають перед п'ятдесятьма роками, всі сто — на пекло приречені, не згадуючи вже тих, що до тих літ збожеволіли, здуріли й ошаліли.

Якось одна така вирвалася з келії, де її замкнуто. То була година мого щастя чи нещастя — залежно від того, як ви, пане, зо мною вчините. Ніколи я не бачила нічого гидкішого. Вона була розпатлана, майже гола; тягла свої кайдани, очі були безтямні, вона рвала собі волосся, била кулаками в груди, бігла, била, кляла страшенно сама себе й інших, шукала вікна, щоб викинутись. Жах поймав мене, я геть уся затремтіла, побачила свою власну долю в цій безталанній і зразу в своєму серці поклала, що тисячу разів помру краще, ніж з такою долею житиму.

Про моє вражіння від цієї події здогадалися й визнали за потрібне запобігти йому. Про цю черницю мені розповіли он скільки всякої смішної і суперечної брехні: що й прийняли її вже несповна розуму, що в критичний час¹ її жах великий обпав, що видива почали їй маритись, що вона гадала, ніби з янголами має стосунки, що читала згубні книжки, що чула проповідників, занадто суворих у моралі, які так налякали її судом божим, аж вона й зовсім збулася

глузду; що бачила лише чортів, пекло й геєнну вогненну; що вони всі через неї нещасні, що це річ нечувана, що ніколи в монастирі такого не бувало і ще не знати що. Це на мене аж ніяк не вплинуло. Щомить божевільна черниця ставала передо мною, і я знову й знову заприсягалася, що обітниці не дам ніколи.

Ось настала і хвилина, коли треба було показати, чи зумію я встояти на слові. Якось уранці по відправі до мене зайшла настоятелька. Вона тримала листа. На обличчі в неї була туга й пригнічення; руки в неї опадали; здавалось, лист той був їм не під силу; вона дивилась на мене, до очей їй мов би сльози підступали; вона мовчала, я теж — вона чекала, щоб я перша заговорила; мені хотілося, але я стрималася. Вона запитала, як я ся маю; сказала, що відправа була сьогодні дуже довга, що я трохи кашляла, що недужою виглядаю. На все це я відповіла: — Ні, паніматко.

Вона все тримала листа в спущеній руці; розпитуючи, поклала його собі на коліна й напів закрила рукою; потім, закинувши про мого батька, про матір і побачивши, що я про той папір не питаюся, сказала: — Ось лист...

На цьому слові серце мені закалатало, і я додала уривчасто тремтячими устами:

— Він від матері?

— Так. Ось читайте...

Я трохи спам'яталася, взяла листа, почала читати досить твердо, та дедалі жах, обурення, гнів, злість — різні пристрасті забуяли в мені, голос мені мінився, обличчя мінилося, тіло смикалося. Іноді я насилу тримала той папір або так тримала, ніби хотіла подерти, а то міцно стискала, мов хотіла зібгати й геть викинути.

— Ну, дитино моя, що ми відповімо на це?

— Ви знаєте, паніматко.

— Ні, не знаю. Часи нещасливі, ваша родина зазнала втрат, справи ваших сестер розладжені, в одній і в другій багато дітей. Коли віддавали їх, то всього збулися, а тепер руйнуються, підтримуючи їх. Батьки вас улаштувати не можуть; ви пішли в послушниці, вони витратились, бо цей крок ваш давав надію; у світі поширилась чутка про ваше майбутнє чернецтво. Зрештою, числіть завжди на мою допомогу. Я ніколи й нікого не втягала в чернецтво; то становище й бог кличе нас, а долучати до його голосу й свій — небезпечно. Я не говоритиму до серця вашого, якщо благодать йому ще нічого не сказала; досі я не можу докорити собі за чуже нещастя, то не з вас же починати, дитино моя, така люба мені! Я не забула, що перші кроки ви зробили з моєї намови, і не дозволю зловжити їх на те, щоб проти волі далі вас спонукати. Поміркуймо ж разом, порозуміймося. Ви хочете взяти чернецтво?

— Ні, паніматко.

— Не почуваете ніякого нахилу до монастирського життя?

— Ні, паніматко.

— Не послухаєтесь батьків?

— Ні, паніматко.

— Чим же ви хочете бути?

— Чим хочете, тільки не черницею. Не хочу черницею бути й не буду.

— Гаразд, не будете. Але подумаймо, що відповісти матері...

Ми обговорили відповідь. Вона написала й показала мені листа — він знову видався мені дуже гарним. Тим часом до мене прислали монастирського духівника, прислали й того доктора, що мене напучував, припоручили мене матері-послушниці, я побачилась була з єпископом Алепським, сперечалася

з святобливими жінками, що втрутилися в мою справу, хоч я й не знала їх, розмовляла раз-у-раз із ченцями та священниками, прийшов батько, сестри листа написали, наприкінці й мати з'явилася — я опиралася всьому. Проте призначили день мого постригу; згоди моєї добивалися як і чим тільки можна, та, коли побачили, що годі її здобути, вирішили обійтися без неї.

Тоді замкнули мене в келію, наклали на мене мовчанку, відокремили від усіх, полишили на саму себе; і я ясно побачила, що мною задумали розпорядити мимо моєї волі. Проте становище моє було сумне — я не знала, скільки воно може тривати, чи кінчиться, не знала й того, що зо мною буде. В такій непевності я ухвалила постанову, яку ви, пане, судитимете, як сами знаєте. Я не бачила нікого — ні настоятельки, ні матері-послушниці, ні товаришок своїх. Я поклікала настоятельку й прикинулася, ніби схиляюся на волю батьків, але на думці мала покласти край цим утискам і прилюдно запротестувати проти задуманого насильства. Тож і сказала, що доля моя в їхніх руках, що розпоряджати мною можуть по своїй волі, що коли вимагають від мене бути черницею, то я й буду.

По всьому монастирі радість пішла, до мене повернулася ласка з усіма лестощами й звабою. «Бог, мовляв, моєму серцю говорив; для цього високого стану я просто народилася. Цього не могло не бути, всі цього завжди сподівалися. Хіба ж виконує так пильно й невідступно свої обов'язки той, хто справді до них не призначений? Матері-послушниці ніколи не траплялося бачити вихованок з таким виразним покликанням; мої чудноти, мовляв, дуже дивували її, але вона завжди казала матері-настоятельці, що треба на своєму стояти, і воно минеться; що такі хвилини бували й у найкращих черниць, що це — навіяння лихого духа, який подвоює підступи свої тоді, коли

ось-ось утратить свою здобич; що я звільнюся від нього, що далі мені будуть самі троянди, що обов'язки чернецтва будуть мені тим легші, бо я дуже їх прибільшувала, що раптове обтяження тягара було ласкою неба, яке з цього способу послугувалось, щоб його послабити...»

Мені дуже дивним здавалося, що та сама річ від бога й від диявола походить залежно від того, з якого боку її розглядати. Таких обставин у релігії багато, і ті, що потішали мене, одні казали про мої думки, що то сатанинське підбурення, а другі — що то боже надхнення. Те саме зло походить то від бога, що дізнає нас, то від диявола, що нас спокушає.

Я трималася обачно, вважала, що сама за себе можу відповідати. Побачилася з батьком — він говорив зо мною холодно; побачилася з матір'ю, вона поцілувала мене; одержала привітальні листи від сестер і багато інших. Я дізналася, що казання скаже Сен-Рошський вікарій Сорнен, а обітницю мою прийме канцлер університету М'єррі. До вечора знаменного дня все йшло гаразд, от тільки довідалася я, що церемонія має відбутися потайно, що людей на ній буде дуже мало, церковні двері будуть відчинені лише для родичів — тоді через воротарку я покликала усіх наших сусід, своїх приятелів та приятельок; мені дозволили навіть написати декому із знайомих. Всі ці люди, яких не чекали, з'явилися; довелося впустити їх; зібралось їх майже стільки, скільки й треба було для мого наміру.

О, пане, яку ніч я перед тим пережила! Не лягала зовсім, сиділа на ліжку, покликàла бога на допомогу, зводила до неба руки, брала його за свідка насильства, яке чинили надо мною; уявляла свою ролю біля підніжжя олтарів, молоду дівчину, що голосно протестує проти вчинку, на який нібито погодилася, обурення присутніх, розпач черниць, гнів батьків. О боже, що зо мною буде?.. Вимовивши ці слова, я відчула

млюсть у всьому тілі, впала непритомна в головах ліжка, потім коліна в мене затрусилися й зуби зацокотіли, потім у страшний жар мене кинуло, розум мій потьмарився. Не пригадую, щоб роздягалася й з келії виходила, а проте мене знайшли в самій сорочці долі коло настоятельчиних дверей, нерухому, обмерлу. Про це я довідалася згодом. Мене віднесли до келії, і вранці коло мого ліжка зібралися настоятелька, мати-послушниця й так звані помічниці. Я була зовсім розбита; мене почали розпитувати і з відповідей побачили, що я нічого ніяк не знаю, що сталося, і мені про це нічого не сказали. Спитали, як ся маю, чи не відкидаюся я свого святого рішення і чи почуваю себе в стані знести втому цього дня. Я відповіла — так, і проти їхнього сподівання ніщо не розладилось.

Все приготували ще напередодні. Задзвонили в дзвони, усім оповіщаючи, що мають зробити нещасну. Знову закалатало мені серце. Прийшли одягати мене; цей день — день туалети; тепер, коли пригадую всі ці церемонії, мені здається, що в них є щось урочисте й дуже зворушливе для молоді простушки, яку нахили не поривають десь інде. Привели мене до церкви, відправили святу месу; добрий вікарій, вірячи у впокорення, якого не було в мене, сказав мені довге казання, де все було навпаки тому, що я думала; дуже смішними виглядали його слова про моє щастя, красу, відвагу, ревність, запал і всі чудові почуття, що він у мені домислював. Контраст його хвали й кроку, який я мала зробити, схвилював мене — хвилинами брала мене непевність, але не надовго. Я ще краще себе почула від того, що мені бракує всього потрібного для гарної черниці.

Тим часом настала страшна хвилина. Коли треба було вийти на місце, де я мусіла виголосити свою обітницю, ноги мені залякли; дві товаришки взяли

мене попід руки, я схилила голову на одну з них і поволоклася. Не знаю, що діялося в душі у присутніх, але вони бачили молоду мрущу жертву, яку несуть на олтар; звідусюди вихоплювались зідхання і ридання, але серед них, я певна, не чути було ні батькових, ні материних. Всі стояли; дехто з дівчат поставали на стільці, почепилися на ґратки. Настала глибока тиша, коли той, хто провадив церемонію, запитав:

— Маріє-Сюзанно Сімонен, обіцяєте казати правду?

— Обіцяю.

— Чи з власного бажання й доброї волі ви тут?

Я відповіла: ні, але черниці, що супроводили мене, сказали за мене: так.

— Маріє-Сюзанно Сімонен, чи даєте богові обітницю чесноти, бідности й покори?

Я на мить завагалася: священник чекав, і я відповіла:

— Ні.

Він перепитав:

— Маріє-Сюзанно Сімонен, чи даєте ви богові обітницю чесноти, бідности й покори?

Я відповіла йому твердіше:

— Ні, ні.

Він спинився й сказав мені:

— Спам'ятайтесь, дитино моя, і слухайте мене.

— Ви питаєте мене, — сказала я, — чи даю я богові обітницю чесноти, бідности й покори; я вас цілком зрозуміла й відповідаю — ні.

І, повернувшись до присутніх, серед яких здійснювся чималий гамір, я дала знак, що хочу говорити; гамір ушух, і я сказала:

— Панове, а надто ви, мої батьки, беру вас за свідків...

48 На цьому слові одна з сестер спустила на ґратах завісу, і я побачила, що говорити далі річ марна.

Черниці оточили мене, закідали докорами; я слухала їх мовчки. Мене відвели до келії і замкнули ключем.

Там, насамоті, поринувши в міркування, я почала заспокоюватись душею; пригадувала свій учинок і не каялася. Бачила, що після бучі, що я вчинила, мене не зможуть надовго тут залишити, а може й зовсім не зважаться віддати до монастиря. Я не знала, що зо мною зроблять, але найгірше мені було б стати черницею проти своєї волі.

Довгенько до мене ніхто й слова не промовив. Ті, що приносили мені їжу, заходили, ставили мені обід додолу й мовчки виходили. Через місяць мені дали світську одіж, монастирську я скинула; прийшла настоятелька й сказала йти з нею. Я вийшла з нею за монастирську браму; там я побачила карету, а в ній свою матір, що чекала мене; я сіла навпроти неї, карета рушила. Якийсь час ми сиділи віч-на-віч, не мовлячи слова; я спустила очі й не зважувалась глянути на неї. Не знаю, що діялося в мене в душі, та раптом я кинулася їй до ніг і схилила голову їй на коліна; не казала нічого, тільки ридала й захлиналася. Вона грубо відіпхнула мене. Я не підвелася; з носа мені пішла кров; я схопила силоміць одну її руку і, поливаючи її слізьми та кров'ю, припавши устами до тієї руки, цілувала її та приказувала:

— Ви ж мати мені, я дитина ваша...

А вона відповіла мені, пхнувши мене ще дужче й вирвавши свою руку з моїх:

— Встаньте, нещасна, встаньте!

Я послухалася, сіла й насунула капелюх на обличчя. В її голосі було стільки владности й твердості, що я мусіла, здавалось мені, укритися від її очей. Сльози й кров, що йшла з носа, змішувались, текли по руках, вкрили мене всю, але я не помічала цього. З кількох слів, що вона промовила, я зрозуміла, що забруднила їй сукню й білизну, і це не до вподоби їй.

Приїхали додому; тут мене зразу ж повели до кімнатки, приготованої для мене. Я знову впала перед нею навколішки на сходах, схопила її за вбрання, але тільки на те й здобулася, що вона повернула до мене голову й глянула на мене, обурено ворухнувши головою, ротом і очима — ви це уявите краще, ніж я зумію розповісти.

Я ввійшла в свою нову в'язницю, де пробула пів року, щодня марно просячи ласки поговорити з нею, побачити батька чи написати йому. Мені приносили їсти, прибирали; в свята служниця водила мене до меси й знову замикала мене. Я читала, працювала, плакала, співала іноді; отак і збігали в мене дні. Тільки те мене підтримувало, що я — вільна і що моя доля, хоч яка вона тяжка, може змінитися. Але вирішено, щоб я була черницею, і я нею стала.

Така нелюдність, така затятість з боку батьків остаточно potwierдили мені здогади про моє народження — іншого способу вибачити їм я не могла додати. Очевидно, мати боялася, щоб я не завела колись мови про розділ майна, щоб не зажадала своєї частки і не прирівняла дитину нешлюбну до дітей законних. Але те, що було лише здогадом, обернулось на певність.

Поки була замкнена в домі, релігійні обряди я виконувала мало, проте напередодні великих свят мене посилали сповідатись. Я вже казала вам, що духівник у мене був той, що й у матері; я поговорила з ним, розказала, як жорстоко поводяться зо мною вже близько трьох років. Він знав це. Надто ж на матір я поскаржилася гірко і прикро. Цей священник у чернецтво вступив пізно, тому був людський; він вислухав мене спокійно й сказав:

— Дитино моя, пожалійте свою матір, пожалійте більше, ніж ви зараз її ганите. В неї добра душа; 50 будьте певні, що робить вона так проти волі.

— Проти волі! Що ж її до цього змушує? Хіба не вона мене народила? Яка різниця між мною і сестрами?

— Велика.

— Велика! Не розумію вашої відповіді...

Я вже хотіла порівнювати себе з сестрами, але він спинив мене й сказав:

— Ну, ну, жорстокість до пороків ваших батьків не належить; спробуйте терпляче скоритися своїй долі й зробити з неї, щонайменше, заслугу перед богом. Я побачу вашу матір, і будьте певні, що вживу на вашу користь увесь той вплив, що маю над її розумом...

Це «велика», що він відповів, було мені променем світла; я вже певна була, що здогади про моє народження правдиві.

Наступної суботи, годині о п'ятій з половиною ввечері, на схилі дня, прийшла пристановлена до мене служниця і сказала:

— Пані сказала вам одягтися...

Через годину:

— Пані звеліла вам іти зо мною...

Коло воріт стояла карета; сівши з неї разом із служницею, я довідалась, що ми їдемо до Фейянського монастиря, до отця Серафима. Він нас чекав, був сам. Служниця лишилася, а я зайшла до приймальні. Сіла стурбована й цікава — що то він мені скаже? Ось що:

— Панно, загадка суворого поводження ваших батьків зараз з'ясується вам; я дістав на це дозвіл від вашої матері. Ви — розважлива, розумна, тверда на вдачу; ви в такому віці, що вам можна звірити таємницю, навіть коли б вона вас і не торкалася. Давно вже умовляв я вперше вашу матір викрити вам те, про що ви зараз дізнаєтесь; вона ніяк не могла на це зважитись — матері важко признатися

перед дитиною у своїй великій провині; ви знаєте її вдачу, таке приниження не личить їй. Вона гадала, що й так зможе дійти свого, але помилилась і розгнівана цим; тепер згадала мою пораду й доручила мені заявити вам, що ви не дочка пана Сімонена.

Я зразу відповіла йому:

— Я про це здогадувалась.

— Дивіться тепер, панно, розважте, подумайте, зміркуйте, чи може ваша матір без згоди чи навіть за згодою вашого батька зрівняти вас із дітьми, яким ви не сестра? Чи може вона визнати перед вашим батьком факт, про який він і так уже надто здогадується?

— А хто ж мій батько, панотче?

— Це мені не звірено, панно. Річ зовсім певна, — додав він, — що сестер ваших наділили щедро і вжили всіх можливих пересторог за допомогою шлюбних контрактів, запродажень, договорів, умовних переданнів та інших способів, щоб звести нанівець вашу частку, якби ви колись і звернулися до закону, щоб її справити. Коли батьки ваші помруть, ви мало що дістанете; ви відмовляєтесь від монастиря, а може й пожалкуєте за ним.

— Це неможливо, панотче; я нічого не прошу.

— Ви не знаєте, що таке робота, праця, злидні.

— Зате знаю ціну свободі й тягар стану, до якого не маєш покликання.

— Я сказав вам те, що мав сказати, а ви вже, панно, розміркуйте.

По тому підвівся.

— Ще одне запитання, панотче.

— Скільки ласка.

— Сестри знають те, про що ви розповіли мені?

— Ні.

52 — Як же могли вони піти на те, щоб обібрати свою сестру? Адже вони мене за сестру мають.

— Гроші, панно, гроші! Інакше вони не дістали б такого великого посагу. В цім світі кожне про себе дбає, і я не раджу вам числити на них, коли помруть ваші батьки; будьте певні, що вам до останнього шеляга заперечуватимуть ту маленьку частку, що ви матимете з ними поділити. У них багато дітей — це буде дуже благородна приключка, щоб пустити вас з торбою. Та вони й не можуть нічого вдіяти, роблять усе їхні чоловіки; коли б вони із співчуття допомогли вам без відома своїх чоловіків, ця допомога стала б джерелом родинного розбрату. Отак воно буває: або покидають дітей, або цим дітям, навіть законним, допомагають коштом родинного спокою. Крім того, панно, хліб із чужих рук дуже гіркий. Якщо ви вірите мені, то помиритеся з батьками, зробіте те, чого має сподіватися від вас мати, візьмете чернецтво; вам призначать належну пенсію, з якою ви, коли не щасливо, то хоч сяк-так доживете віку. Нарешті, не потаю від вас, що гадана зневага вашої матері до вас, її упертий намір віддати вас до монастиря і деякі інші обставини, що я не пригадую зараз, але знав колись, справили на вашого батька точнісінько таке вражіння, як і на вас; ваше народження здавалося йому підозрілим, але тепер, хоч мати йому й не звірилась, він певен уже, що ви, яко дитина, належите йому лише за законом, який приписує дітей тому, хто зветься дружиною. Отож, панно, будьте добра й розважлива; подумайте про те, що ви зараз дізналися.

Я підвелася й заплакала. Побачила, що й він зворушився; він лагідно підвів очі д'горі й провів мене. До мене підійшла служниця, щс мене супроводила; ми сіли в карету й вернулися додому.

Було пізно. Частину ночі я гадала про те, що мені викрито допіру; гадала про це й наступного дня. Батька в мене не було; матір відібрала мені гризота; вжито заходів, щоб я не могла претендувати на права

мого народження; важке хатнє ув'язнення — ніякої надії, ніякого просвітку. Якби зо мною порозумілися раніше, коли ще сестри мої не повіддавалися, то мене, може, залишили б дома; люди у нас бували, і знайшовся б, мабуть, хтось, кому моя вдача, розум, врода й здібності стали б за достатній посаг; ще й тепер це не була річ неможлива, тільки важчою стала після бучі, що я вчинила в монастирі — кожному ясно було, що такої крайности сімнадцяти-вісімнадцятилітня дівчина може дійти тільки з дуже твердим характером; чоловіки таку прикмету дуже хвалять, але, здається мені, залюбки обходяться без неї в тих, кого обирають собі за дружину. Проте в цім напрямі варт було спробувати раніше, ніж на щось інше зважитися; я вирішила відкритися з цим матері й попросила її на розмову; вона згодилась.

Було взимку. Вона сіла в крісло коло вогню; обличчя її було суворе, погляд пильний, руки нерухомі. Я підійшла до неї, кинулась їй до ніг, попросила дарувати всі мої провини.

— Залежно від того, що ви далі скажете, — відповіла вона. — Підведіться, батька немає вдома, вам вистачить часу висловитись. Ви бачилися з отцем Серафимом, знаєте, хто ви така й чого можете сподіватися від мене, якщо тільки не маєте наміру все життя карати мене за гріх, який і так уже я надто спокутала. Ну, що ж ви хочете, панно? На що ви зважились?

— Мамо, — відповіла я, — я знаю, що не маю нічого і не повинна нічого домагатися. Я й на думці не маю збільшувати ваші страждання, які б вони не були; може бути, я покірніша була б вашій волі, коли б ви раніш обізнали мене з деякими обставинами, що про них мені важко було здогадатися; але, зрештою, я знаю, знаю, хто я, і мені лишається тільки поводитись відповідно до свого становища. Ріжниця

в ставленні до мене й сестер не дивна вже мені; я визнаю її справедливість, погоджуюся з нею. Але я все таки ваша дитина, ви носили мене в своєму лоні і, надіюсь, не забудете мене.

— Горе мені, — палко промовила вона, — якщо я не визнавала вас стільки, скільки було моєї змоги!

— Так от, мамо, — сказала я, — верніть мені вашу ласку, верніть вашу присутність, верніть любов того, хто вважає себе за мого батька.

— За малим і він певен вашого народження так само, як ми з вами, — сказала вона. — Щоразу, коли бачу вас поруч нього, я чую від нього докори — докоряє він мені своїм грубим з вами поводженням; не сподівайтесь ж від нього почуттів ніжнього батька. Та й, скажу вам правду, ви нагадуєте мені про зраду, про таку огидну невдячність з боку другого, що сама думка про неї мені нестерпна; він стає ввесь час між мною і вами, він бридкий мені, і ненависть до нього я мушу виявляти на вас.

— Як то! — сказала я. — Хіба я не можу сподіватися, що ви з паном Сімоненом ставитиметесь до мене, як до чужої, невідомої, яку ви з людяности прихистили?

— Не можемо ні я, ні він. Доню, не турбуйте мені далі життя. Коли б у вас не було сестер, я б знала, що робити; але у вас їх двоє і в обох численна родина. Давно вже погасла пристрасть, що підтримувала мене, сумління обійняло свої права.

— Але той, кому я зобов'язана життям...

— Його немає; він помер, не згадавши про вас, і це ще найменший з його злочинів...

У цьому місці вона аж змінилася на обличчі, очі їй з'яйнялися, обличчя запалало обуренням; вона хотіла говорити, але не могла вимовити й слова, так тремтіли їй губи. Вона сиділа, схиливши голову на руки, щоб приховати від мене свої жорстокі переживання. Якийсь

час вона пробула в такому стані, потім підвелася, пройшла разів кілька мовчки по кімнаті; силоміць стримувала сльози й казала:

— Потвора! Коли б його воля, він задушив би вас у моєму лоні стражданнями, що завдавав мені, але бог зберіг нас обох, щоб мати спокутала свій гріх дитиною. Доню, ви нічого не маєте і не матимете ніколи. Ту дрібку, що я могла заробити вам, украдено у ваших сестер — ось наслідки слабости! Сподіваюсь, проте, що не докорятиму собі, вмираючи, — ваш посаг я заробила ощадністю. Довіру свого дружини я не зловживала, але день-у-день відкладала те, що одержувала вряди-годи від його щедрот. Я продала все, що мала коштовного, і дістала від нього дозвіл по своїй волі розпоряджати одержаними грішми. Я любила гру і не граю; любила вистави і відмовила собі в них; любила товариство й живу відлюдно; любила пишноту й зреклася її. Якщо ви візьмете чернецтво, як то є воля моя і пана Сімонена, ваш посаг буде плодом того, що я щоденно в себе відбираю.

— Алеж, мамо, — сказала я, — тут бувають ще добрі люди; може й знайдеться хтонебудь, що не вимагатиме, задовольнившись із моєї особи, навіть заощаджень, які ви призначили мені на влаштування.

— Про це не варт думати, ваша витівка вас погубила.

— Хіба таки немає ради?

— Ніякої.

— Та коли я й не знайду дружини, то чи доконечно ж завдати мене до монастиря?

— Якщо тільки ви не хочете, щоб я мучилась і страждала, аж поки склеплю очі. Я мусіла так вирішити; ваші сестри тої страшної хвилини будуть коло мого ліжка; подумайте, чи зможу я побачити вас серед них, яке вражіння справила б ваша присутність тими останніми хвилинами! Доню — бож ви дочка

мені, хоч і проти волі — вашим сестрам закон дав ім'я, яким ви зветесь через злочин; не завдавайте туги покутній матері, дайте їй спокійно зійти в могилу — хай зможе вона сказати сама собі, коли матиме стати перед великим суддею, що вона виправила свою провину, скільки залежало від неї; хай зможе вона надіятись, що по її смерті ви не спричинитесь до розбрату в родині й не домагатиметесь прав, яких не маєте.

— Будьте спокійні щодо цього, мамо, — сказала я. — Хай прийде адвокат, хай складе акт зречення, і я підпишу все, що ви хочете.

— Це неможливо; дитина не позбавляє себе спадщини, це — кара справедливо обурених батьків. Коли богові вгодно було б покликати мене до себе завтра, я завтра мусіла б дійти цієї крайности — відкритися чоловікові, щоб у згоді з ним ужити спільних заходів. Не змушуйте мене до нескромности, через яку я стану йому гидка, а ви накличете на себе наслідки, що ославлять вас. Якщо ви переживете мене, то залишитесь без імени, без достатку, без становища... Нещасна! Скажіть мені, що ж з вами буде, з якими думками я помиратиму? Виходить, я мушу сказати вашому батькові?.. Що сказати? Що ви — не його дитина!.. Доню, коли б треба тільки стати навколішки перед вами, щоб здобути вашу... Алеж ви нічого не почуваете; у вас душа тверда, як у вашого батька...

На ту хвилину ввійшов пан Сімонен; він любив її, розгнівався, спинився зразу й, обкидаючи мене страшними поглядами, промовив:

— Вийдіть.

Коли б то був мій батько, я не послухалася б; алеж він мені батько не був. Він додав, звертаючись до слуги, що присвічував мені:

— Скажіть їй, щоб сюди більше не приходила.

Я замкнулася в своїй маленькій в'язниці. Гадала про те, що сказала мені мати. Уклякла й просила бога, щоб він надихнув мене; молилася довго, припадала лицем до землі; голос неба покликàють здебільшого тоді лише, коли не знають, на що зважитись, і тоді він майже завжди радить нам скоритися. Так і я постановила. Від мене хочуть, щоб я була черницею — може, це також і воля божа. Гаразд, буду! Якщо вже випадає мені бути нещасною, то чи не байдуже мені, де бідувати!.. Я попросила служницю сказати мені, коли батька не буде вдома. Другого ж дня я попросила в матері побачення; вона переказала мені, що пообіцяла панові Сімонену не бачитися зо мною, але я можу написати їй, і прислала мені олівця. Тож я написала на шматку паперу (цей фатальний папірець знайшовся, і його чудово проти мене використали):

«Мамо, мені гірко за всі страждання, що я завдала вам, простіть мене, я вирішила покласти їм край. Порядкуйте мною, як знаєте. Коли ви хочете, щоб я взяла чернецтво, то бажаю, щоб така була й воля божа...»

Служниця взяла записку й віднесла матері. За хвилину вернулася й сказала захоплено:

— Якщо для щастя вашого батька, матері й вашого власного треба було одного лише слова, чого ж ви так барилися? У пана й панії таке обличчя, якого я ще не бачила, відколи тут служу; вони ввесь час через вас сварилися; слава богові, не буде вже цього...

Поки вона говорила, я думала, що підписала зараз собі смертний вирок, і це передчуття, пане, справдиться, якщо ви мене покинете. Минуло кілька днів, нічого не чути було; аж ось уранці, годині о дев'ятій, двері мої раптом розчинилися — увійшов пан Сімонен у халаті й нічному ковпаку. Відколи я довідалась, що він не батько мені, його присутність мене лише

лякала. Я підвелася, зробила йому реверанс. В мене ніби два серця було: коли про матір думала, то зворушувалась, плакати мені хотілось, а про пана Сімонена зовсім не так. Річ певна, батько навіює якийсь почуття, яке тільки до нього одного на цілім світі відчуваєш; тільки той це знає, хто опинився, як я, віч-на-віч з людиною, що довго мала й раптом утратила цю величну прикмету; інші ніколи цього не знатимуть. Коли б замість нього тут була моя мати, я, здавалося, була б іншою. Він сказав мені:

— Пізнаєте цю записку, Сюзанно?

— Так.

— Ви з доброї волі написали її?

Я могла тільки потвердити.

— Чи збираєтесь ви виконати те, що пообіцяли?

— Так.

— Може вам подобається якийсь монастир?

— Ні, мені байдуже.

— Цього досить

Оце так я відповіла; але, на жаль, цього не записано.

Пів місяця я нічогосінько не знала, що діється; мені здається, що батьки звертались до багатьох монастирів, але через скандал із моїм першим виступом мене ніде не хотіли брати. Легше було в Лондоні — мабуть через те, що закинули про мої музичні та співочі здібності. Всі ті перешкоди, що я мала, й ту ласку, що зробив мені, прийнявши, цей монастир, дуже й дуже прибільшили, навіть примусили мене написати настоятельці. Я не завбачала наслідків цього писаного свідоцтва, якого від мене вимагали; видно, боялися, щоб я колись не заперечила своїх обіцянок, хотіли мати моє власноручне свідчення, що ті обіцянки були вільні. Коли б не так, то чому цей лист, що мусів лишитися в настоятельки, потрапив згодом до рук моїм зятям? Але заплющмо на це очі — вони

показують мені пана Сімонена таким, яким я не хочу його бачити, адже помер він.

Мене відвезли до Льоншану; супроводила мене мати. Я їй не попросила попроситися з паном Сімоненом; щиро сказати, думка про це спала мені тільки в дорозі. Мене чекали; я вже відома була своєю історією і талантами; про перше їй словом не згадали, але притьмом хотіли побачити, чи варто ж було клопоту мене приймати. Поговоривши довгенько про різні байдужі речі, — ви ж добре розумієте, що після тої пригоди мені не закинули ні про бога, ні про покликання, ні про світські небезпеки, ні про солодкість чернечого життя їй не зважились плести благочестиві дурниці, якими виповнюють ці перші хвилини, — настоятелька сказала:

— Панно, ви вмієте музики, співаєте; у нас є клявесин; коли хочете, пішли б до приймальні...

Серце в мені згнітилось, та не час був виявляти свою відразу; пішла мати, за нею я, настоятелька ж замикала похід з кількома черницями, що надійшли з цікавості. Було ввечері; принесли мені свічки, я сіла, взялася до клявесину; довго награвала, шукаючи музичного уривка в голові, де в мене повно їх, а не знаходила жадного; та настоятелька мене квапила, і я заспівала — не з хитрощів, а за звичкою, бо уривок цей часто співаю: «Сумне лаштування, бліді свічки, і світло страшніше від темряви...» Не знаю, яке це справило вражіння, але слухали мене недовго, перепинили мене похвалами, що їх дуже дивно було здобути так швидко й легко. Мати поручила мене настоятельці, дала мені поцілувати руку й поїхала.

Отже я в новому монастирі на іспиті і так ніби добровільно. Але що думаєте про це ви, пане, знаючи аж до цієї хвилини все, що сталося? На все це здебільшого не довелось послатися, коли я схотіла

зректись своєї обітниці — передусім, правді цій доказу немає, а подруге я сама себе очорнила б без ніякого пожитку — в мені побачили б лише знатурену дитину, що ганьбить пам'ять батьків, щоб дістати волю. Проти мене був доказ, а от на за не можна було ні посилатись, ні спиратись. Я навіть не хотіла, щоб суддям натякнули на таємницю мого народження; дехто, не з юристів, радив мені притягти до справи мого й моєї матері духівника; це було неможливо, а коли б і можливо, я цього не дозволила б. Але, до речі, щоб не забути самій і щоб ви не забули про це з бажання допомогти мені — по-моєму, про мої музичні здібності й уміння грати на клявесин треба мовчати — цим я сама себе зрадила б; не випадає мені пишатися талантами, шукаючи невідомости й спокою; жінки мого стану не мають їх, тож і я не мушу їх мати. А коли доведеться покинути батьківщину, вони дадуть мені змогу існувати. Покинути батьківщину! Скажіть, чому думка про це мене лякає? Бо не знаю, куди їхати, бо я молода й недовідчена, боюся злиднів, людей і пороку, бо жила я ввесь час під замком і поза Парижем усе здається мені пустелею. Все це може й не так, але так я почувую. Та хай і не знаю я, пане, ні де подітись, ні до чого братись — це від вас залежить.

Настоятельки в Л'юоншані, як і здебільшого по монастирях, міняються що три роки. Коли мене привезено, уряд обіймала пані де-Моні — про неї можу сказати вам тільки добре, але її доброта й погубила мене. Це — розсудлива жінка, що знає людське серце; вона вибачлива, хоч цього й не потребував ніхто; всі ми були її діти. Вона завжди бачила тільки ті провини, яких не можна було не помітити і які своєю важливістю не дозволяли їй заплющити очі. Говорю про неї безсторонньо; свій обов'язок я виконувала пильно, і вона віддавала мені належне за те, що я

не вчинила жадної провини, за яку вона мусіла б мене карати чи прощати. Коли вона й відзначала кого, то тільки за заслуги; не знаю, чи годиться мені після цього казати, що вона ніжно любила мене і я була не остання з її фавориток. Цим я, звичайно, велику хвалу собі даю — більшу, ніж ви можете гадати, не знаючи нашої настоятельки. Фаворитками інші із заздрощів називають настоятельчиних улюбленок. Панії де-Моні я можу закинути хібащо ту хибу, що її прихильність до чесноти, благочестя, щедрости, ніжности, талантів і чесноти виявлялась надто відверто, а вона ж добре знала, що цим ще більше принижує тих, кому тих прикмет бракувало. Мала вона також дар, звичайніший, мабуть, у монастирі, ніж у світі — твердо розбиратися в душах. Черниця, яка не сподобалась їй відразу, не могла вже вподобатись майже ніколи. Невдовзі я полюбилася їй і відразу ж цілковито їй довірилася. Горе тим, кого їй не щастило зразу прихилити до себе! Ті були поганими, нездарними й сами мусіли визнати це. Вона запитала мене про мою пригоду в монастирі св. Марії; я розповіла їй усе, що оце написала вам — і про народження своє, і про муки свої, нічого не затаїла. Вона пожаліла мене, розрадила, дала надію на краще майбутнє.

Тим часом минув термін мого іспиту, настав час узяти послушенство, і я взяла його. Послушенство своє я відбула без відрази; ці два роки я проминаю, бо сумного в них для мене було лише таємне почуття, що я крок-по-кроку наближаюся до вступу в стан, до якого не була створена. Іноді знову обіймало мене хвилювання, алеж я зразу вдавалася до доброї настоятельки, і вона приголублювала мене, полегшувала мені душу, твердо викладала свої доводи й завжди казала мені наприкінці:

62 — А хіба в інших станах немає своїх тернів?

Кожне лише свої почуває. Станьмо ж навколiшки, дитино моя, й помолiмся...

Вона вклякала й молилася вголос, але так умиленно, красномовно, нiжно, пiднесено й сильно, нiби дух божий надихав її. Її думки, вислови й образи проходили менi в глиб серця; спочатку їх слухаєш, та помалу переймаєшся ними, з'єднуєшся з нею; душа тремтить, зливаючись з її надпоривом. Намiру звабити в неї не було, але, безперечно, це якраз вона робила: вiд неї виходили з палом у серці, з радiстю й екстазою на обличчi; якi солодкi сльози лилися! Такого вражiння вона й сама дiзнавала, i воно довго зберiгалося в неї самої i в iнших. У цьому я посилаюся не лише на свiй власний досвiд, але й на досвiд iнших черниць. Дехто з них казали менi, що в них виникає потреба цієї розради, мов найбільшi втiхи; i, гадаю, менi бракувало лише трохи звички, щоб самiй цього зазнати. Проте, в мiру наближався мiй постриг, мене обняла така глибока туга, що добра настоятелька геть зовсiм занепала; хист покинув її, вона сама менi в цьому призналася.

— Не знаю, — казала вона, — що в менi дiється; коли ви приходите, менi здається, що бог покидає мене i його дух замовкає; даремно збуджую я себе, даремно шукаю думок i хочу пiднести свою душу — стаю звичайною, обмеженою жiнкою, боюся говорити...

— Ох, панiматко, яке передчуття! — сказала я. — То бог вiдбирає вам мову!..

Одного разу, почувавши в собi ще бiльшу непевнiсть i пригнiчення, нiж звичайно, я пiшла до неї в келiю; моя поява збентежила її спочатку; мабуть, з виразу моїх очей, з усiєї моєї постатi вона побачила, що глибоке почуття, яке було в менi, їй не до снаги, а вона не хотiла боротися тодi, коли не була певна перемоги. Проте розпочала зо мною розмову,

розпалася потроху; в міру спадав мій смуток, зостав її порив — вона впала раптом навколішки, і я за нею.

Я гадала була, що переймусь її захватом, бажала цього; вона промовила кілька слів, потім зненацька замовкла. Марно чекала я, — вона не сказала вже нічого, підвелася, заплакала, взяла мене за руку й промовила, пригорнувши мене до себе:

— Ох, дитино моя, яке страшне вражіння ви справили на мене! Ось що сталося — дух покинув мене, почуваю це; ідіть, хай бог сам говорить до вас, коли йому не вгодно говорити моїми устами...

Справді, не знаю вже, що їй трапилося, чи то я вікликала в ній невіру в свої сили, яка так і не розвіялася, чи то боязкою вона через мене стала, чи може й справді я розірвала її зв'язок із небом, але хист розраджувати так їй і не вернувся. Напередодні постригу я зайшла до неї; вона була в такій самій, як і я, тузі. Я заплакала, вона теж, я впала їй до ніг, вона благословила мене, підвела, поцілувала й відпустила, сказавши:

— Я стомилася жити, хочу померти; просила в бога, щоб не бачити цього дня, але на те не було його волі. Ідіть, я поговорю з вашою матір'ю, молитимусь цілу ніч, моліться і ви, але засніть також, наказую вам...

— Дозвольте мені, — сказала я, — молитися разом з вами...

— Дозволяю з дев'ятої до одинадцятої, не більше. О дев'ятій з половиною я стану на молитву, ви теж; але об одинадцятій ви покинете мене на молитві, а сами спочинете. Ідіть, люба дитино, решту ночі я пильнуватиму перед богом сама.

64 Вона хотіла молитися, але не змогла. Я спала, а ця свята жінка тим часом ходила коридорами, стукала в кожні двері, будила черниць та казала їм

тихенько іти до церкви. Всі пішли, і коли зібралися, вона запропонувала благати небо за мене. Молилися спочатку мовчки; потім вона погасила світло; всі разом проказали *Miserere*,¹ крім настоятельки, що в нестямі, припавши ниць перед олтарем, молилася:

— О, боже, коли через якийсь мій гріх ти покинув мене, прости мені його! Не прошу тебе повернути мені дар, що ти відібрав, тільки звернися сам до безневинної, що спить, тим часом як я благаю за неї тебе. Боже мій, говори до неї, говори до її батьків і прости мене!

Другого дня вона рано зайшла до мене в келію, я й не почула, ще не зовсім прокинулась. Вона сіла поруч мого ліжка, поклала злегка одну руку мені на чоло; в такому становищі я й побачила її, коли розплющила очі. Про те, що було вночі, вона нічого не сказала; спитала тільки, чи рано я лягла спати; я відповіла:

— Тоді, коли ви наказали.

— Чи відпочили?

— Глибоко.

— Я так і гадала... Як ся маєте?

— Дуже добре. А ви, паніматко?

— Лишенько! — сказала вона. — Кожна, що вступала в чернецтво, непокоїла мене; але ні за кого я так не турбувалася, як за вас. Я дуже хотіла б, щоб ви була щаслива...

— Якщо ви мене любитимете, я й буду щаслива.

— Ох, коли б від цього тільки залежало! Ви ні про що не думали вночі?

— Ні.

— Сна ніякого не бачили?

— Ніякого.

— А що зараз діється у вашій душі?

¹ Покаянна псалма.

— Я ступіла; корюся своїй долі без відрази й захвалення; почуваю, що мене тягне доконечність, і йду за нею. Ох, люба мати, я аж ніяк не почуваю ніжної радості, тремтіння, смутку й солодкої непевності, яку іноді помічала в тих, кому надходила та хвилина, що мені зараз. Я дурна, не вмію навіть плакати. Так хочуть, так треба — оце одна тільки думка мені крутиться... Але ви нічого мені не кажете.

— Я не за тим прийшла, щоб розмовляти з вами, а щоб бачити й слухати вас. Я чекаю вашої матері, не хвилюйте ж мене, хай збираються в моїй душі почуття; коли вона сповниться ними, я вас покину... Я повинна мовчати, я себе знаю — в мене один порив, але сильний, і не з вами треба його витратити. Полежте ще хвилину, хай я подивлюся на вас; скажіть мені лише кілька слів і дайте мені взяти тут те, по що я прийшла. Я піду, а решту бог зробить...

Я замовкла, лягла на подушку, простягла їй руку, і вона взяла її. Здавалось, вона молилась думкою і молилась глибоко; очі міцно заплющила; іноді розплющувала їх, підводила вгору, потім дивилась на мене; тоді хвилювалась, душа їй сповнялась збен-теженням, заспокоювалась і хвилювалась знову. Справді, ця жінка народилася бути пророчицею, пророчі були в неї обличчя і вдача. Колись вона була вродлива; але літа, понівечивши риси й поривши глибокі зморшки, тільки збільшили гідність її обличчя. Очі мала маленькі, але вони ніби дивились у неї саму або поминали все близьке й прозирали геть далеко в минуле й майбутнє. Часом вона міцно стискала мені руку. Спитала мене раптом, котра година.

— Незабаром шоста.

— Прощайте, я йду. Зараз вас прийдуть одягати; я не хочу при тому бути, це мені порушить мій настрій. У мене одна тільки турбота — зберегти спокій першими хвилинами.

Тільки вона вийшла, ввійшла мати-послушниця й мої товаришки; з мене скинули чернечу одіж і вдягли світське вбрання; цей звичай відомий вам. Я не чула нічого, що навколо мене говорено; стала мов автоматом, нічого не помічала; іноді тільки тілом проходили конвульсійні рухи. Мені казали, що треба робити; часто мусіли й удруге загадувати, бо з першого разу я не чула, і я робила, — не тому, що я про щось інше думала, а тому, що була приглушена, почувала знесилля в голові, немов виснажила себе думками. Тим часом настоятелька розмовляла з моєю матір'ю. Я так і не знаю, що діялося на тому побаченні, що тривало дуже довго; мені тільки казали, що коли вони розлучились, моя мати була така схвильована, аж не могла знайти двері, якими ввійшла, а настоятелька вийшла, стиснувши руками чоло.

Тим часом задзвонили дзвони; я вийшла. Людей було небагато. Мене напучували — добре чи зле, не чула: мною розпоряджали цілий той ранок, що в моєму житті ніби й не існував, бо скільки він тривав — не знаю; не знаю ні що робила, ні що казала. Мабуть, мене питали, а я відповідала; я давала обітниці, але нічогісінько не пам'ятаю, і черницею стала так само невмисно, як і зроблено мене християнкою; увесь обряд мого постригу я зрозуміла не більше, як і обряд свого хрищення — з тою різницею, що один надає благодаті, а другий лише обіцяє. Що ж, пане, чи ж більше, по-вашому, я зобов'язана, хоч і не протестувала в Льоншані так, як у монастирі св. Марії? Здаюся на ваш суд, здаюся на суд божий. Я була так глибоко пригнічена, що за кілька день, коли мене оповістили, що я — в хорі, то я не зрозуміла, що воно значить. Я запитала, чи справді ж таки я взяла постриг, захотіла побачити підпис моїх обітниць; до цих доказів треба було додати свідчення всієї громади й кількох сторонніх, запрошених на

церемонію. Не раз зверталась я до настоятельки, казала:

— Так це правда, виходить?..

І чекала раз-у-раз, що вона відповість:

— Ні, дитино моя, вас манять...

Її повсякчасна упевненість не переконувала мене, бо я не могла збагнути, щоб з цілого того дня, такого бурхливого й різноманітного, такого багатого на дивні й разючі події, я нічогосінько не пам'ятала, навіть обличчя тих, хто служив мені, ні священика, що напучував мене, ні того, хто давав мені постриг; зміна чернечої одежі на світську — оце одне тільки й пригадувала; після цієї хвилини я була те, що зветься фізично відчужена. Цілі місяці потрібні були, щоб вивести мене з цього стану; забарності цього немов одужання і приписую я глибоке забуття того, що сталося, — це ніби з тими, що витерпіли довгу хворобу, розмовляли свідомо, дістали причастя, а коли видужали, геть про все це забули. В монастирі я бачила кілька таких прикладів і думала сама собі: отак, певно, й зо мною було, коли я брала чернецтво. Але треба ще знати, чи людині належать ті вчинки і чи присутня вона в них, хоч і здається присутньою.

Того року я зазнала трьох важливих утрат: помер батько, чи той, кого вважали за мого батька, — він був у літах, багато працював і згас; померла настоятелька і моя мати.

Достойна черниця здалека відчула наближення своєї години; прирекла себе на мовчанку, звеліла принести до кімнати свою труну. Вона збулася сну, дні й ночі молилася думкою та писала — вона полишила п'ятнадцять міркувань, які мені здаються прегарними; я списала їх.

Якщо колись ви поцікавитесь знати, які думки навіює ця хвилина, я передам їх вам, вони звуться:
68 «Останні хвилини сестри де-Моні».

При наближенні смерті вона сказала одягти себе; лежала на ліжкові, їй дали останнє причастя; в руках тримала розп'яття. Було вночі; свічки освітлювали цю жалібну сцену. Ми стояли навкруги, ридали, крики лунали в келії, аж ось очі їй зненацька зблищали; вона раптово підвелась, заговорила; голос їй був майже такий міцний, як і в здорової; утрачений дар вернувся їй — вона докорила нам за сльози, що нібито заздрили на її вічне блаженство.

— Діти мої, горе ваше ошукує вас. Отам, отам, — казала вона, показуючи на небо, — служитиму я вам; мої очі не покинуть цього дому, я заступатиму вас і буду вчута... Підійдіть усі, щоб я обняла вас; прийдіть дістати моє благословення і прощання...

З цими останніми словами й померла ця рідкосна жінка, що полишила по собі жалі, які не скінчатся ніколи.

Мати моя померла, вернувшись із маленької подорожі, яку зробила наприкінці осені до одної з дочок. Вона журилась; її здоров'я підупало. Так і не дізналась я ні про ім'я свого батька, ні про історію свого народження. Той, хто був її і моїм духівником, передав мені від неї пакуночок — то було п'ятдесят люї з запискою, загорнені й зашиті в білу шматку. В записці стояло:

«Дитино моя, це — дрібниця, але сумління не дозволяє мені розпоряджати більшими грошми; це — решта від того, що я могла заощадити з невеличких дарунків пана Сімонена. Живіть свято, це — найкраще, навіть для вашого щастя на цім світі. Моліться за мене; ваше народження — мій єдиний тяжкий гріх; допоможіть мені спокутати його, і хай бог простить мені вашу появу на світ з огляду на добрі ваші діла. Зокрема ж не турбуйте родину; і хоч стан. до якого вступили, ви вибрали не так добровільно, як мені хотілося б, остерігайтесь змінити його. Чому

мене не замкнули до монастиря на все моє життя! Тоді не турбувала б мене так думка, що за мить треба стати на страшному суді. Подумайте, дитино моя, що доля вашої матері на тому світі дуже залежить від вашої поведінки на землі: всевидючий бог у справедливості своїй залічить мені все добро і все зло, вами вчинене. Прощайте, Сюзанно, не просіть нічого в своїх сестер; вони неспроможні допомогти вам; не надійтесь на свого батька — він раніш від мене побачив вічне світло, він чекає мене; зустріч з ним для мене буде страшніша, ніж для нього. Прощайте ще раз. О, нещасна мати! О, нещасна дитино! Приїхали ваші сестри; я з них незадоволена — вони все беруть, несуть, вони перед очима мрущої матері сперечаються за речі, засмучують мене. Коли підходять до мого ліжка, я повертаюсь на другий бік, бо що побачила б я в них? Дві істоти, що в них злидні погасили природне почуття. Вони зідхають, що я мало лишаю, ставлять лікареві й доглядачці нескромні запитання, з яких знати, як нетерпляче чекають вони хвилини, коли я відійду й вони заволдіють усім, що мене оточує. Вони здогадались, не знаю вже як, що я заховала в постелі трохи грошей, і всіляко добивалися, щоб мене підвести з ліжка; таки й добилися, але, на щастя, напередодні приходив мій вірник, і я віддала йому пакуночок з листом, що він написав з мого голосу. Спаліть листа і, коли дізнаєтесь, що мене вже немає на світі, а станеться це незабаром, відправте по мені месу й потвердіть на ній ваші обітниці, бо я бажаю незмінно, щоб ви лишилися в чернецтві — думка про те, що ви, молода, опинитесь у світі без поради й підтримки, вкрай збентежила б мої останні хвилини».

Мій батько помер п'ятого січня, настоятелька — наприкінці того самого місяця, а мати — наступного різдва.

Матір Моні заступила сестра Христина. О, пане, яка різниця між ними! Я казала вам, яка жінка була з першої. А в цієї вдача була дрібна, голова тісна й затуманена марновірством; вона вдавалася в нові погляди, радилася з сulpіціянцями та єзуїтами. Всіх фавориток своєї попередниці зненавиділа — вмить у монастирі пішли чвари, ненависть, обмова, винувачення, клепки й пересуди; ми мусіли розбиратися в богословських питаннях, у яких нічого не тямили, підписуватись під формулами, коритися дивним обрядам. Мати де-Моні не схвалювала тих покутних вправ, що dokonуються над тілом; вона виморювала себе лише двічі за життя — один раз напередодні мого постригу і другий раз у подібних обставинах. Про такі спокути казала, що вони ніякої хиби не виправляють, а тільки гордощів надають. Вона хотіла, щоб її черниці добре почували себе, були здорові тілом і ясні духом. Обійнявши уряд, вона передусім звеліла знести до себе всі волосяниці з канчуками й заборонила посипати страву золою, спати на голих дошках і мати в себе будь-яке таке знаряддя. Друга, навпаки, вернула кожній її волосяницю й канчука, а старий і новий заповіт забрала. Фаворитки попереднього владування ніколи не бувають фаворитками наступного. До нової настоятельки я була байдужа, щоб не сказати гірше, з тої причини, що стара мене любила; але невдовзі я ще погіршила свою долю вчинками, що ви назвете необачними або твердими, залежно від того, під яким саме поглядом подивитись на них.

Поперше, я геть віддалася горю, якого мені завдала смерть нашої першої настоятельки; при всякій нагоді хвалила її; спонукала порівнювати її з тою, що нами керувала, і порівнення ці для останньої не були сприятливі; змальовувала стан у монастирі минулими роками; нагадувала про той спокій, з якого ми тоді

тішилися, про вибачливість, яку мали до нас, про духовну й земну поживу, яку давали нам тоді, і вславляла звичаї, почуття і вдачу сестри де-Моні. Подруге, я спалила свою волосяницю й викинула канчука; розказала про це подругам і кількох заохотила зробити так само. Потрете, роздобула собі старий і новий заповіт. Почетверте, відкинула всі партії, хотіла бути тільки християнкою, не прибираючи назви янсеністки чи моліністки. Поп'яте, строго обмежилася монастирським статутом і не хотіла робити ні більше, ні менше; отже не згоджувалась на жаден надобов'язковий вчинок, бо й обов'язкові здавались мені надто суворими; сідала до орґану тільки в свята, співала лише тоді, коли була в хорі, не дозволяла надуживати свою догодливість і таланти й попихати собою скрізь і щоденно. Я прочитала статут, перечитала його, вивчала його напам'ять; коли мені наказували щось таке, чого в статуті ясно не викладено чи й зовсім не було або суперечило йому, по-моєму, то я від цього твердо відмовлялась, брала книгу й казала:

— Ось ці зобов'язання я взяла, а інших не брала ніяких.

Мої суперечки ще декого захопили. Влада начальниць дуже й дуже обмежилась; вони не могли вже порядкувати нами, як рабинями. Майже жадного дня не обходилось без якоїсь сварки. В непевних випадках радились зо мною; я завжди була за статут проти деспотизму. Незабаром я стала виглядати бунтівницею, а може трохи й грала в неї. Раз-у-раз викликали вікаріїв, пана архиєпископа; я ставала перед ними, боронилася, боронила своїх товаришок, і ні єдиного разу мене не засуджено, така бо розважлива була я в своїх учинках — з боку обов'язків годі було на мене нападися, я виконувала їх сумлінно. Щодо дрібних пільг, що їх по своїй волі дає чи не дає настоятелька, то я їх і не просила. До приймальні ніколи не

виходила, одвідин не мала, бо не знала нікого. Але я спалила волосяницю й викинула канчука, іншим те саме радила, про янсенізм та молінізм і слухати не хотіла ні гарного, ні поганого. Коли питали мене, чи корюся конституції, я відповідала, що корюся церкві; чи визнаю буллу — що визнаю євангелію. Прийшли до мене в келію, виявили старий і новий заповіт. Я прохопилась нескромною мовою про близькість декого з фавориток; настоятелька мала довгі й часті побачення з одним молодим церковником, і я розібрала їх причину й приключку. Я не проминула нічого, що могло викликати страх, ненависть до мене і бажання погубити мене, і в цьому дійшла краю.

Скаржитись на мене начальникам перестали, але подбали про те, щоб жилося мені тяжко. Заборонили черницям підходити до мене; невдовзі я лишилась самотою. Було в мене трохи подруг; гадаючи, що вони порушують нишком постанову й навідують мене вночі або в заборонені години, бо вдень розмовляти зо мною не можуть, — нас почали вистежувати, застали мене то з одною, то з другою; з цієї необачности зробили все, що хочете, і покарали мене за неї несвітськи — присудили мені цілими тижнями вистоювати відправу навколішках, окремо від усіх посеред хору; жити хлібом і водою, сидіти замкненій у келії, виконувати в монастирі найгідкішу роботу. З тими, кого називали моїми спільницями, повелися не краще. Коли вини за мною не було, її мені накидали; давали мені раз-у-раз несполучні накази й карали за невиконання їх; переставляли години відправи, трапези, змінляли потай від мене весь монастирський розпорядок, і попри всю свою пильність я щодня виходила винна й щодня мене карано.

Мені відваги не бракує, але ніяка відвага не встоїть проти занедбання, самоти й пересліду. Дійшло такого, що мучити мене стало за гру, то була розвага півсотні

душам, що об'єднались проти мене. Годі розповісти всі подробиці їхніх підступів: мені не давали спати, пильнувати, молитися. Одного дня крали в мене щось з одежі, другого — ключі й молитовника; псували замка, заваждали добре зробити й нівечили те, що я робила добре; накидали мені всякі слова та вчинки, за все складали на мене вину, і життя моє стало нескінченною низкою дійсних чи вигаданих провин і кар. Моє здоров'я не витримало таких довгих і жорстоких іспитів; я занепадала, журба і смуток змагали мене. Спочатку я шукала сили біля підніжжя олтарів і знаходила її іноді. Я вагалася між покорою і розпачем, то підлягаючи всій суворості своєї долі, то гадаючи гвалтовно звільнитися від неї. Край саду був глибокий колодязь: скільки разів я до нього ходила, скільки разів заглядала в нього! Поруч нього є лава кам'яна; скільки разів сідала я на неї, прихилившись головою до цямриння; скільки разів у збентеженні душевному підхоплювалась, наважившись кінчити свої муки!

Що мене стримало? Чому воліла я краще плакати, кричати голосно, топтати під ноги покривало, рвати на собі волосся, дряпати нігтями обличчя? Коли бог не попустив мені погубити себе, то чому він не припинив поневіряння мною? Скажу вам річ, що видасться вам, певно, дуже дивною, а проте вона правдива — я цілковито певна, що моє вчащання до колодязя було помічене й мої вороги тішили себе надією, що колись я таки доконаю намір, що кипів у моєму серці. Коли я йшла в той бік, вони вдавали, що йдуть і дивляться зовсім у протилежний. Разів кілька я заставала фіртку до саду відчиненою в години, коли вона мусіла бути замкнена, надто ж тими днями, коли найбільше дошкуляли мені; вони штовхали до крайности мою бурхливу вдачу й гадали, що я стерялася. Та тільки дорозумілась я, що цей спосіб покинути життя є, сказати б, наслідок мого розпачу, що мене до того

колодязя за руку ведуть і що мені завжди буде до нього вільний шлях, я перестала цим турбуватися; думки мої звернулися на інше; я спинялась у коридорах і дивилась, чи високо вікна; роздягаючись увечері, несвідомо пробувала, чи міцні в мене підв'язки; іноді відмовлялася їсти — виходила в трапезню, прилягала спиною до стіни, спустивши руки, заплющивши очі, й не торкалась до страв, передо мною поставлених; у цьому стані я так забувалася, що всі черниці виходили, а я лишалася. Тоді всі навмисне тихо розходились, а мене покидали; потім мене карали за те, що спізнялась на відправу. Сказати вам? Мені збридили мало не всі способи вкоротити собі віку, бо, здавалось, мене від них не стримували, а заохочували. Видно, нам не хочеться, щоб нас випихали з цього світу; а, мабуть, мене вже не було б на ньому, якби вони вдавали, що затримують мене. Коли вкорочують собі життя, то цим хочуть, мабуть, іншим розпачу завдати, а коли це іншим на втіху, тоді життя держаться; ці порухи діються в нас дуже спритно. Справді, якщо можливо пригадати мій стан тоді, коли я була біля колодязя, то я, здається, кричала в душі тим негідницям, що відходили геть, щоб сприяти злочинові: «Ступіть хоч крок до мене, виявіть хоч найменше бажання врятувати мене, підбіжіть затримувати мене, і будьте певні, що ви спізнитесь»... Справді, я жила тільки тому, що вони бажали моєї смерті. В світі жадова шкодити, мучити вщухає, але в монастирі — ніколи.

Отак мені було, коли я, гадаючи про своє минуле життя, подумала про скасування своєї обітниці. Спочатку мріяла про це побіжно. Де там мені самотній, покинутій, безпорадній здійснити намір, такий важкий навіть тоді, коли б мені й не бракувало всякої допомоги! Проте ця думка мене заспокоїла; мій розум утихомирився й я краще панувала над собою —

уникала кар і терплячіше зносила ті, що мені випадали. Цю зміну помітили, і вона всіх здивувала; злостивість спинилась як стій, мов той полохливий ворог, що женеться за вами й до якого ви повертаєтесь обличчям у хвилину, коли він цього не сподівається. Про одне хочу вас, пане, запитати, — чому серед усіх згубних думок, що снуються в голові у зневіреної черниці, їй ніколи не спадає підпалити монастир? Ні в мене, ні в інших такої думки не було, хоч виконати її було найлегше: треба тільки у великий вітер винести свічку на горище, в дровітню чи коридор. Жаден монастир від пожежі не згинув; а проте під час такої події двері розчиняються, і рятуються, хто може. Може боятися небезпеки для себе й тих, кого люблять, і не хочуть разом з собою порятувати тих, кого ненавидять? Ця остання думка надто штучна, щоб бути правдивою.

Якщо про одне гадати, воно починає здаватися справедливим і навіть можливим; тоді почуваш у собі силу. Для мене це було справою двох тижнів; мій розум швидко поступає. Про що йшлося? Треба було скласти заяву й дати її комусь переглянути; зробити те й те було небезпечно. Відколи в голові моїй стався переворот, мене доглядали пильніше, ніж будь-коли; очей з мене не зводили, кожен крок мій тлумачили, кожне слово моє зважували. До мене підходили, хотіли вивідати мене, розпитували, вдавали співчуття і приязнь; закидали про минуле, трохи винували, прощали, сподівалися кращої поведінки, тішили мене щасливішим майбутнім, а проте заходили раз-у-раз до мене в келію вдень і вночі з абиякої прикючки; раптово, тихцем заглядали за заслону ліжка й виходили геть. У мене була звичка спати одягнуеною; і друга — писати сповідь. Днями, на це призначеними, я просила в настоятельки чорнила й паперу, і вона не відмовляла.

Отож я почекала дня сповіді, а тим часом складала в голові те, що мала заявити, — це було скорочено все те, що я зараз вам написала; тільки викладала я все під прибраними іменами. Але я зробила три необачності: перше — сказала настоятельці, що маю багато що написати, і з цієї приключки попросила більше паперу, ніж дають звичайно; друге — заклопотавшись заявою, про сповідь забула, і третє — не склавши сповіді й не підготувавшись до цього релігійного акту, пробула в сповідальні лише хвилину. Все це помітили і зробили з цього висновок, що взятий мною папір використано інакше, ніж я казала. Та коли він, видима річ, не пішов мені на сповідь, то на що ж його повернуто? Навіть не знаючи про це занепокоєння, я відчула, що в мене не мусять знайти таке важливе писання. Спочатку я гадала зашити його в головах або в матрац, потім сховати в одіж, закопати в саді, спалити. Ви уявити не можете, як поспішала я написати і як стривожилась, коли написала. Спочатку я заяву запечатала, потім сховала на грудях і пішла на відправу. Рухи мої зраджували хвилювання, таке було воно велике.

Я сиділа поруч одної молоді черниці, що любила мене; я не раз бачила, що вона з жалем поглядала на мене й плакала; зо мною вона не розмовляла, але безперечно страждала. Важачи всім, що могло з того статися, я вирішила довірити їй свій папір; під час молитви, коли всі черниці поставали навколішки, поскилялися й мов позникали за своїми сидцями, я тихенько видобула папір, подала їй за спиною; вона взяла й сховала на грудях. Це найважливіша послуга, яку вона вчинила мені; але я дістала від неї ще й інших багато: вона цілі місяці непомітно усувала всі дрібні перешкоди, якими утрудняли мені обов'язки, щоб мати право карати мене; стукала мені в двері, коли був час виходити; виправляла те, що псували;

ходила дзвонити й відповідати, коли треба було, з'являлася скрізь, де я мусіла бути. Всього цього я не знала.

Добре зробила я, що так розважила! Коли ми виходили з церкви, настоятелька сказала мені:

— Сестро Сюзанно, ідіть за мною...

Я пішла. Потім спинившись у коридорі коло других дверей, вона промовила:

— Оце ваша келія, а ту займе сестра Жерома...

Я ввійшла. Вона за мною. Ми обидві мовчки сіли, аж увійшла черниця з одежею, яку поклала на стільця; і настоятелька сказала мені:

— Сестро Сюзанно, роздягніться, уберіться в оцю одіж.

Я зробила це при ній. Тим часом вона пильнувала кожного мого руху. Сестра, що принесла мені одіж, стояла на дверях; вона ввійшла, забрала вбрання, що я скинула, вийшла, а за нею настоятелька. Причини цієї процедури мені не сказали, та я й не питала. Тим часом у моїй келії все обшукали, розпороли подушку й матраци, перетрусили все, що тільки можна; кинулися всюди, де я була ходила — до сповідальні, до церкви, до саду, до колодязя, до кам'яної лави; частину цих пошуків я сама бачила, про решту здогадувалась. Не знайшли нічого, але лишилися певні, що щось таки є. Кілька день мене й далі вистежували, ходили слідком, заглядали скрізь, але марно. Зрештою, настоятелька надумала, що дізнатися правди можна тільки від мене. Якось зайшла до мене в келію і сказала:

— Сестро Сюзанно, у вас є хиби, але ви не брехатимете; скажіть же мені правду — що ви зробили з папером, що я дала вам?

— Я вам сказала, паніматко.

78 — Не може бути, адже ви просили в мене багато паперу, а в сповідальні були лише хвилинку.

— То правда.

— Що ж ви зробили з ним?

— Те, що я казала вам.

— Гаразд, заприсягніться мені святою покорою, в якій ви дали богові обітницю, що це так, і я повірю вам, не зважаючи ні на що.

— Вам не дозволено, паніматко, вимагати присяги в такій дрібниці, а мені не дозволено давати її. Я не можу заприсягтися.

— Ви дурите мене, сестро Сюзанно, і не знаєте, до чого себе цим призводите. Що ви зробили з папером, що я вам дала?

— Я вже сказала.

— Де він?

— У мене його немає.

— Що ж ви зробили з ним?

— Те, що й роблять з писанням, коли воно вже використане й непотрібне.

— Зприсягніться мені святою покорою, що ви весь папір списали на сповідь і у вас його немає.

— Знову кажу вам, паніматко, що й це справа не важливіша від першої, і я заприсягтися не можу.

— Зприсягніться, — сказала вона, — а то...

— Не заприсягнуся.

— Не заприсягнетесь?

— Ні, паніматко.

— Так ви винні?

— В чому ж я винна?

— В усьому; немає нічого, в чому б ви не завинили. Ви вихваляли мою попередницю, щоб мене принизити; зневажали звичаї, що вона вивела, й закони, що вона скасувала, а я визнала за потрібне відновити; підбурювали всю громаду; порушували правила, чинили розбрат у душах, нехтували всіма обов'язками, примушували мене карати вас і карати тих, кого ви звели, — це мені найтяжче. Я могла б ужити

проти вас жорстокіших заходів, але пожаліла вас, гадала, що ви отямитесь, вернетесь до мене; ви цього не зробили. У вашому розумі щось недобре діється, у вас є якісь наміри; інтерес установи вимагає, щоб я знала їх, і я знатиму їх, ручуся вам. Сестро Сюзанно, скажіть мені правду.

— Я сказала їй вам.

— Я зараз піду, бійтеся мого повороту; я сідаю; даю вам хвилину на роздуму... Ваші папери, коли вони є...

— У мене їх немає.

— Або присяга, що в них була тільки ваша сповідь.

— Я не можу присягатися...

Вона хвилину помовчала, потім вийшла й вернулася з чотирма своїми фаворитками; вигляд у них був нестямний і шалений.

Я кинулася їм до ніг, благала милосердя їхнє. Вони кричали всі разом:

— Ніякого милосердя, паніматко, не давайте зворушити себе — хай віддасть папери або йде з миром.¹

Я обіймала то тій, то тій коліна, казала їм, узиваючи їх на ймення:

— Сестро Агнесо, сестро Жюлі, що я зробила вам? Чому ви підбурюєте настоятельку проти мене? Хіба я так робила? Скільки разів просила я за вас, ви позабували це... Ви помиляєтесь, а не я.

Настоятелька нерухомо дивилася на мене й казала:

— Дай твої папери, негіднице, або скажи, що в них було.

— Паніматко, — казали вони, — годі їй просити! Ви занадто добра, ви не знаєте її — це непокірна

¹ Жорстока двозначність: слово «мир» (латинське *pacis*, французьке *paix*) означає також в'язницю в католицьких монастирях.

душа, приборкати її можна тільки крайніми заходами; вона сама вас до цього призводить, тим гірше для неї!

— Паніматко, — казала я їй, — я не зробила нічого, що могло б образити бога й людей, присягаюсь на тому.

— Це не та присяга, якої я хочу.

— Вона написала на нас, на вас якусь заяву вікарієві, архиєпископові; бог знає, як вона змалювала монастирські порядки, а поганому легко віри діймають. Паніматко, треба прискромити цю тварюку, щоб вона нам лиха не наробила!

— Бачите, сестро Сюзанно... — додала настоятелька.

Я зненацька підвелася й сказала їй:

— Я все, паніматко, бачу й почуваю, що гублю себе; та хвилиною раніше чи пізніше — не варт про це думати. Робіть зо мною, що знаєте; слухайтесь шаленства їхнього, dokonуйте свою несправедливість...

І простягла їм руки. Черниці схопили мене. Здерли з мене покривало, без сорому роздягли мене. На грудях у мене знайшли маленький портрет колишньої настоятельки, взяли його; я благала, щоб дозволили мені ще хоч раз його поцілувати; відмовили. Накинули на мене сорочку, стягли панчохи, накрили мішком і повели, простоволосу й босу, коридорами. Я кричала, гукала на допомогу; але дзвонили в дзвони, даючи знак, щоб ніхто не виходив. Я волала до неба, впала, мене поволокли. Коли стягли мене сходами, ноги мені були в крові, руки позаклякали; стан мій міг зворушити й залізні душі. Тим часом грубим ключем відімкнули двері підземної темної комірки, де мене кинули на півзгнилу від вогкості матку. Там я знайшла шматок чорного хліба, кухоль води й потрібну брудну посудину. За подушку була

та сама матка, скручена з одного кінця; на камені лежав череп і дерев'яне розп'яття.

Перша думка в мене була — стратити себе; я схопилася за горло, пошматувала зубами одягу, скажено кричала, вила диким звіром, билася головою об мури, геть уся закривавилась, силкувалася заподіяти собі смерть, аж поки виснажилась, а це незабаром сталося. Отам пробула я три дні; гадала, що все життя там буду. Щоранку приходила одна з моїх мучительок і казала:

— Скоріться настоятельці, і вийдете звідси.

— Я нічого не зробила, не знаю, чого від мене хочуть. Ох, сестро Клементіно, є ж бог!..

Третього дня, годині о дев'ятій увечері двері відчинились — то прийшли ті черниці, що були привели мене. Похваливши доброту нашої настоятельки, вони оповістили, що вона чинить мені ласку й випускає мене на волю.

— Надто пізно, — мовила я, — лишіть мене. Я хочу померти тут.

Проте вони підвели мене й потягли; привели мене до моєї келії; в ній була настоятелька.

— Я питалася в бога про вашу долю, він зворушив моє серце, він велить мені змилосердитись над вами, і я скорилась. Ставайте навколішки й просіть у нього прощення.

Я стала навколішки й промовила:

— Молю тебе, боже, прости гріхи мої, як ти молився за мене на хресті.

— Які гордощі! — скрикнули вони. — Вона порівнює себе до Ісуса Христа, а нас до євреїв, що розп'яли його!

— Не мене судіть, судіть себе, — сказала я.

— Це не все, — сказала настоятелька. — Заприсягніться мені святою покорою, що не розкажете ніколи про те, що трапилось.

— Погано ж ви вчинили зо мною, коли вимагаєте, щоб я мовчала. Присягаюсь, що ніхто, крім вашого сумління, про це не знатиме.

— Присягаєтесь?

— Так, присягаюсь.

Після цього вони стягли з мене одяжу, що були дали, й дозволили одягтися в мою власну.

Я застудилася, становище моє було небезпечне, все тіло в мене обмерло; адже кілька день я жила краплиною води та крихтою хліба. Гадала, що це вже терплю останню муку. Але цей хвилиний занепад тільки показує, яка дужа природа в молодому організмі — я одужала дуже швидко, а коли вийшла, довідалась, що вся громада мала мене за хвору. Я знову почала виконувати монастирські обов'язки і посіла своє місце в церкві. Ні про свій папір, ні про молоду сестру, якій доручила його, я не забула; я була певна, що вона не вжила на зло мою довіру, але й не без хвилювання зберігає мою записку. Згодом, кілька день по моєму виході з в'язниці, в хорі, ту саму мить, як і тоді, коли я передала їй папірця, тобто коли ми поставали навколішки й позникали, схилившись, за сидцями, я почула, що мене тихенько смикають за сукню; я простягла руку й дістала записку, де стояло тільки це: «Як я турбувалася за вас! І що зробити з тим жахливим папером?..» Прочитавши, я скрутила папірця руками й ковтнула.

Все це трапалося на початку посту. Наближався час, коли з Парижу до Льоншану збирається добре й лихе товариство, цікаве до співу. Голос у мене тремтів, я трохи втратила його. По монастирях, як ніде, дбають про свої найдрібніші інтереси, тому мені дали деяку пільгу, я користувалась з трохи більшої волі; сестри, якими я керувала в хорі, могли підходити до мене без перешкоди, серед них і та, кому я доручила свою записку. Під час перерви, коли ми

були в саду, я відвела її набік, змусила співати, і поки вона співала, сказала їй:

— У вас багато знайомих, а в мене нікого. Я не хочу, щоб ви через мене зазнали лиха; мені краще вмерти, ніж наклікати на вас підозру в тому, що ви допомогли мені. Друже, ви загинули б, я знаю, а мене це не врятувало б; та коли б ви й порятували цим мене, я не хочу порятунку такою ціною.

— Облишмо це, — сказала вона. — В чому річ?

— Річ у тому, щоб передати через певні руки мою заяву якомусь вправному адвокатові так, щоб він не знав, з якого монастиря вона походить, і дістати від нього відповідь, яку ви передасте мені в церкві чи десь інде.

— До речі, — спитала вона, — що ви зробили з моєю запискою?

— Будьте спокійні, я її ковтнула.

— Будьте й ви спокійні, я поміркую про вашу справу...

Зважайте, пане, що, поки вона говорила, я співала, а вона співала, поки я відповідала, отже наша розмова перемішувалася із співом. Ця молода черниця, пане, ще й досі в монастирі; її щастя у ваших руках; якби тільки довідались, що вона зробила для мене, то ніякі тортури її не минули б. Мені не хотілося б призвести її до в'язниці, я сама краще туди вернулася б. Спаліть же ці листи, пане; коли відкинути той інтерес, що ви з ласки своєї виявляєте до моєї долі, в них не лишається нічого такого, щоб їх варт було зберігати.

Отак я писала вам тоді, — та лишенько! її вже немає, я зосталася сама.

Вона невдовзі додержала слова і повідомила мене про це нашим звичайним способом. Настав страсний тиждень; на вечірні до нас збиралося сила люду.

84 Я так добре співала, що навіть викликала гучні, га-

небні оплески, якими вітають ваших акторок по театрах, але які не мусіли б ніколи лунати в храмах господніх, та ще й урочистими, жалобними днями, коли славлять пам'ять сина божого, розіп'ятого на хресті за гріхи людського роду. Мої молоді вчениці були добре підготовані; у декого з них були гарні голоси, всі вони співали з виразом і чуттям, і мені здалося, що публіка слухала їх з утіхою, а громада наша задоволена з успіху моїх заходів.

Ви знаєте, пане, що в четвер святі дари з дарохранильниці переносять на окремий олтар, де вони лишаються до п'ятниці вранці. Цей час черниці одна по одній або парами ходять по черзі поклонитися їм до того олтаря. Є таблиця, де кожній зазначено час її поклоніння; я дуже зраділа, прочитавши на ній: «Сестра Сюзанна й сестра Урсула від другої години ранку до третьої». Я прийшла до олтаря призначеної години, моя товаришка вже там була. Ми стали поруч на приступки олтаря, разом припали ниць і поклонялися богові пів години. Після цього моя молода подруга взяла мене за руку, потиснула й сказала:

— Певно, нам удруге не випаде нагоди так довго й вільно поговорити; богові відомо, в якому примусі ми живемо, і він простить нас, коли ми поділимо час, який мусимо віддати йому цілком. Вашої заяви я не читала, але не важко здогадатися, про що ви пишете; незабаром я дістану відповідь. Та коли ця відповідь і дасть вам підставу домагатися скасування обітниць, то чи не гадаєте ви, що вам конче треба буде порадитися з юристами?

— Звичайно.

— І що вам потрібна буде воля.

— Звичайно.

— І що ви, в разі гаразд підеться, скористуетесь з теперішнього свого становища, щоб здобути її?

— Я про це не думала.

— Так зробите це?

— Побачу.

— З другого боку, коли почнеться ваша справа, ви цим накличете на себе всю лють нашої громади. Чи завбачаєте ви пересліди, що чекають на вас?

— Вони будуть не більші, ніж я перетерпіла.

— Про це я не знаю нічого.

— Даруйте. Передусім утискувати мою волю не зважаться.

— Чому так?

— Бо тоді я буду під охороною закону, у всіх перед очима, буду, мовляв, посередині між світом і монастирем, матиму змогу говорити, волю скаржитися, про всіх правду сказати; тоді вже не чинитимуть мені кривди, щоб я не поскаржилась, боятимуться погіршити справу. Мені найкраще було б, коли б зо мною зле поводитися, та тільки цього не зроблять, — будьте певні, що якраз навпаки робитимуть. Мене проситимуть, доводитимуть, що я сама собі й монастиреві пошкоджу; загрожуватимуть тільки тоді, як побачать, що ласкою та звабою нічого не вдієш, а сили ніколи не вживатимуть.

— Аж не віриться, що професія, якої обов'язки ви так легко й сумлінно виконуєте, така огидна вам!

— Справді огидна; з цим почуттям я народилася й помру. Черниця з мене буде, кінець-кінцем, погана. Треба цьому запобігти.

— А коли ви, на лихо, програєте справу?

— Коли програю, попрошу, щоб до іншого монастиря перевели, або помру в цьому.

— Перед смертю багато муки. Ох, друже, ваш намір дуже страшить мене — я боюся як відмови, так і скасування вашої обітниці. Якщо її скасують, що з вами буде? Що ви робитимете в світі? Ви гарна з обличчя, розумна, здібна, але з чеснотою, кажуть,

це в світі нічого не варте, а я знаю, що цієї останньої прикмети ви не відкинете.

— Ви даєте справедливість мені, але не даєте честоті; на неї єдину я покладаюся; чим менше її серед людей, тим у більшій вона мусить бути пошані.

— Її хвалять, але нічого не роблять для неї.

— А тільки вона осміляє мене й підтримує в моєму намірі. Що б там мені не закидали, але моральність мою поважатимуть; ніхто, щонайменше, не скаже, що з чернецтва я пориваюся через якусь безпутну пристрасть: я нікого не бачу, нікого не знаю, Я хочу бути вільна, бо своєю волею я пожертвувала не з власного бажання. Ви прочитали мою заяву?

— Ні; пакет, що ви дали мені, я розпечатала, бо він був без адреси, і я мусіла подумати, що він призначений мені; але з перших рядків побачила свою помилку і далі не читала. Яке щастя, що ви віддали її мені! Ще хвилина, і її знайшли б у вас... Але година нашого стояння кінчається, припадимо ж ниць; хай ті, що заступатимуть нас, застануть нас у належному стані. Просіть у бога, щоб просвітив вас і керував вами; я теж молитимусь і зідхатиму разом з вами...

На душі в мене трохи полегшало. Моя товаришка молилася стоячи; я ж уклякла; чолом припала до останньої приступки перед олтарем, а руки простягла по вищих приступках. Здається, я ніколи не зверталась до бога з такою радістю і запалом; серце мені калатало; на мить я забула все навкруги. Не знаю, чи довго я пробула в такому стані і чи довго пробула б ще в ньому; але для моєї товаришки й двох черниць, що прийшли, я була, треба гадати, видовищем зворушливим. Коли підвелася, я думала, що коло мене нікого немає; я помилялася, — вони втрьох стояли позад мене й плакали; вони не зважились потурбувати мене й чекали, аж поки я сама вийду

з надпориву й захвату, в якому бачили мене. Коли я обернулась до них, то, певно, на обличчі в мене було щось величне, як судити по їхньому вражінню; до того ж, вони казали, що я нагадала їм тоді нашу стару настоятельку тими хвилинами, коли вона розраджувала мене, і що їх обійняло таке саме тремтіння, коли вони на мене дивились. Якби я мала нахил до лицемірства й фанатизму й схотіла грати ролю в монастирі, то цілком певна, що в цьому мені пощастило б. Моя душа легко займається, захоплюється, зворушується, і добра настоятелька не раз казала мені, цілуючи, що ніхто так не любить бога, як я, що в мене серце з тіла, а в інших — з каменю. Річ певна, я почувала, як легко я переймалася її надпоривом, коли вона молилася вголос; я іноді й сама починала говорити, підхоплювала нитку її думок і ніби з надхнення висловлювала частину того, що вона сама сказала б. Інші слухали її мовчки або проказували за нею; я ж уривала її, випереджала чи говорила разом з нею. В такому стані я сама лишалася дуже довго, але, мабуть, почасти підтримувала його в настоятельці, бож видно було, що інші говорять до неї, а вона — до мене. Але до чого все це, коли не маєш покликання?..

Коли кінчилося наше стояння, ми дали місце тим, що заступили нас; на прощання ми з моєю молодого товаришкою дуже ніжно обнялися.

Ця сцена коло св. дарів наробила шелесту в монастирі; додайте до цього мій успіх на вечірні в чисту п'ятницю — я співала, грала на органі, здобула оплески. О, безглузді голови чернечі! Я майже нічого не зробила, щоб замиритися з громадою; вони сами до мене прийшли, настоятелька найперша. Кільком мирянам захотілося познайомитися зо мною; це дуже пасувало до моїх намірів, тож я й не відмовилась. Я побачилася з головою суду, з пані де-Субіз і багатьма

чесними людьми, ченцями, священиками, військовими, суддями, побожними жінками, світськими жінками, а серед них і з тими вітрогонами, що ви називаєте «червоними закаблуками»; їх я зразу й спровадила. Я була прихильна лише до тих знайомств, що не могли накликати на мене ніякого закиду; решту полишила тим нашим черницям, що не були такі перебірливі.

Забула вам сказати, що першою ознакою зичливості до мене було те, що мене знову оселили в моїй келії. Я зважилась попросити назад портрет колишньої настоятельки, і мені не зважились у цім відмовити; він знову посів своє місце на моєму серці й лишиться там, поки мого життя. Щоранку мій перший рух — підвестися душею до бога, а другий — поцілувати портрет; коли я хочу молитися й почуваю байдужість у душі, то здіймаю його з шиї, ставлю перед себе, дивлюся на нього й надихаюсь. Дуже шкода, що ми не знаємо святих осіб, чиї ікони поставлено нам до поклоніння; вони справляли б на нас зовсім інше вражіння, не лишали б нас такими холодними коло своїх ніг чи перед собою, як тепер буває.

На свою заяву я дістала відповідь від пана Манурі, не сприятливу і не безнадійну. Перед тим як висловитись остаточно про мою справу, він потребував сили пояснень, що їх важко було дати, не побачившись; тому я відкрила своє ім'я і попросила Манурі приїхати до Льоншану. Цим добродіям зрушитися важко, проте він приїхав. Ми розмовляли дуже довго; умовились про листування, щоб його запити певно доходили до мене, а мої відповіді — до нього. З свого боку, я ввесь час, поки він провадив мою справу, використала на те, щоб прихилити до себе інших, зацікавити їх своєю долею і заручитися підтримом. Я назвала себе й розказала про свою

будуть... Треба всіма способами перешкоджати цій не ждала в батьківському домі, про муки в монастирі, про свій протест проти постригу, про перебування в Льоншані, про своє послушення, постриг і про жорстоке поводження зо мною з того часу, як я дала обітницю. Мене жаліли, запропонували допомогу; зичливість, яку виявляли до мене, я попросила зберегти до того часу, коли буде в ній потреба, а докладніше не пояснювала. В монастирі ні про що не знали; я дістала з Риму дозвіл просити про скасування обітниці; це я негайно й зробила для всіх зовсім несподівано. Уявіть, як здивувалась настоятелька, коли їй подали від сестри Марії-Сюзанни Сімонен протест проти обітниці з проханням покинути чернецтво й вийти з монастиря, щоб розпорядити собою по своїй волі.

Я, звісно, завбачала, що натраплю на різні перешкоди — з боку законів, з боку монастиря й з боку сполошених зятів та сестер; вони держали все родинне майно, а я, звільнившись, могла б заявити на нього поважні претенсії. Я написала сестрам, благала їх не чинити ніяких перепон моему виходові з монастиря, зверталась до їхнього сумління, посилаючись на недобровільність своєї обітниці; пропонувала їм підписати акт зречення спадщини батьків, всіляко переконувала їх, що дію не з інтересу і не з пристрасти. На їхні почуття я не числила; пропонований від мене акт не мав сили, якби був підписаний у чернецтві, а для них дуже непевним було, чи потверджу я його на волі; та чи й личило їм пристати на мої пропозиції? Хіба годилося їм покинути сестру без пристановища й грошей, а самим користатися з її майна? Що скажуть люди? Чи ж зможуть вони відмовити, якщо вона прийде просити в них шматок хліба? А коли їй заманеться вийти заміж, то хто поручиться за її чоловіка? А коли ще діти в неї

будуть... Треба всіма способами перешкоджати цій небезпечній спробі. Ось що вони скажуть і зроблять.

Одержавши мою заяву, настоятелька зразу ж прибігла до мене в келію.

— Як, сестро Сюзанно, — сказала вона, — ви хочете покинути нас?

— Так, паніматко.

— І хочете зректися обітниці?

— Так, паніматко.

— Хіба ви не добровільно дали її?

— Ні, паніматко.

— Що ж вас примусило?

— Все.

— Батько?

— Так.

— Мати?

— Так само.

— Чому ж ви не заявили про це біля підніжжя олтаря?

— Я так себе почувала, що й не пам'ятаю, чи була при тому.

— Що ви кажете!

— Правду кажу.

— Як! Хіба ви не чули, коли священник запитав вас: сестро Сюзанно Сімонен, чи даєте ви богові обітницю покори, чесноти й бідности?

— Не пам'ятаю.

— І ви відповіли тоді — так.

— Не пам'ятаю.

— І ви гадаєте, що вам хтонебудь повірить?

— Повірить чи ні, але правда лишиться правдою.

— Люба дитино, коли б на такі заяви зважали, подумайте, які були б з того зловживання! Ви зробили нерозважний крок, захопилися почуттям помсти, вам серце вразили кари, що ви сами примусили мене накласти на вас; ви подумали, що їх досить, щоб

зламати обітницю, — помиляєтесь, це неможливо ні перед людьми, ні перед богом. Згадайте про те, що присягопорушення — це найтяжчий злочин і що ви вже зробили його в серці своєму і хочете довершити його.

— Я не порушу присяги, бо ні до чого не присягалась.

— Коли вас і скривдили, то хіба цих кривд не виправлено?

— Не ці кривди спонукали мене.

— А що ж?

— Брак покликання, брак волі в моїй обітниці.

— Коли у вас не було покликання, коли вас змушено, чому ви не сказали мені, коли ще був час?

— А що б це мені дало?

— Чому ви не виявили такої твердості, як у тому монастирі?

— Хіба від нас залежить твердість? Перший раз я була тверда, а другий раз була не при собі.

— Чому ви не вдались до юриста? Чому не протестували? У вас було двадцять чотири години, щоб заявити про відмову.

— Хіба я знала щонебудь про ці формальності? Та якби й знала, то чи спроможна була скористуватися з них? Та коли б і була спроможна, то чи змогла б? Хіба ви сами не помітили моєї неприйнятності? Якщо я візьму вас за свідка, хіба ви заприсягнетесь, що я була при розумі?

— Заприсягнусь.

— Тоді ви, паніматко, а не я, будете присягопорушниця.

— Дитино моя, ви тільки даремно зіб'єте бучу. Схаменіться, закликаю вас вашим власним інтересом і інтересом монастиря; в таких справах не обходиться без скандальних суперечок.

— То не моя буде провина.

— Світські люди лихі; підуть найгірші здогади про ваш розум, серце, звичаї, подумують...

— Все, що завгодно.

— Але скажіть мені щиро — якщо ви потай з чогось незадоволені, з чого б то не було, ми доберемо ради.

— Я була й буду незадоволена з свого стану.

— Невже дух-спокусник, що ввесь час підступає до нас, жадаючи нас погубити, скористався з надто великої волі, яку ви з недавнього часу маєте, щоб навіяти вам якийсь згубний нахил.

— Ні, паніматко; ви знаєте, що присягатися мені завжди важко — так от, богом свідчуся, що серце моє безневинне і в ньому ніколи не було ніякого ганебного почуття.

— Незрозуміла річ!

— Річ дуже зрозуміла, паніматко. У кожного своя вдача, у мене — своя, ви любите монастирське життя, а я ненавиджу; ви дістали від бога ласку чернечу, а мені її бракує зовсім; ви в світі загинули б, а тут спасаєтесь, а я тут погублю себе, а в світі надіюся спастись; черниця з мене була й буде погана.

— Та чому? Ви свої обов'язки краще за всіх виконуєте.

— Але з мукою і проти бажання.

— Тим більшого ви варті.

— Ніхто краще за мене не знає, чого я варта; а я мушу признатися собі, що, скоряючись усьому, я не варта нічого. Мені обридло бути лицемірною; роблячи те, що спасає інших, я ненавиджу себе і проклинаю. Одно слово, паніматко, за справжніх черниць я вважаю тих, кого в цій оселі затримує їхній нахил і хто лишився б у ній, коли б і не було навкруги ґрат та мурів. Багато чого мені бракує, щоб до таких належати; моє тіло тут, а серця немає, воно — по той бік; і коли б треба було вибирати

між смертю і довічним монастирем, я б, не вагаючись, померла. Отакі в мене думки.

— Як! Ви без гризоти скидаєте покривало й одіж, яку присвятили Ісусові христу?

— Так, паніматко, бо наділа їх без роздуми й волі.

Я відповіла їй дуже стримано, бо серце підказувало мені зовсім інше, воно казало мені: «О, коли вже настане хвилина, щоб подерти їх і викинути геть від себе!» Проте моя відповідь пригнітила її; вона зблідла, хотіла ще щось сказати, але губи їй тремтіли; вона не тямала гаразд, що їй далі говорити. Я великими кроками ходила по келії, а вона скрикнула:

— О боже мій! Що скажуть наші сестри? О, Ісусе! Глянь на неї поглядом жалю! Сестро Сюзанно!

— Що, паніматко?

— Так це вирішено? Ви хочете нас ославити, нас зробити й самій стати осудовиськом людським, погубити себе!

— Я хочу вийти звідси.

— Та коли вам не подобається тільки цей монастир...

— І монастир, і становище, і чернецтво; я не хочу ув'язнення ні тут, ні деінде.

— Дитино моя, ви нечистим духом опановані; то він хвилює вас, говорить вашими устами й пориває вас; це суцільна правда, подивіться, в якому ви стані!

Справді, як скинула я по собі очима, то побачила, що сукня моя в безладді, нагрудник майже задом наперед надітий, покривало впало на плечі. Мені набридли слова лихої настоятельки, що тільки голосу прибрала ніжного й фалшивого, і сказала їй прикро:

— Ні, паніматко, ні, я не хочу цієї одежі, не хочу...

Заразом я пробувала поправити покривало, руки мені тремтіли, чим більше я силкувалась припорядити його, тим гірше робила. Знетерпелившись, я

нагло схопила його, зірвала з себе й лишилась перед настоятелькою з пов'язкою на чолі, розпатлана. Тим часом вона, не знаючи, чи треба їй лишатись, ходила туди й сюди, казала:

— О, Ісусе! Вона опанована, то суцзя правда, вона спанована... — і лицемірка христилася чотками.

Я зразу й спам'яталася, відчула непристойність свого стану й необачність своїх слів; опорядилася якнайкраще, підняла покривало, наділа його; потім, звертаючись до неї, казала:

— Я не божевільна й не опанована, паніматко; мені соромно за своє зухвальство, даруйте мені його, прошу; але зміркуйте з цього, як мало пасує до мене чернецтво і як справедливо прагну я вийти з нього, якщо зможу...

Вона приказувала, не слухаючи мене:

— Що скажуть люди? Що скажуть сестри?

— Ви хочете уникнути скандалу, паніматко? — казала я. — На те є спосіб. Я не домагаюся свого вкладу, прошу тільки волі; я не скажу, щоб ви розчинили мені браму, але зробіть сьогодні, завтра чи згодом так, щоб її погано охороняли, і моєї втечі не помічайте якомога довше...

— Нещасна! Що ви зважуєтесь мені пропонувати!

— Даю пораду, яку добра й розважлива настоятелька мусіла б застосувати до всіх тих, кому її монастир за в'язницю; а мені він тисячу разів гірший від тих в'язниць, де тримають лиходіїв; я мушу вийти з нього або загинути в ньому. Паніматко, — промовила я, прибираючи поважного тону й упевненого вигляду, — послухайте мене: якщо закони, до яких я звернулася, ошукають мою сподіванку, і мене опанує розпач, занадто добре мені відомий... у вас є колодязь... вікна в будинку... скрізь — мури перед тобою... є одежа, яку можна подерти... руки, які можна пустити в діло...

— Спиніться, нещасна! Мене жах бере. Як! Ви можете...

— Можу, коли не випадє мені зразу скінчити життєві страждання, відмовитись від їжі; кожному вільно пити, їсти чи не пити й не їсти... Якщо після всього, що я сказала вам, мені достане на це відваги — а ви знаєте, що мені її не бракує і що іноді для життя треба більшої відваги, ніж для смерти, — подумайте про суд божий і скажіть мені, хто тоді, настоятелька чи черниця, буде злочинніша? Паніматко, я нічого не вимагаю і не вимагатиму назад із монастиря; не доводьте мене до злочину, не доводьте себе до гризоти, — порозуміймося вдвох...

— Так ви думаєте, сестро Сюзанно, що я порушу свій найперший обов'язок, що я подам руку злочинству й візьму участь у нечесті!

— Справжня нечестивиця — я, паніматко, бо щодня споганюю зневагою священну одіж, яку ношу на собі. Здійміть її з мене, я недостойна її; знайдіть мені на селі руб'я найбільшій селянки і відхиліть мені монастирську браму.

— Де ж ви підете шукати кращого?

— Не знаю, де піду, але погано тільки там, де бог нас не хоче, а бог не хоче мене тут.

— У вас же нічого немає!

— То правда, але не вбогости я найбільше боюся.

— Бійтеся безпутства, до якого веде вона.

— Минуле мені заporукою майбутнього; якби я схотіла послухатися злочину, то була б вільна. Але з монастиря я вийду або з вашої згоди, або силою закону. Вибірайте...

Наша розмова тривала довго. Пригадуючи її, я червоніла за все те необачне й смішне, що я зробила й сказала, але було вже пізно. Настоятелька все ще вигукувала: «Що скажуть люди! Що скажуть сестри», коли задзвонили до відправи, і ми розлучились.

Ідучи, вона сказала мені:

— Сестро Сюзанно, ви йдете до церкви; попросіть бога, щоб зглянувся над вами і зміцнив у вас дух вашого стану; запитайте своє сумління і вірте тому, що воно скаже вам — воно не може не докорити вам. Від співу я вас звільняю.

До церкви ми прийшли майже разом. Наприкінці відправи, коли всі сестри збиралися вже розходитись, вона постукала об молитовник і спинила їх.

— Сестри, — сказала вона, — закликаю вас упасти до підніжжя олтаря і благодати милосердного бога за одну черницю, яку він покинув, яка втратила релігійний нахил і дух і ладна зробити вчинок, блюзнірський перед богом і ганебний перед людьми.

Не можу сказати вам, як усі здивувались; кожна, не зворухнувшись, умить скинула поглядом по товаришках, сподіваючись викрити провинну по її замішанню. Всі поприпадали ниць і мовчки помолились. Через чималий час настоятелька тихо завела: *Veni creator*,¹ і всі тихо підхопили; потім, по другій мовчанці, настоятелька постукала об пюпітр; усі розійшлися.

Подумайте сами, яка шепотня пішла по нашій громаді: «Хто така? Чи не вона? Що зробила? Що хоче зробити?..» Сумніви недовго тривали. Моя заява почала набувати в світі розголосу; я діставала без краю візити: одні мені докори приносили, другі поради; ті хвалили мене, інші гудили. Я мала тільки один спосіб виправдатись перед усіма — розповісти про поведінку своїх батьків; а ви розумієте, яка скромна я мусіла бути під цим поглядом; відкритися цілковито я могла лише тим особам, що щиро до мене прихилились, та панові Манурі, що провадив мою справу. Коли мені страшно ставало мук, якими мені загрожували, в моїй уяві з усім своїм жахом з'являвся льох, де мене

¹ Гімн святому духові.

вже раз замикали; я знала чернечу лють. Про свої страхи я оповіла панові Манурі, і він сказав мені:

— Зовсім застерегти вас від прикrostів неможливо; ви їх матимете, та й мусіли начуватися їх; треба озброїтись терпінням і підтримувати себе надією на те, що вони кінчатся. Щодо льоху обіцяю вам, що ви вдруге туди не потрапите ніколи; це вже моя справа...

Справді, день за кілька він приніс настоятельці наказа — дозволяти йому бачитися зо мною щоразу, коли він тільки цього зажадає.

Другого дня по відправі за мене знову запропоновано помолитись громадою; помолилися мовчки і проказали тихо той самий гімн, що й напередодні. Так само й утретє вчинили з тою тільки різницею, що мені наказали стати окремо серед хору і проказали молитву за мрущих та літанію святим з приспівом: *Ora pro ea.*¹

Четвертого дня відбулася маскарада, у якій цілком показала себе чудернацька настоятельчина вдача. Наприкінці відправи мене поклали в труну посеред хору; з боків поставили свічки й кропильницю; накрили мене саваном, відправили панахиду, а потім кожна черниця, виходячи, бризкала на мене свяченою водою, промовляючи: *Requiescat in pace.*² Треба знати манастирську мову, щоб зрозуміти, яка погроза міститься в останніх словах.

Дві черниці скинули з мене саван і лишили мене, промоклу до живого тіла від води, якою вони мене облудно покропили. Одежа висохла на мені: я не мала чим перемінитись.

За цією наругою друга наспіла. Зібралася громада; до мене поставились, як до окаянниці, намір мій визнали за віровідступництво, і всім черницям заборо-

¹ Моли бога за неї.

² Хай почиває з миром. Див. також прим. до стор. 80.

нили під страхом непослуху розмовляти зо мною, допомагати мені, підходити до мене й навіть торкатись до того, з чого я послугувалась. Ці накази виконували суворо. Коридори в нас вузькі; в деяких місцях двоє можуть від сили розминутись — коли я йшла, а назустріч мене друга черниця, то вона або повертала назад, або притискалась до муру, пригорнувши рукою покривало й одіж, щоб вони якось не діткнулися до моїх. Коли від мене треба було щось узяти, я ставила ту річ додолу, і її брали ганчіркою; коли ж мені мали щось дати, то кидали мені. Коли яка черниця мала нещастя доторкнутись до мене, то вважала себе за споганену і йшла сповідатися та розгрішуватись до настоятельки. Лестощі, кажуть, ниці й підлі; вони ще багато жорстокіші й вигадливіші, коли мають на меті догодити своїми образами. Скільки разів згадувала я слова своєї небесної настоятельки де-Моні: «Серед усіх створінь, що ви бачите навколо мене, таких слухняних, простих і лагідних, немає жадного, дитино моя, немає жаднісінького, що з нього я не могла б зробити лютого звіра; нахил до цієї дивної метаморфози тим більший, чим молодшими потрапляють до келії і чим менше знають суспільне життя, — ці слова дивують вас; хай же боронить вас бог дізнати на собі цю правду. Сестро Сюзанно, добра черниця та, що йде до монастиря спокутувати якийсь великий гріх».

Мене відставили від усіх обов'язків. У церкві залишали по одному порожньому місцю обабіч того, що я займала. В трапезні я сиділа за окремим столом; мені нічого не подавали; я мусіла сама йти до кухні просити свою пайку; першого разу сестра-кухарка крикнула мені:

— Не входьте, відступіться...

Я відступилася.

— Що вам треба?

— Їсти.

— Їсти! Ви негодні жити...

Іноді я ішла геть і цілий день нічого не їла; іноді напосідалась, і мені ставили на поріг страву, яку посоромилися б дати тварині; я брала її плачучи і йшла. Іноді мені траплялось приходити до дверей хору останньою, я заставала їх замкнутими; ставала під ними навколішки й чекала там кінця відправи; коли це в саду було, я верталась до келії. Тим часом сили мої занепадали від недостатності харчу, від поганої якості того, що я їла, а ще більше від страждання, якого завдавали мені повсякчасні прояви жорстокости; тож я відчула, що коли страждатиму неремство, то й кінця ніколи не побачу своєму позову. Тому я вирішила поговорити з настоятелькою; півмертва від страху, я пішла все таки й тихо постукала до неї в двері. Вона відчинила; побачивши мене, вона оступилась на кілька кроків, крикнувши:

— Відійди, віровідступнице!

Я відійшла.

— Ще... — Я ще відійшла.

— Що ви хочете?

— Як ні бог, ні люди не засудили мене на смерть, то я хочу, паніматко, щоб мені дали жити.

— Жити! — мовила вона, повторюючи слова сестри-кухарки, — хіба ви годні цього?

— Тільки бог знає це; але попереджаю вас, що, коли мені відмовлятимуть у їжі, я муситиму поскаржитись на це тим, хто взяв мене під свою оборону. Я тут лише тимчасова мешканка до того часу, коли моя доля і стан будуть вирішені.

— Ідіть, — сказала вона, — не поганьте мене своїми поглядами; я подбаю про це...

Я пішла, а вона люто зачинила двері. Мабуть, наказу вона дала, але мені від того мало що покращало; не коритися їй у цьому вважалося за заслугу —

мені кидали найгіршу страву та ще й псували її попелом і всякими покидьками.

Отак жила я, поки тривав мій позов. Виходити до приймальні мені не зовсім забороняли; відібрати мені волю радитися з суддями та адвокатом не могли, проте він мусів кілька разів удаватися до погроз, щоб зо мною побачитись. На побачення мене завжди супроводила одна з сестер; вона нарікала, коли я розмовляла тихо; обурювалась, коли я лишалась у приймальні надто довго, уривала мене, заперечувала, заваджала мені; переказуючи ці мої розмови настоятельці, перекручувала їх, криво тлумачила, прикидала мені те, чого я й не казала. Що там! Дійшлося того, що мене обікрали, повитягали в мене стільці, ковдри, матраци; не давали мені білизни; одіж у мене подерлась, я лишилася майже без панчіх і черевиків. Я насилу могла роздобути води, не раз мусіла сама ходити по неї до колодязя, того самого, що я про нього згадувала. Посуд мені перебили — тоді я мусіла пити воду коло колодязя, бо не мала в чому принести її. Проходячи попід вікнами, я мусіла або бігти, або сподіватись собі на голову помий. Кілька сестер плюнули мені в обличчя. Я стала брудна до гидоти. Сповідатись мені заборонили, щоб я, бува, не поскаржилась нашим духівникам. Яюсь на велике свято, здається на вшестя, мені в келії захарастили чимсь замка; я не могла вийти до меси, та мабуть і інші відправи перепустила б, коли б не нагодився пан Манурі, якому спочатку казали, що не знають, де я поділася, що не бачили мене, що я службу божу зовсім занедбала. Тим часом я, розхвилювавшись, зломилла замок і прийшла під двері хору, що були замкнені, як і звичайно, коли я з'являлась не серед перших. Я лягла на землю, прихилившись головою і спиною до стіни, склавши на грудях руки, і тілом своїм загородила прохід; коли відправа кінчилась і

черниці почали виходити, перша раптом спинилася, інші так само; настоятелька здогадалась, у чому річ, і сказала:

— Ідїть по нїй, це ж — труп.

Дехто послухався і стоптав мене ногами; інші були не такі жорстокі; але жадна не зважилась простягти мені руку й підвести.

Під час моєї відсутности в мене викрали налож, портрет нашої фундаторки, інші благочестиві образи, розп'яття; в мене лишився тільки хрест, що я носила на чотках, та й той не надовго. Тож я жила в чотирьох голих стінах, у кімнаті без дверей, без стільця, стоячи або лежачи на сіннику, без найпотрібнішого посуду й мусіла вночі виходити за природними потребами, а вранці мене винуватили, що я турбую монастирський спокій, блукаю, божеволю. Що келія моя не замикалась, то вночі до мене з галасом вдирались, кричали, шарпали моє ліжко, били шибки, всіляко лякали мене. Галас чути було поверхом вище і поверхом нижче, і хто не входив до змови, ті казали, що в моїй кімнаті коїться щось дивне, що вони чули жалібні голоси, крики, брязкіт кайданів і що я розмовляю з привидами й нечистими духами, що я, певно, продала свою душу і що треба притьмом вибиратися з мого коридору. В чернечих громадах є недоумкуваті, таких навіть більшість — вони повірили в те, що їм про мене казали, не зважувались проходити повз мої двері, бачили мене в своїй затьмареній уяві з огидним обличчям, христилися, здибавшись зо мною, тікали геть, кричали:

— Відступися від мене, сатано! Боже, захисти мене!..

Одна з наймолодших черниць була в кінці коридору, коли я йшла їй назустріч; обминути мене не було ніякого способу; її поїняв несвітський жах. Спочатку вона повернулась лицем до стіни й бурмо-

тіла тремтячим голосом: «Боже мій! Боже мій! Ісусе! Маріє!..» Тим часом я підходила; коли вона відчула мене поруч себе, то затулила обличчя руками, щоб не побачити мене, рвонулась до мене, нестямно кинулась мені в обійми й закричала:

— Рятуйте! Рятуйте! Милосердя! Я пропала! Сестро Сюзанно, не чиніть мені зла! Сестро Сюзанно, згляньтесь надо мною!

І, кажучи це, падає півмертва горілиць на підлогу. На крик збіглися, забрали її, а як уже розмалювали цю пригоду, то й сказати годі; з неї зробили найзлочиннішу історію: буцім то демон нечестя опанував мене; мені приписали наміри, вчинки, які не зважуюсь назвати, і дивовижні бажання, що на них і склали той видимий безлад, у якому молоду черницю знайдено. Справді, я ж не чоловік і не знаю, що можна вигадати про двох жінок, а тим більше про одну; проте ліжко моє було без заслони, до кімнати моєї заходили коли завгодно, так що ж тут, пане, казати? Певно, ці жінки, попри зовнішню стриманість, скромні погляди й чеснотливий вираз, серце мають дуже зіпсоте: вони знають, принаймні, що на самоті можна робити якесь неподобство, а я цього не знаю; тому й не могла я ніколи зрозуміти, в чому мене винують, а вони висловлювались так невиразно, що я ніколи не знала, що їм відповісти.

Я не кінчила б, якби схотіла докладно розповісти про ці пересліди. Ох, пане, якщо є у вас діти, дивіться з мого прикладу, яку долю ви їм готуєте, коли дозволяєте їм уступати в чернецтво без прояву найбільшого й найрішучішого покликання! Які ж несправедливі люди! Дитині дозволяють розпоряджати собою в такому віці, коли їй не дозволяють розпоряджати одним екю. Краще вбити свою дочку, ніж замикати до монастиря проти її волі; так, убити! Скільки разів жалкувала я, що мати не задушила

мене в колиці! То було б не так жорстоко. Чи повірите, що мені відібрали молитовника й заборонили молитися богові? Ви певні, що цьому я не скорилася. Лишенько! То була єдина моя розрада; я зводила руки до неба, я кричала й надіялась, що мої крики почує той єдиний, що бачив усі мої злигодні. Під дверима в мене підслухували, і одного разу, коли я зверталась до бога в пригніченні серця свого й кликала його на допомогу, мені сказали:

— Марно ти волаєш до бога, бога вже немає для тебе; помри в розпуці й будь проклята...

Інші додали:

— Амінь, віровідступнице, амінь!

Але ось що видасться вам ще дивнішим. Не знаю, чи то злостивість була, чи омана, бо, хоч я й не зробила нічого такого, що свідчило б про мій розумовий розлад, а тим більше про опанованість нечистим духом, вони обговорили між собою, чи не треба вигнати з мене біса, і ухвалили більшістю голосів, що я зреклася свого соборовання і хрищення, що мене посів демон і відвертає від служби божої. Одна з черниць заявила, що під час деяких молитов я скрегочу зубами, що взагалі в церкві я тремчу й на піднесенні св. дарів заломлюю руки. Друга додала, що я стоптала під ноги розп'яття, не ношу чоток (їх у мене вкрали) і вирікаю богохульства, яких не зважуюсь переказати вам. І всі погодились, що в мені діється щось неприродне й що треба повідомити про це вікарія; так і зробили.

Вікарій був тоді Ебер, людина літня й досвідчена, різкий, але справедливий і освічений. Йому докладно написали про колот у монастирі; колот, безперечно, був великий, і коли я була тому за причину, то за причину дуже безневинну. Ви, мабуть, здогадуєтесь, що в посланій йому заяві не забули згадати про мої вночішні походеньки, про мою відсутність у хорі, про

гамір у моїй келії, про те, що одна бачила, друга чула, про мою огиду до святощів, про мої богохульства й непристойні вчинки, що мені привинювали; щодо пригоди з молодого черницею, то з неї зробили все, що хочете. Винувачення були такі великі й численні, що пан Ебер, з усім своїм здоровим глуздом, не міг не піддатися їм почасти й не повірити, що в них багато правди. Річ видалася йому такою важливою, що він сам поклав з нею обізнатися; повідомив про свій приїзд і справді прибув з двома молодими церковниками, що були при ньому й допомагали йому в його важких обов'язках.

День за кілька перед тим я почула вночі, що хтось тихенько ввійшов до мене в келію. Я не сказала нічого, чекала, щоб до мене заговорили, і мене гукнули тихим, тремтячим голосом:

— Сестро Сюзанно, ви спите?

— Ні, не сплю. Хто там?

— Це я.

— Хто ви?

— Ваш друг, що помирає з страху й важить своєю згубою, щоб дати вам пораду, може бути й марну. Слухайте: завтра чи позавтра приїде вікарій — вас обвинувачено; приготуйтеся боронитися. Прощайте; майте мужність і хай господь бог буде з вами...

Сказавши це, вона зникла легко, як тінь. Бачите, скрізь, навіть по монастирях, є спочутливі душі, яких ніщо не озвіряє.

Тим часом мій позов розгортався; сила людей усякого стану, статі й становища, людей мені невідомих, зацікавились моєю долею і клопотались за мене. Серед них і ви були, тож історію мого позову ви, мабуть, краще від мене знаєте; бо під кінець я вже не могла бачитися з паном Манурі. Йому сказали, що я хвора; він здогадався, що його дурять, але боявся, щоб мене не кинули в темну. Звернувся до

архиєпископства, та його не зволили там вислухати; туди вже дали звістку, що я божевільна, а може й гірше. Він удався до суддів і обстоював виконати наказ, даний настоятельці, за яким вона мусіла дозволити йому бачити мене живу чи мертву на першу ж його вимогу. Світські судді наполягли на церковних; ті відчули, до яких наслідків може призвести цей інцидент, коли не піти назустріч, — це, мабуть, і пришвидшило приїзд вікарія, бо ці добродії, яким вічні монастирські чвари в печінках сидять, не поспішають звичайно втручатися в них, — вони з досвіду знають, що їхній авторитет від того буде зневажений і скомпромітований.

Я скористувалася з подружньої поради, щоб покликати на допомогу бога, зміцнити душу й підготувати свою оборону. В неба я просила лише того щастя, щоб мене допитали й вислухали безсторонньо — це щастя я дістала, але побачите, якою ціною. Коли мій інтерес був стати перед суддею безневинною і розсудливою, то настоятельці не менш важило показати мене лихою, опанованою, провинною і божевільною. Я збільшувала свій запал, а вони — свої підступи: їсти мені давали стільки, аби я з голоду не померла, виснажували мене образами, збільшили навкруг мене жахи, позбавили мене зненацька нічного спочинку, пустили в діло все, що тільки може підтяти здоров'я й стурбувати розум, — то була така витончена жорстокість, що ви про неї і гадки не маєте. Міркуйте про решту ось із чого: одного дня я вийшла з келії, ідучи до церкви чи десь інде, і побачила долі посеред коридору щипці; я нахилилась, щоб підійняти їх і покласти так, щоб тій, що загубила їх, легко було їх знайти; при світлі я не бачила, що ті щипці мало не червоні; я взяла їх та зразу й упустила — на них лишилася вся шкіра з моєї понівеченої долоні; вночі по тих місцях, де я мусіла проходити, мені або

під ноги ставили перешкоди, або чіпляли їх у рівень з головою; раз-у-раз я ранилася — не знаю, як і зовсім не вбилася. Присвічувати я не мала чим і мусіла йти, тремтячи, витягнувши вперед руки. Під ноги мені розкидали бите скло. Я твердо вирішила про все це розказати і слово своє більш-менш додержала. Двері до вигод я заставала замкнені й мусіла сходити вниз кілька поверхів та бігти вглиб саду, коли хвіртка була відчинена, а коли ні... Ох, пане, які то лихі створіння — замкнені в монастирі жінки, коли вони певні, що потрапляють своїй настоятельці у бажання і служать богові, доводячи вас до розпачу! Час уже був приїхати архієпископові, час уже був кінчитися моєму позву.

Це були найжахливіші хвилини в моєму житті, бо подумайте ж, пане, мені зовсім невідомо було, якими фарбами розмалювали мене перед цим церковником і кого він з цікавості приїхав побачити — справді опановану дівчину чи таку, що тільки прикидається. Виставити мене такою, по-їхньому, можна було, тільки налякавши мене до смерти, і ось як вони до цього взялися.

Того дня, як прибув вікарій, до моєї келії рановранці ввійшла настоятелька з трьома сестрами; в однієї була кропильниця, в другій — розп'яття, в третій — мотузка. Настоятелька сказала мені голосно й загрозово:

— Підведіться... Станьте навколішки і припоручіть душу богові...

— Паніматко, — мовила я, — чи можу я перед тим, як скоритися вам, запитати, що зо мною буде, що ви надумали вчинити зо мною і що мушу я просити в бога?..

По всьому тілі проступив мені холодний піт; я тремтіла, коліна в мене підгинались; з жахом поглядала я на трьох лиховісних товаришок; вони стояли

вряд з похмурим обличчям, зціпивши зуби й заплющивши очі. Від страху слова в моєму запитанні я вимовляла уривчасто, нарізно. Ніхто не відповів мені, тож я подумала, що може й не почули мене; знову проказала останні слова того запитання, бо все його проказати мені не було сили; тож я промовила тихо й невиразно:

— Якої ласки мушу я просити в бога?

Мені відповіли:

— Просіть у нього прощення за гріхи всього вашого життя; говоріть до нього так, як ніби ви зараз маєте стати перед ним...

На цих словах я подумала, що вони радили раду й постановили збутися мене. Я не раз чула, що таке роблять по деяких чоловічих монастирях: судять, засуджують і страчують. Тільки ж не гадала, що таку нелюдську розправу можуть учинити в монастирях жіночих; але скільки було в них такого, про що я раніш і не здогадувалась, а потім сама побачила! На згадку про близьку смерть я хотіла скрикнути, але рот мені розкрився, голосу ж не було; я приступила до настоятельки, благально витягнувши руки, і мліючи повалилася на спину; я впала, але не дуже забилась. Такими хвилинами смертельного страху, коли сила нас покидає, члени непомітно кволіють, спадають, сказати б, одні на одних, і природа, не здоліючи підтримати себе, нібито хоче тихо припинитися. Я втратила свідомість і почуття, чула круг себе тільки дзичання невиразних і далеких голосів — чи то черниці говорили, чи то в ухах мені гуло, але я відрізняла лише те нескінченне гудіння. Не знаю, скільки часу пробула я в цьому стані; але прокинулась від раптового холоду, що дрожем пройшов по мені, аж я зідхнула. Я була геть чисто мокра, вода стікала в мене з одежі додолу; на мене вилили всю велику кропильницю. Я лежала на боці в ка-

люжі, прихилившись головою до стіни, піврозтуливши рота, з обмерлими, заплющеними очима; хотіла розплющити їх і подивитись, але на них ніби туман наліг; крізь нього я бачила тільки плями вбрання, за яке марно пробувала схопитись. Я силкувалась поворохнути вільною рукою, підвести її, але вона була надто важка; млюсть потроху зменшувалась; я звелась і сіла, прихилившись спиною до стіни; руки мої лежали у воді, голова впала на груди, я стогнала — нечленоподільно, уривчасто, болісно. На обличчях у жінок був вираз такої суворости й непохитности, що я не зважувалась благати їх. Настоятелька сказала: — Поставте її.

Мене взяли за руку й підвели. Вона додала:

— Вона не хоче припоручити себе богові; тим гірше для неї; ви знаєте, що треба робити; робіть...

Я гадала, що тою мотузкою мене задушать; дивилась на неї, очі мої поїнялися слізьми. Я попросила поцілувати розп'яття, мені відмовили. Попросила поцілувати мотузку — дали. Я нахилилась, схопила настоятельчин наплічник, поцілувала його, промовила:

— Боже, зглянься надо мною! Боже, зглянься надо мною! Хоч не мучте ж мене, любі сестри...

І підставила шию. Не знаю вже, ні що зо мною сталося, ні що мені зробили; певно, ті, кого ведуть на страту, а я саме це уявляла, вмирають раніше, ніж їх скарають. Я спам'яталася на сіннику, що був мені за ліжку, — сиділа із скрученими за спиною руками, на колінах лежало велике залізне розп'яття. Пане маркіз, я звідси бачу, якого болю завдаю вам, але ви ж хотіли знати, чи варта я того маленького співчуття, якого сподіваюся від вас.

Отоді відчула я вищість християнської релігії над усіма релігіями в світі; яка глибока мудрість у тому, що сліпа філософія називає безумством хреста! Навіщо б здався мені в тодішньому моєму стані образ

щасливого і вславленого законодавця? Я бачила безневинного з простромленим боком, з тернами на чолі, з пригвождженими руками й ногами, мрущого від страждання, і думала: «Оце бог мій, а я ще смію нарікати!..» Ця думка опанувала мене, і я відчула, як у серці мені відроджується розрада; я пізнала суєту життя і щаслива була втратити його раніше, ніж мала час помножити свої гріхи. Проте полічила свої роки; побачила, що мені й двадцяти немає, і зідхнула; була надто знесилена, надто пригнічена, щоб мій дух міг підвестися над страхом смерти; при здоров'ї я, певно, могла б повестися відважніше.

Тим часом вернулась настоятелька із своїми поплічницями; вони застали мене в більшій притомності, ніж гадали й сподівалися. Підвели мене, запнули мені обличчя покривалом; двоє взяли мене попід руки, третя підштовхувала мене ззаду, а настоятелька наказувала мені йти. Я пішла, не знати де, але гадала, що на страту, і приказувала:

— Боже, зглянься надо мною! Боже, зміцни мене! Боже, не покидай мене! Боже, прости мене, якщо образила тебе!

Прийшла я до церкви. Вікарій правив месу. Вся громада була в зборі. Забула вам сказати, що ті три черниці, які вели мене, почали мене тискати й щосили штовхати, коли ми підійшли до дверей, — вдавали, ніби мучаться коло мене, тягли мене за руки, підпихали ззаду, немов би я опиралася й не хотіла входити до церкви; справді ж цього не було нічого. Мене привели до олтаря, я насилу стояла, а мене шарпали навколішки, ніби я відмовлялася схилитись; тримали мене, ніби в мене була думка тікати. Заспівали *Veni creator*; винесли св. дари, дали благословення. Під час благословення, коли належиться класти поклін, ті, що тримали мені руки, пригнули мене, мов би силоміць, а решта придержала руками за плечі. Все це я почув-

вала, але не могла дорозумітися, навіщо воно; нарешті, все з'ясувалося.

По благословенні вікарій скинув убори, надів тільки стихар та єпітрахіль і вийшов до приступок олтаря, де я стояла навколішках; обіч нього йшли два церковники спиною до олтаря, де лежали св. дари, обличчям до мене. Він підійшов до мене й сказав:

— Сестро Сюзанно, підведіться...

Сестри, що тримали мене, нагло мене підвели; інші оточили мене й обстали звідусюди, так ніби боялися, щоб я не вирвалася. Він додав:

— Розв'яжіть її...

Його не послухали; прикинулись, що добачають не-подобу, ба навіть небезпеку в тому, щоб звільнити мене; але я вже казала вам, що людина з нього крута; він ще раз промовив твердо й суворо:

— Розв'яжіть її...

Послухались. Тільки звільнили мені руки, я болісно й гостро застогнала, аж він зблід, а лицемірні черниці відсахнулись від мене з переляку. Він опанував себе, сестри вернулись, мов тремтячи; я стояла нерухомо, і він спитав мене.

— Що вам?

Замість відповіді я показала йому свої руки: мотузка, якою мене зв'язали, глибоко в'їлася в тіло, і руки в мене чисто посиніли від застою крові; він зрозумів, що стогін у мене вихопився від раптового болю, коли кров знову почала оббігати. Він сказав:

— Скиньте з неї покривало...

Його пришили в кількох місцях так, що я й не помітила цього; знову таки багато труду й сили доклали до того, що сами вони й поставили на перешкоді — треба ж було, щоб вікарій побачив мене опанованою чи божевільною; тим часом від шарпанини нитка в кількох місцях висмикнулася, в інших місцях покривало й одіж подерлися, і мене побачили. З обличчя я

цікава; глибока туга змінила його, але його характер лишився той самий; голос у мене зворушливий; почувається, що слова мої правдиві. Всі ці прикмети справили велике й жалісне вражіння на молодих супутників архидиякона; сам же він цих почуттів не знав: справедливий, але нечулий, він належав до тих з роду нещасних, що виконують чесноту, не відчуваючи її солодкості; добро вони роблять тому, що так велить їм розум. Він підійняв єпітрахіль, покрити нею мені голову й запитав:

— Сестро Сюзанно, чи вірите ви в бога отця, сина й святого духа?

Я відповіла:

— Вірю.

— Чи вірите в матір нашу, святу церкву?

— Вірю.

— Чи зрікаєтесь сатани й діл його?

Замість відповісти, я раптом порвалася вперед, голосно скрикнула, і край єпітрахілі впав у мене з голови. Вікарій схвилювався, його супутники зблідли; із сестер одні розбіглися, другі, що сиділи, посхоплювалися з великим гуркотом. Він дав знак, щоб утишились, а сам дивився на мене, чекав чогось надзвичайного. Я його заспокоїла, сказавши:

— Панотче, то абищиця; одна з черниць вколола мене чимсь гострим. — І, звівши очі й руки до неба, я додала, вмиваючись слізьми: — То мене вразили в ту хвилину, коли ви мене питали, чи зрікаюсь я сатани й діл його, і я добре бачу, навіщо.

Настоятелька від усіх запротестувала, що до мене не торкались. Архидиякон знов покрити мене єпітрахілью; черниці хотіли знову підійти, та він дав їм знак відступитися, і перепитав мене, чи зрікаюсь я сатани й діл його, і я твердо відповіла:

— Зрікаюсь, зрікаюсь...

Він сказав принести розп'яття і дав мені поцілу-

вати; я поцілувала його в ноги, руки й рану в боці. Він наказав мені голосно поклонитися розп'яттю, я поставила його на землю й промовила навколішках:

— Боже мій, спасителю мій, ти, що сконав на хресті за мої і всього людського роду гріхи, поклоняюся тобі; хай окриють мене твої муки, хай упаде на мене крапля крові, тобою пролітої, і очищуся. Прости мене, боже, як я прощаю ворогам своїм...

Потім сказав мені:

— Визнайте віру його... Визнайте любов його... Визнайте милосердя його...

Я зробила все це. Не пригадую тепер, як саме висловлювалась, але, мабуть, дуже піднесено, бо дехто з черниць заридали, обидва молоді церковники заплакали, а архидиякон здивовано спитав, звідки взяла я молитви, допіру проказані. Я сказала йому:

— З глибини свого серця; це — мої думки й почуття; свідчуся в цьому богом, що все чує і витає над цим олтарем. Я християнка, я безневинна; якщо я вчинила якісь гріхи, то вони тільки богові єдиному відомі; тільки він має право правити з мене звіт за них і покарати... — На цьому слові я глянула страшним поглядом на настоятельку.

Так закінчилась церемонія, якою ображено величність божу, споганено найсвятіші речі й ошукано служителя церкви; черниці розійшлися, крім настоятельки, мене й молодих церковників. Архидиякон сів, видобув заяву, подану на мене, почав уголос читати її і питати мене за артикулами, що в ній містилися:

— Чому ви не сповідаєтесь?

— Мене не пускають.

— Чому ви не причащаєтесь?

— Мене не пускають.

— Чому ви не буваєте ні на месі, ні на службах божих?

— Мене не пускають.

Настоятелька хотіла щось сказати; він спинив її властивим йому тоном:

— Мовчіть, паніматко... Чому ви виходите вночі з келії?

— Мені відібрали воду, глек на воду й посуд на природні потреби.

— Чому вночі чути галас у вашому коридорі й у келії?

— Мені навмисне не дають спати.

Настоятелька знову хотіла заговорити, він ще раз сказав їй:

— Я вже казав вам, паніматко, — мовчіть; відповідатимете, коли запитаю...

— Що то за черницю вирвали з ваших рук і знайшли повалену додолю в коридорі?

— Це — наслідок жаху, який навіяли їй до мене.

— Вона ваша подруга?

— Ні, панотче.

— До неї в келію ви колинебудь заходили?

— Ніколи.

— І ніколи не робили чогось непристойного чи то їй, чи іншій якій?

— Ніколи.

— Чому вас зв'язали?

— Не знаю.

— Чому ваша келія не замикається?

— Я зламала в ній замок.

— Чому ви його зламали?

— Щоб відчинити двері й піти на відправу в день вшестя.

— Так ви того дня були в церкві?

— Так, панотче...

Настоятелька сказала:

— Це неправда, панотче; вся громада...

Я урвала її:

— ... потвердить, що двері до хору були замкнені, що вони знайшли мене долі коло дверей, і ви наказали їм іти по мені; дехто й зробив так, але я прощаю їм і вам, паніматко, що ви наказали; я прийшла не інших виказувати, а себе боронити.

— Чому у вас немає ні чоток, ні розп'яття?

— У мене відібрали.

— Де ваш молитовник?

— Відібрали.

— Як же ви молитесь?

— Молюся серцем і духом, хоч молитись мені й заборонено.

— Хто заборонив?

— Паніматка.

Настоятелька знову хотіла заговорити.

— Паніматко, — сказав він їй, — правда чи неправда, що ви заборонили їй молитися? Скажіть: так чи ні?

— Я гадала й мала підставу гадати...

— Не про те йдеться; ви заборонили їй молитися — так чи ні?

— Заборонила, але...

— Але, — урвав її архієпископ, — але, сестро Сюзанно, чому ви боса?

— Мені не дають ні панчіх, ні черевиків.

— Чому білизна й одіж у вас такі подерті й брудні?

— Вже три місяці мені не дають білизни, а в одежі я мушу спати.

— Чому ви спите в одежі?

— Бо не маю ні заслони, ні ковдри, ні матрацу, ні постелі.

— Чому не маєте?

— Відібрали в мене.

— Їсти вам дають?

— Я прошу, щоб давали.

— Виходить, не дають?

Я мовчала, він додав:

— Не може бути, щоб з вами так суворо поведились, коли б ви не вчинили якоїсь тяжкої провини.

— Провина моя в тому, що я не покликана до чернецтва і хочу зректись обітниці, яку дала недобровільно.

— Справу цю належить розв'язати законам, і який би не був їх вирок, ви тим часом мусите виконувати чернечі обов'язки.

— Ніхто, панотче, не виконує їх пильніше від мене.

— І мусите користуватися з усього, що й ваші товаришки.

— Цього я тільки й прошу.

— Може ви скаржитесь на когось?

— Ні, панотче, я вже казала: прийшла не винуватити, а боронитися.

— Ідіть.

— Куди мушу йти, панотче?

— До своєї келії.

Я ступила кілька кроків, потім вернулась і впала до ніг настоятельці й архидияконові.

— Що таке? — спитав він.

— Ви бачите! — сказала я, показуючи йому свою побиту в кількох місцях голову, свої скривавлені ноги, свої посинілі, кістляві руки, свою брудну й подерту одіж.

Чую, пане маркіз, що ви й більшість тих, хто ці записки прочитає, скажете: «Скільки жахів, таких вигадливих і довготривалих! Яка витончена жорстокість у чернечих душах! Неймовірна річ», скажете ви всі. Погоджуюсь, але це — правда, і хай небо, яким свідчуся, судить мене з усією суворістю і віддасть на вічні муки, коли я дозволила наклепові хоч кра-

єчком своєї тіні затьмарити денебудь мої рядки! Хоч і глибоко дізнала я, яким сильним збудником стає настоятельчина ненависть для природної зіпсутости, надто ж коли зіпсутість ця може своїми злочинами вислужуватись, хвалитися й пишатися, але злопомність не заглушила в мені справедливости. Чим більше я міркую, тим більше переконуюсь, що такого, як мені трапилось, не траплялось і, мабуть, не трапиться ніколи. Один раз (дай, боже, щоб перший і останній) угодно було провидінню, чиї путі невідомі нам, зібрати над однією безталанною всю силу жорстокости, що розподіляється за його незбагненними веліннями на безконечну многість нещасних, які перед нею були і по ній будуть у монастирі. Я страждала, дуже страждала, але доля моїх мучительок здається і завжди здавалась мені гіднішою жалю, ніж моя власна. Волю і волітиму краще вмерти, ніж замінитися з ними ролями. Мої муки кінчаться, сподіваюсь цього від ваших доброт; а спогад, сором і гризота здочину лишаться їм до віку. Вони вже винуватять себе, не сумнівайтесь; вони винуватитимуть себе все своє життя, і жах зійде разом з ними в домовину.

Проте, пане маркіз, теперішнє моє становище сумне; життя тягаром мені: я — жінка, духом слаба, як і всі в моїй статі; бог може покинути мене; я не почуваю ні сили, ні відваги терпіти далі те, що перетерпіла. Бійтеся, пане маркіз, щоб не настала фатальна хвилина; хоч ви й очі тоді виплачете за моєю долею, хоч і сточить вас гризота, я не вийду вже з безодні, в яку впаду, — вона навіки замкнеться над зневіреною.

— Ідіть, — сказав мені архиєпископ.

Один з церковників поміг мені підвестися, і архиєпископ додав:

— Я допитав вас, зараз допитаю вашу настоятельку... і не вийду звідси, поки не відновлю тут ладу...

Я пішла. Манастир був у тривозі; всі черниці стояли на порогах своїх келій, перемовлялись одна з одною через коридор; тільки но я з'явилась, вони позникали, і почувся довгий стукіт дверей, що одна по одній з гуркотом зачинялись. Я ввійшла в келію, стала навколішки коло стіни й попросила бога зважити на мою скромність у розмові з архидияконом і показати йому мою безневинність і правоту.

Я молилась, коли архидиякон з двома своїми супутниками з'явилися у моїй келії. Я вже казала, що не мала ні застілки, ні стільця, ні налою, ні заслони, ні матрацу, ні ковдри, ні постелі, ні жадного посуду; двері мої не замикались, у вікнах майже всі шибки були побиті. Я підвелася, і архидиякон, спинившись відразу й обурено глянувши на настоятельку, промовив:

— Ну, паніматко?

— Я цього не знала, — сказала вона.

— Не знали? Неправда. Хіба хоч один день ви не заходили сюди і чи не звідси саме прийшли вранці?.. Скажіть, сестро Сюзанно, паніматка була у вас сьогодні?

Я не відповіла нічого; він не домагався, але молоді церковники, спустивши руки, похиливши голови й утопивши в землю очі, достатньо виявили свій біль і подив. Вони вийшли всі, і я почула, як архієпископ казав настоятельці в коридорі:

— Ви негодні своїх обов'язків, вас треба було б усунути. Про це я подам скаргу владиці. А всю цю неподобу виправити ще перед моїм від'їздом. — І, йдучи далі, він хитав головою, приказував: «Це жахливо! Християнки! Черниці! Людське створіння! Жахливо!»

Після цього розмов уже не було ніяких, але мені дали білизну, другу одежу, заслону, ковдру, постіль, посуд, мій молитовник, мої благочестиві книжки,

чотки, розп'яття, засклили вікна, одно слово, відновили мене в звичайному становищі всіх черниць; виходити до приймальні теж дозволили, але тільки в справах.

Вони посувалися зле. Пан Манурі подав першу заяву, яка вплинула мало; в ній було забагато розуму, не досить патетики й майже зовсім не було доводів. Але не адвокат, дуже вправний, тому причина. Я не хотіла, щоб будь-як ущерблено репутацію моїх батьків; не хотіла, щоб ославлено чернецтво, зокрема манастир, де я була, щоб надто відразними фарбами змальовано моїх зятів та сестер. На мою користь свідчив лише мій протест, зроблений у першому манастирі, але в другому не повторений. Коли обороні поставлено такі тісні межі, а напад супротивника ніяких меж не визнає, топче під ноги правду і кривду, твердить і заперечує однаково зухвало, не спиняється ні перед винуваченням, ні перед підозрами, — його перемогти важко, зокрема в судах, де звичка й утома не дозволяє майже ніколи розглянути сумлінно навіть найважливіші справи і де на такі заяви, як моя, політик завжди дивиться незичливо, боячись, щоб успіх однієї черниці, яка протестує проти обітниць, не заохотив до такого вчинку й безліч інших, — адже судді почувають потай, що як дозволити брамі цих в'язниць відчинитись перед однією нещасною, то до них ринє юрба і виважуватиме їх. Нам пильнують відібрати відвагу й упокорити нас нашої долі, позбавивши надії на її зміну. Проте в добре керованій державі, по-моєму, мусіло б навпаки бути — вступати в чернецтво важко, а виходити з нього легко. І чому не прирівняти цей випадок до багатьох інших, де брак якоїсь дрібної формальности знищує всю процедуру, навіть справедливу, зрештою? Хіба манастирі такі вже сутні в державному устрої? Хіба встановив Ісус христос

ченців і черниць? Хіба церква аж ніяк не може без них обійтися? Навіщо женихові стільки божевільних наречених, а людській породі стільки жертв? Хіба ж таки не розуміють ніколи потреби звузити отвір безодень, що загрожують поглинути майбутні покоління? Чи варті всі бездушні молитви, читані там, хоч одного шеляга, поданого бідному із співчуття? Чи може бог схвалювати самотництво людини, яку він створив громадською? Чи може бог дозволяти зухвалі обітниці людині, яку він створив такою непостійною, нетривалою? Чи може цих обітниць, протиних загальному прагненню природи, додержати цілком хтонебудь, крім зле зорганізованих істот, у яких зародки пристрастів прибиті і яких поправно можна було б примістити серед потвор, якби наші знання дозволяли нам унутрішню будову людини бачити так само легко й добре, як її зовнішню форму? Чи припиняються тваринні функції від усіх тих жалобних церемоній, що їх виконують при вступі в послушення та чернецтво, коли чоловіка або жінку присвячують монастирському життю й нещастю? Чи не збуджуються вони, навпаки, в тиші, спонуці й неробстві з силою, невідомою мирянам, захопленим безліччю розваг? Де це побачимо голови, опановані нечистими примарами, що їх переслідують і хвилюють? Де це побачимо глибоку нудьгу, блідість, охлялість, усі ці симптоми заскнілої і виснаженої природи? Де це ночі тривожить зойк, а дні стікають безпричинними слізьми, що ллються від невідомого смутку? Де це природа, обурена примусом, до якого вона не створена, ламає поставлені їй перепони, шаленіє, призводить життєві сили до розладу, що проти нього вже немає засобу? Де це туга й злість понищили всі громадські прикмети? Де це немає ні батька, ні брата, ні сестри, ні родича, ні друга? Де це людина, вважаючи себе лише за хвилину й ми-

нущу істоту, ставиться до найголовніших світських зв'язків, як мандрівець до перестрічних речей — без прив'язаности? Де осідок ненависти, огиди й маріння? Де місце рабства й деспотизму? Де ніколи не вгасає лютість? Де жевріють у тиші всі пристрасті? Де осередок жорстокости й цікавості?

«Історії цих притулків не знають», — казав потім пан Манурі в своїй оборонній промові, а в іншому місці додавав: — «Дати обітницю бідности це є зобов'язатися під присягою бути ледарем і злодієм; дати обітницю чесноти це є пообіцяти богові постійно порушувати наймудріший і найважливіший з його законів; дати обітницю покори це є відмовитись від притаманної людської прерогативи — свободи. Додержувати цих обітниць — злочин; не додержувати — присягопорушення. Манастирське життя — життя фанатика й лицеміра».

Одна дівчина попросила в батька дозволу вступити до нас. Батько сказав, що згоден, але дає їй три роки на роздуму. Цей наказ видався дівчині, сповненій запалу, суворим, а втім мусіла скоритися. Її покликання не схибило, тож вона знову вдалася до батька й сказала, що три роки минуло. «Дуже добре, дитино моя, — відповів він; — я дав три роки, щоб дізнати вас; сподіваюсь, і ви дасте мені стільки ж на обміркування». Це видалося ще суворішим; полилися сльози, але з батька була людина тверда на слові. Через шість років вона вступила до манастиря і взяла постриг. Була вона добра черниця, проста, побожна, ретельна в обов'язках; але сталося так, що сповідники зловжили її відвертість і повідомили духовний суд про те, що діється в манастирі. Наші начальниці запідозрили її, замкнули, заборонили ходити до церкви; вона від того збожеволіла — та й як устояти чийсь голові проти переслідів півсотні жінок, що зранку до вечора дбають про те, щоб вас

мучити? Перед тим її матері поставили пастку, яка чудово виявляє монастирську скнарість. Матері цієї самотниці навіяли бажання побувати в монастирі й відвідати доччину келію. Вона звернулась до вікаріїв, і ті задовольнили її клопотання. Вона приїхала, кинулась до келії своєї дитини, але як же здивувалась, коли побачила в ній лише чотири голісінькі стіни! Звідти геть усе винесли. Сподівалися, що чула мати не залишить дочку в такому стані; справді, вона встаткувала її, одягла у вбрання і білизну й заявила черницям, що вдруге вже до дочки не приїздитиме, бо їй надто дорого коштувала цікавість, і що тричотири такі відвідини зруйнують її братів та сестер... Ось як честолюбство й розкіш жертвують частиною родини, щоб решті влаштувати вигіднішу долю; ось де вертеп, куди збувають покидьків суспільства. Скільки матерів, як і моя, спокутують таємний гріх другим гріхом!

Пан Манурі подав другу заяву, що справила трохи більше вражіння. Вживали всіх заходів; я знову запропонувала сестрам, що полишу їм у цілковите й непорушне володіння батьківську спадщину. Був момент, коли позов мій обернувся якнайсприятливіше, і я надіялась на волю; тим жорстокіше було розчарування; справу мою розглянуто на суді й програно. Вся громада довідалась про це, тільки я не знала. Почався рух, галас, радість, потайні балачки, похонденки до настоятельки й черниць одна до одної. Я вся тремтіла, не могла ні сидіти в келії, ні вийти; не було жадної подруги, до якої я могла б кинутися в обійми... О, жорстокий ранок суду! Я хотіла молитися — не могла; ставала навколішки, зосереджувалась, починала молитву; та незабаром розум мимо моєї волі линув до суддів; я бачила їх, чула адвокатів, зверталась до них, уривала свого оборонця, що кепсько, по-моєму, обстоював справу. Нікого з суддів

я не знала, проте всіляко їх уявляла — тих зичливими, тих лиховісними, тих байдужими.

По галасі настала глибока тиша; черниці замовкли; мені здалося, що їхні голоси в хорі звучать урочистіш, ніж звичайно, щонайменше в тих, що співали; дехто не співав зовсім; по відправі всі розійшлися мовчки. Я переконувала себе, що чекання непокоїть їх так само, як і мене, але після полудня галас і рух зненацька всюди поновився, я почула стукіт дверей, бігання черниць, шепіт тихих розмов. Припала вухом до дверей, та, мабуть, проходячи повз мене, всі замовкали й ступали навшпиньки. Я відчула, що позов програно, ні хвилини в цьому не сумнівалась. Почала мовчки кружляти по келії, задихалась, не могла плакати, заломила руки над головою, прихилилась чолом до однієї стіни, до другої, хотіла спочити на ліжку, але калатання серця не давало мені — я виразно чула його стукіт, від нього здіймалась на мені одежа. В такому була я стані, коли мені сказали, що мене питають. Я вийшла, ноги мене не слухались. Та, що прийшла до мене, була така весела, що звістка, принесена мені, могла бути, по-моєму, тільки дуже сумна; проте я пішла. Коло дверей приймальні я раптом зупинилась і кинулась у закуток між двома стінами; не могла стримати себе, а втім увійшла. Не було нікого; я чекала; тому, хто викликав мене, не дали ввійти раніш від мене; всі здогадувались, що то посланець від мого адвоката, хотіли знати, що між нами станеться, тому й зібрались послухати.

Коли він увійшов, я сиділа, схиливши голову на руки, притулившись до ґраток.

— Від пана Манурі, — сказав він.

— Щоб повідомити мене, що позов я програла, — відповіла я.

— Нічого не знаю, пані; але він дав мені цього листа, дуже зажурений був і наказав гнати щодуху.

— Дайте...

Він подав листа; я взяла, не зрушившись і не дивлячись на посланця; поклала листа на коліна й сиділа. Тоді він спитав:

— Відповіді не буде?

— Ні, — сказала я, — ідіть...

Він пішов, а я сиділа, не здоліючи ні ворухнутись, ні встати.

В монастирі не можна ні писати, ні одержувати листів без дозволу настоятельки; їй віддають і одержані, і написані — отже й мого листа треба було їй віднести. Для цього я рушила; здавалось, не дійду ніколи — так поволі й пригноблено не йдуть і страшенці з в'язниці на кару. Аж ось і її двері. Віддалік пильнували мене черниці; вони не хотіли нічого втратити з видовища мого горя й приниження. Я постукала, мені відчинили. В настоятельки було кілька черниць — я помітила їх по подолах їхніх суконь, бо підвести очі не зважувалась; тремтячою рукою подала їй листа; вона взяла, прочитала, віддала.

В своїй келії я кинулась на ліжку, поруч поклала листа, але не читала його, не встала обідати, не зворухнулась навіть аж до пообідньої відправи. О третій з половиною я вийшла, коли задзвонили. Зібралось уже кілька черниць; при вході до хору була настоятелька; вона спинила мене, сказала стати зовні навколішках; решта громади ввійшла, двері зачинились. По відправі всі вийшли; я їх пропустила, підвелася за ними останньою — з тої хвилини я почала сама себе засуджувати на все, чого від мене хотіли; мені заборонили ходити до церкви, я ж сама собі заборонила ходити до трапезні й на прогулянку. Розглянувши всебічно своє становище, я бачила по-раду тільки в тому, що тут потрібні мої таланти і моє впокорення. Рада була б, коли б про мене на-

завжди так ніби забули, як уже кілька день. До мене приходило кілька відвідувачів, але побачитись мені дозволили тільки з паном Манурі. Ввійшовши до приймальні, я застала його в такому самому стані, як і сама була, коли приймала його посланця, — схиливши на руки голову, руками спершись на ґратки. Я зрозуміла його, не сказала нічого. Він не зважувався ні глянути на мене, ні заговорити.

— Пані, — сказав він, — я писав вам, ви прочитали мого листа?

— Одержала, але не читала.

— Так ви не знаєте...

— Все знаю, пане; про свою долю я здогадалась і скорилась їй.

— Як з вами поводяться?

— Тим часом не думають про мене, але з минулого я бачу, що́ готує мені майбутнє. Єдина в мене є розрада — що без надії, яка підтримувала мене, не зможу ще раз витерпіти те, що перетерпіла, — помру. Моя провина не з тих, що їх прощають у чернецтві. Я не прошу в бога зм'якшити серця тих, на чию волю йому вгодно було полишити мене; прошу тільки, щоб він надав мені сили страждати, порятував від розпачу й невдовзі покликав мене до себе.

— Коли б ви були мені рідна сестра, то й тоді я не зробив би краще... — промовив він плачучи. Серце в нього було чуле. — Пані, — додав він, — якщо я зможу в чомусь бути корисний вам, розпоряджайте мною. Я побачуся з головою суду, він шанує мене; побачуся з вікаріями і архиєпископом.

— Не варт ні з ким бачитись, пане, усе скінчено...

— А якби вам можна було перемінити монастир?

— Надто багато є перешкод.

— Яких саме?

— Важко дістати дозвіл, треба дати новий уклад або старий справити з цього монастиря; та й що

знайду я в другому монастирі? Своє незламне серце, невблаганних начальниць, не кращих, ніж тут, черниць, ті самі обов'язки, ті самі кари. Краще вже тут мені дожити свої дні, тут вони будуть коротші.

— Алеж ви, пані, зацікавили багатьох чесних людей; здебільшого вони багаті; вас не затримуватимуть тут, коли ви нічого звідси не братимете.

— Мабуть.

— Черниця своїм виходом чи смертю збільшує добробут тих, що лишаяються.

— Але ті чесні люди, ті багаті люди не думають уже про мене, і побачите, які вони будуть холодні, коли йтиметься про те, щоб дати мені їхнім коштом уклад. Чому ви гадаєте, що світським людям легше визволити з монастиря черницю без покликання, ніж людям побожним примістити в нього покликану? Хіба легко такій дають уклад? Ех, пане, всі ж відвернулись від мене, коли позов протрано, ніхто до мене не приходить.

— Тільки вповноважте мене, пані, на цю справу, я буду щасливий.

— Я нічого не прошу, нічого не сподіваюсь, нічого не заперечую; єдина моя надія розбилась. Коли б то я могла сподіватись, що бог перемінить мене, і замість утраченої надії вийти з чернецтва в мені з'являться потрібні для нього прикмети... Але це неможливо; ця одежа прикипіла до моєї шкіри, до моїх кісток і душить мене ще більше. Ох, що за доля! Бути назавжди черницею і почувати, що завжди будеш поганою черницею! Все життя своє битись головою об ґрати в'язниці!..

На цім слові я почала кричати, хотіла стриматись, та не могла. Пан Манурі, вкрай цим здивований, сказав мені:

— Чи можу я запитати вас про щось, пані?

— Питайте.

— Чи не має таке глибоке горе якоїсь таємної причини?

— Ні, пане. Я ненавиджу самотнє життя, тепер ненавиджу і почуваю, що ненавидітиму довіку. Я не зможу підкоритися безглуздю, якого повен день самотниці; це — плетиво нісенітниць, які я зневажаю; коли б могла зробити це, то зробила б; скільки разів пробувала я ошукати себе, перемогти — не можу. Я бажала, просила в бога щасливої духовної тупости своїх товаришок, але не дістала її, бог мені її не дав. Я все роблю погано, кажу все не до ладу, брак покликання знати у всіх моїх учинках, це видно; я щохвилини ображаю монастирське життя; мою нездатність називають гордощами, силкуються принизити мене; провини й кари збільшуються без краю, цілі дні минають у тому, що я міряю очима височінь мурів.

— Я не можу повалити їх, пані, але можу щось інше.

— Не треба нічого, пане.

— Треба перемінити монастир; я за це візьмуся. Знову прийду до вас; сподіваюсь, що вас не сховають; ви зразу ж матимете від мене звістки. Коли ваша згода, будьте певні, що мені пощастить витягти вас звідси. Якщо з вами надто суворо поведуться, не забудьте повідомити мене про це.

Коли пан Манурі пішов, було вже пізно. Я вернулась до келії. Незабаром задзвонили до вечірні; я прийшла одна з перших, перепустила черницю, знаючи, що мені належить лишатись коло дверей; справді, настоятелька зачинила їх передо мною. За вечерею вона, ввійшовши, дала мені знак сісти долі посеред трапезні; я скорилась, і мені дали хліба з водою, я з'їла трохи, зросивши слізьми. Другого дня радили раду; всю громаду скликали судити мене, і прирекли мені: не мати годин спочинку, місяць ви-

стоювати відправу на порозі хору, їсти долі посеред трапезні, три дні вряд прилюдно каятися, поновити постриг і обітницю, постувати через день і щоп'ятниці після вечірні вмертвляти плоть. Я стояла навколішках, спустивши покривало, коли мені зачитували цей вирок.

Другого ж дня настоятелька прийшла до мене в келію, а за нею одна черниця несла волосяницю й ту грубу полотняну сукню, що на мене наділи тоді, як вели в темну. Я зрозуміла, що воно значить, роздяглася, чи, певніш, із мене здерли покривало й одіж і наділи ту сукню. Голова була непокрита, ноги босі, довге волосся спадало на плечі, за все вбрання була волосяниця, що дали мені, груба сорочка й та довга сукня, що облягала мене від шиї до п'ят. Отак ходила я цілий день, так виконувала й обов'язки.

Ввечері, сидячи в келії, я почула, що наближається спів літанії — то цілий монастир ішов парами. Ввійшли, я встала; мені накинули на шию мотузку, дали в одну руку запалений смолоскип, а в другу — канчука. Одна з черниць узяла мотузку за кінець, провела мене між двома лавами, і похід рушив до внутрішньої каплички, присвяченої св. Марії — до мене йшли, тихо співаючи, а верталися мовчки. В тій капличці, освітленій двома свічками, мені сказали просити прощення в бога й громади за ганьбу, що я вчинила; черниця, що вела мене, тихцем підказувала, що мені казати, і я казала те слово в слово. Після того скинули з мене мотузку, роздягли по-пояс, зібрали волосся, що розсипалось по плечах, і перекинули на груди, дали мені в праву руку канчука, що я була тримала в лівій, і заспівали *Miserere*. Я зрозуміла, чого від мене чекають, і виконала. Коли *Miserere* проспівали, настоятелька звернулась до мене з короткою намовою; погасили свічки, черниці розійшлися, і я одяглася.

Вернувшись до келії, я відчула в ногах страшний біль; глянула на них — вони були чисто скривавлені від шматків скла, що їх зозла розкідали мені по дорозі.

Так само склала я прилюдне каяття і двома наступними днями; тільки останнього дня до Miserege додали ще однієї псалми.

Четвертого дня мені повернули чернечу одіж майже так само вчисто, як і тоді, коли вперше одягаєш її прилюдно.

П'ятого дня я поновила свою обітницю. За місяць я виконала решту покладеної на мене спокути, після цього життя моє в громаді потекло більш-менш звичайно: я знову посіла своє місце в хорі та трапезні й відбувала своєю чергою різні монастирські обов'язки. Але як я здивувалась, коли глянула на ту молоду подругу, що цікавилась моєю долею! Вона, здалося мені, так само змінилася, як і я, — схудла страшенно, була смертельно бліда, губи побіліли, очі майже погасли.

— Сестро Урсуло, — спитала я тихо, — що це вам?

— Що мені? — відповіла вона. — Я люблю вас, а ви ще мене питаєте! Добре, що кара ваша скінчилась, а то померла б я.

Якщо двома останніми днями прилюдного каяття я не поранила собі ноги, то тільки їй маю дякувати — вона нишком вимітала коридори й відкидала набік шматки скла. Днями, коли мені приречено постувати хлібом та водою, вона з своєї пайки уривала частину, загортала в білу шматку й кидала мені в келію. На черницю, що мала мене на мотузці вести, кинули жеребок, і він якраз на неї випав; їй достало мужности піти до настоятельки й заявити, що вона воліє краще вмерти, ніж виконувати такий ганебний і жорстокий обов'язок. На щастя, ця дівчина була з поважної родини; вона мала велику пенсію, яку

використовувала по волі настоятельки, і за кілька фунтів цукру та кави вона знайшла черницю, що її заступила. Не смію думати, що на цю негідницю вдарила божа рука — вона збожеволіла, її замкнуто; але настоятелька живе, керує, мучить і почуває себе добре.

Звичайно, моє здоров'я не могло вистояти проти таких довгих і жорстоких іспитів; я захворіла. Отоді й виявила сестра Урсула всю свою приязнь до мене; я завдячую їй життям. Порятунку цей не був добром для мене, вона сама мені це не раз казала; проте, коли чергувала в лікарні, робила мені які тільки можна послуги; іншими днями я теж не була занедбана завдяки її турботам про мене і тим невеличким подарункам, що вона роздавала черговим залежно від того, чи добре мене доглянуто. Вона просилася доглядати мене вночі, але настоятелька відмовила їй з тої приклучки, що для такої праці вона надто тендітна, — це було їй велике горе. Всі її турботи не могли спинити моєї хвороби; я була безнадійна, мене запричастили. Хвилин за кілька перед тим я попросила, щоб до мене зібралася вся громада; мені це дозволили. Черниці оточили моє ліжко, серед них була й настоятелька; моя молода подруга стояла в головах і тримала мене за руку, обливаючи її слізьми. Гадаючи, що я маю щось сказати, мене підвели й посадили на ліжкові, обклавши подушками. Тоді, звертаючись до настоятельки, я попросила її поблагословити мене й забути про мої провини, а в усіх товаришок своїх попросила прощення за ганьбу, що вчинила їм. Сказала принести до себе купу всякого безділля, що прикрашало мою келію і було в особистому моєму користуванні, і попросила в настоятельки дозволу розпорядити ним; вона погодилась, і я роздала його тим, хто був у неї за поплічниць, коли мене кидали в темну. Черницю, що вела

мене на мотузці в день прилюдного каяття, я підкликала до себе й сказала їй, обіймаючи та даючи свої чотки й розп'яття:

— Люба сестро, згадуйте мене в своїх молитвах і знайте певно, що я не забуду вас перед господом...

Чому ж бог не взяв мене ту хвилину? Я йшла до нього без тривоги. Яке це велике щастя! І хто може сподіватися його вдруге? Хто знає, яка буде в мене остання хвилинка? А бути вона мусить. Хай же поновить бог мої муки, тільки дасть той спокій смерті, що я мала! Я бачила відкриті небеса; так воно, певно, й було, бо сумління тоді не обманює, а воно обіцяло мені вічне блаженство.

Запричастившись, я поринула в якусь летаргію; тої ночі всі втратили надію на мій порятунок. Вряди-годи приходили помацати в мене пульс; я почувала, як проводили рукою по моєму обличчю, чула різні голоси, що мов би здалека казали: «Кінчається... ніс холодний... До завтра не доживе... Чотки й розп'яття вам лишаться...» І другий, обурений голос: «Відійдіть, відійдіть, дайте їй спокійно померти! Хіба ви ще не досить мучили її?» Дуже солодка була мені хвилинка, коли я вийшла з цієї кризи, розплющила очі й побачила себе в обіймах подруги. Вона не відходила від мене, цілу ніч пильнувала мене, проказувала молитви за мрущих, давала мені цілувати розп'яття і сама цілувала його, відійнявши від моїх уст. Побачивши, що я широко розплющила очі й глибоко зідхнула, вона подумала, що то вже перед смертю; почала кричати, взивати мене своїм другом, казати:

— Боже, зглянься над нею і надо мною! Боже, прийми її душу! Люба подруго, коли станете перед богом, згадайте про сестру Урсулу...

Я глянула на неї, посміхнулась сумно, заплакала, потиснула їй руку. На ту хвилину прийшов пан

Бувар, монастирський лікар; він, кажуть, тямущий, але деспот, пихуватий і суворий. Він грубо відсторонив мою подругу, помацав мені пульс і шкіру; з ним прийшла й настоятелька та її фаворитки. Коротко розпитав про те, що було зо мною, сказав:

— Вона очуняє... — І додав, дивлячись на настоятельку, якій ці слова не сподобались: — Так, паніматко, очуняє; шкіра добра, пропасниця спадає, в очах починає жевріти життя...

Від кожного цього слова на обличчі в моєї подруги розливалась радість, а в настоятельки та в її супутниць — якийсь зле прихований жаль.

— Я не хочу жити, пане, — мовила я.

— Тим гірше, — відповів він.

Потім наказав щось і вийшов. Кажуть, що під час своєї летаргії я промовила кілька разів: «Люба мати, я йду до вас, я розкажу вам усе...» Мабуть, я зверталась до нашої колишньої настоятельки, то річ певна. Я нікому не дала її портрета, хотіла забрати його з собою в домовину.

Пана Бувара завбачення справдилось; пропасниця зменшилась і зовсім зійшла з рясним потом. Я вже казала, що вистраждала в монастирі всі муки, які тільки можна дізнати, та й хвороба моя була тяжка. Сестра Урсула майже не відходила від мене; коли я почала набиратись сили, вона геть знесиліла, травлення в неї розладилось, після полудня її обіймали млості, що тривали іноді чверть години; в цьому стані вона була немов мертва, погляд їй тьмарився, на чолі проступав холодний піт і, збираючись краплями, стікав по лицях. Їй ставало трохи легше, коли її розсупонювали й розстібали одіж. Коли вона опритомнювала, перша думка в неї була — шукати мене коло себе, і я була коло неї завжди; іноді навіть, коли їй лишалося трохи почуття і свідомости, вона водила рукою круг себе, не розплющуючи очей.

Бажання в неї було цілком певне, бо дехто з черниць, спробувавши схилитись під дотик її руки, яка зразу й опадала нерухомо, не пізнаючи бажаного, казали мені:

— Сестро Сюзанно, то вона вас хоче, підійдіть же...

Я ставала навколішки, клала її руку собі на чоло, і рука так лишалась, аж поки минало її зомління; коли ж воно кінчалось, вона казала мені:

— Ну, сестро Сюзанно, мені випадає іти, а вам лишитися; я перша побачу її і розкажу за вас; плакатиме вона, мене слухаючи (якщо є гіркі сльози, то є також і солодкі); і коли є любов на небесах, то чому б не бути й сльозам? — Тоді клала голову мені на плече, плакала ревне й казала: — Прощайте, сестро Сюзанно, подруго моя! Хто ділитиме ваші муки, коли мене не буде? Хто?.. Ох, друже любий, шкода мені вас! Я йду, почуваю це, я йду. Коли б ви була щаслива, як жаль було б мені за життям!

Її стан лякав мене. Я сказала настоятельці. Я хотіла, щоб її поклали в лікарню, звільнили від служби й інших важких монастирських повинностей, щоб покликали до неї лікаря, але мені все відповідали, що то дрібниці, що млости сами собою минуться і що сестра Урсула не бажає нічого кращого, як виконувати свої обов'язки й жити, як усі. Одного дня, після заутрені, на якій вона була, вона вже не вийшла. Я гадала, що їй дуже погано, і як тільки кінчилась ранкова відправа, полетіла до неї; застала її в ліжкові, одягнену; вона казала мені:

— Це ви, любий друже? Я знала, що ви не забаритесь прийти, й чекала вас. Слухайте. Як мені хотілося, щоб ви прийшли! Я так дуже й так надовго зомліла, що вже думала — не очуняю і не побачу вас. Ось ключ від шафи, відчините її, виймете планку, що ділить надвоє кожну шухляду, за планкою знайдете пакунок з паперами; я ніяк не могла наважи-

тись розлучитися з ними, хоч як небезпечно було їх держати і хоч як тяжко було мені їх читати... Лишенько! на них майже все змили мої сльози... Коли мене вже не буде, спалить їх...

Вона була така слаба й пригнічена, що не могла двох слів уряд вимовити; мало не на кожному складі спинялась і говорила так тихо, що я насилу розбирала її, хоч майже припала вухом до її уст. Я взяла ключа, показала пальцем на шафу, і вона кивнула головою; потім, передчуваючи, що втрачу її, і знаючи, що її хвороба через мою взялася, через муку, що вона прийняла, через клопіт за мною, я почала плакати й гірко побиватися. Поцілувала її в чоло, очі, обличчя, руки, попросила прощення в неї; однак вона була мов неуважна, не чула мене, а одна її рука лежала в мене на обличчі й гладила його; мабуть, вона й не бачила мене, може гадала, що я вийшла, бо гукнула:

— Сестро Сюзанно!

— Я тут, — відповіла я.

— Котра година?

— Половина на дванадцяті.

— Половина на дванадцяті! Ідіть обідати; ідіть, та зразу й вертайтеся...

Подзвонили на обід, мусіла покинути її. Коли я була вже коло дверей, вона гукнула на мене, я вернулась; вона через силу підставила мені щоки, я поцілувала їх; вона взяла мене за руку, стиснула її; здавалось, вона не хотіла, не могла зо мною розлучитись.

— Але треба, — мовила вона, пускаючи мене, — так богові вгодно. Прощайте, сестро Сюзанно. Дайте мені розп'яття...

Я поклала їй у руки розп'яття і вийшла.

134 Обід уже кінчався. Я звернулась до настоятельки, сказала їй при всіх черницях, у якій сестра Урсула

небезпеці, квапила її переконатися в тому на власні очі.

— Гаразд, треба побачити її, — сказала вона.

І пішла ще з кількома, я за ними; коли вони ввійшли до келії, бідної сестри вже не було; вона лежала вдягнена на ліжку, голова похилилась на подушку, рот був піввідкритий, очі сплющені, в руках — розп'яття. Настоятелька холодно глянула на неї і сказала:

— Вона мертва? Хто б подумав, що її кінець такий близький? Чудова була дівчина; хай задзвонять по ній і загорнуть у саван.

Я лишилася сама в її головах. Свого горя не зумію вам змалювати, а проте я заздрила на її долю. Я підійшла до неї, заплакала, поцілувала її кілька разів і закрила її простирадлом обличчя, що починало вже змінюватись; потім подумала про дане мені доручення. Щоб мені в цьому ділі не завадили, я почекала, поки всі пішли до церкви, тоді відчинила шафу, вийняла планку й знайшла чималенький сувій паперів, які ввечері спалила. Ця дівчина завжди була сумовита, не пригадаю, щоб вона посміхнулась коли, крім одного разу під час своєї хвороби.

От і сама лишилась я в монастирі, на світі, бо не знала нікого, хто мною цікавився б. Про адвоката Манурі не чула нічого; гадала, що він оступився перед труднощами або за розвагами й справами в нього з голови вийшли обіцянки, що він дав мені; і за це не дуже то й сердилась на нього — я на вдачу вибачлива, все можу простити людям, крім несправедливості, невдячності й немилосердя. Тож і вибачала, як тільки могла, адвокатові Манурі, всім світським людям, які виявили стільки прихильності під час мого позову і для яких я перестала існувати, і навіть вам, пане маркіз, — коли це до монастиря завітало наше церковне начальство,

Воно приїздить, ходить по келіях, розпитує черниць, править звіт за матеріяльне й духовне врядування і, залежно від розуміння своїх обов'язків, усуває або побільшує безлад. Тож я побачила чесного й суворого панотця Ебера з його двома молодими й спочутливими супутниками. Видно, вони пригадали, в якому сумному стані я колись з'явилась перед ними; очі їхні звогчилися і на обличчі в них я побачила зворушення й радість. Ебер сів і мені сказав сісти навпроти себе; два його супутники стояли за його стільцем, не зводячи з мене очей.

Він спитав:

— Ну, сестро Сюзанно, як з вами тепер поведуться?

— Про мене забули, панотче, — відповіла я.

— Тим краще.

— Цього я тільки й бажаю, але хочу просити у вас великої ласки — покликати сюди матір-настоятельку.

— Навіщо?

— Бо коли вам хтонебудь поскаржиться на неї, вона неодмінно обвинуватить мене.

— Розумію; але скажіть мені все таки те, що ви знаєте.

— Благаю вас, панотче, покликати її, хай вона сама почує ваші запитання і мої відповіді.

— Кажіть усе таки.

— Ви погубите мене, панотче.

— Ні, не бійтесь нічого; з цього дня ви вже не підвладні їй; наприкінці тижня вас переведуть до монастиря св. Евтропії біля Арпажону. У вас є щирий приятель.

— Щирий приятель, панотче? Не знаю такого.

— Ваш адвокат.

— Пан Манурі?

— Він самий.

— Не думала, що він ще згадує про мене.

— Він бачився з вашими сестрами, з архієпископом, головою суду й усіма особами, відомими своїм благочестям; він дав за вас уклад у монастир, що я допіру назвав, і вам лишилося тут бути недовго. Отож, коли знаєте про якийсь нелад, можете розказати мені без страху, і я святою покорою наказую вам зробити це.

— Не відаю нічого.

— Як! Хіба вас помилувано після того, як ви програли позов?

— Тут вважали й мусіли вважати, що я вчинила гріх, зрікаючись обітниці, і звеліли мені просити прощення в бога.

— Але якого саме прощення, хотілося б мені знати...

І на цих словах він похитав головою, нахмурився; я зрозуміла, що лише від мене залежить повернути настоятельці частину канчуків, що я з її наказу дістала, але не було в мене такого наміру. Архидиякон побачив, що нічого не дізнається від мене, і вийшов, порадивши тримати в секреті його повідомлення про мій перехід до монастиря св. Евтропії. Коли добрий Ебер вийшов у коридор, два його супутники попрощалися зо мною дуже палко й ніжно. Не знаю, хто вони такі, але хай збереже їм бог ніжну й милосердну вдачу, що так рідко трапляється в їхньому стані й так пасує до охоронців людської немоці й заступників божого милосердя.

Я гадала, що отець Ебер розраджує, допитує або догану дає якійсь іншій черниці, аж він знову зайшов до мене в келію. Спитав мене:

— Звідки ви знаєте пана Манурі?

— З мого позву.

— Хто вам його пораяв?

— Пані головиха.

— Мабуть, ви з ним часто бачились під час вашої справи?

— Ні, панотче, я з ним рідко бачилась.

— Як же ви дали йому всі відомості?

— Писала власною рукою всі заяви.

— У вас є копії тих заяв?

— Ні, панотче.

— Хто ж передавав йому заяви?

— Пані головиха.

— А її ви звідки знаєте?

— Мене познайомила з нею сестра Урсула, моя подруга, а її родичка.

— А після того, як позов програно, ви бачилися з паном Манурі?

— Один раз.

— Дуже мало. Він не писав вам?

— Ні, панотче.

— А ви йому?

— Теж ні, панотче.

— Певно, він повідомить вас про те, що зробив для вас. Наказую вам не бачитися з ним у приймальні, а коли він напише вам відверто чи нишком — прислати мені його листа нерозпечатаним; чуєте — нерозпечатаним!

— Чую, панотче, і зроблю, як ви кажете.

Чи то Ебер мені самій не довіряв, чи моему добродійникові, але це мене образило.

Пан Манурі приїхав до Льоншану того самого вечора — я додержала дане архидияконові слово, відмовилась говорити з ним. Другого дня він прислав мені посланцем листа; я листа взяла й послала нерозпечатаним панотцю Еберові. Це було у вівторок, скільки пригадую. Я ввесь час нетерпляче чекала наслідку архидияконової обіцянки й заходів пана Манурі. Минула середа, четвер, п'ятниця, а новин не чути було. Якими довгими видалися мені ці дні! Я боя-

лася, щоб не трапилося якої перешкоди і все не звелось нанівець. Я не здобувала волі, тільки в'язницю свою перемінjala, але й тим раділа. Одна щаслива подія збуджує в нас надію на другу — з цього, мабуть, і пішла приказка, що «щастя щастя водить».

Я знала товаришок, яких покидала, і була цілком певна, що з іншими полонянками мені житиметься не краще; хоч які вони будуть, але не можуть бути ні лихішими ні зломиснішими. В суботу вранці по монастирі пішов великий рух — щоб збудоражити черниць, великої речі й непотрібно. Вони вешталися туди й сюди, розмовляли пошепки, двері з келій відчинялись і зачинялись — це, як ви вже знаєте, гасло монастирських революцій. Я була сама в келії, серце мені калатало. Я прислухалася коло дверей, виглядала у вікно, кидалася сюди й туди безтямно й казала сама собі, тремтячи з радощів: «Це по мене приїхали, зараз мене вже не буде тут!..» І не помилилась.

Дві невідомі постаті з'явилися до мене — черниця й воротарка з Арпажону, без зайвих балачок пояснили мені, чого саме приїхали. Я без ладу схопила ту мізерію, що належала мені, кинула її воротарці у фартух, а вона вже склала те манаття в пакунок. З настоятелькою я й не хотіла бачитись, сестри Урсули не було — я не покидала тут нічого. Виходжу, мені відчиняють браму, оглянувши попереду моє майно; сідаю в карету і їду.

Архидиякона з його двома молодими церковниками, пані головиху та пана Манурі повідомили про мій приїзд, і вони зібралися в нової настоятельки. Дорогою черниця розповідала мені про монастир, а воротарка додавала, мов приспів, щоразу, як черниця вихваляла його:

— Це суцзя правда...

Вона пишалася з того, що саме її послали по мене, й хотіла бути мені за приятельку; тому звірила мені

деякі секрети й дала мені деякі поради щодо пово-
дження; ці поради, мабуть, до неї пасували, але до
мене аж ніяк. Не знаю, чи бачили ви Арпажонський
монастир: це чотирикутня будівля, що одним боком
виходить на великий шлях, а другим — на поле й
сади. З кожного вікна на першому фасаді виглядало
дві-три черниці; з одного цього я довідалася про лад
у монастирі більше, ніж з усього того, що розказала
мені черниця та її товаришка. Мабуть, відомо було,
якою каретою ми їхатимемо, бо всі ті запнуті голови
вмить позникали, і я прибула до брами своєї нової
в'язниці. Настоятелька вийшла навпроти мене з обій-
мами, поцілувала мене, взяла за руку й повела до
монастирської залі, де вже було кілька черниць, а
решта позбігалися.

Настоятельку цю звали пані***. Не можу побо-
роти в собі бажання змалювати її перше, ніж пи-
сати далі. Це — маленька, кругленька жінка, проте
моторна й жвава: голова в неї ніколи не держиться
рівно на плечах, у вбранні завжди якийсь безлад;
з обличчя вона не така вже й погана, очі в неї (одне
з них, праве, вище й більше від другого) повні вогню
й неухважності; коли ходить, махає туди й сюди ру-
ками. Коли починає говорити, відкриває рота перше,
ніж зібралася з думками, тому трохи зникається.
Сівши, йорзає на кріслі, немов їй щось муляє, забу-
ває всяку добропристойність, підіймає нагрудника,
щоб почесати тіло, кладе ногу на ногу, питає вас,
ви їй відповідаєте, а вона вас не слухає, говорить,
збивається, спиняється, не знає, про що казала, гні-
вається, взиває вас дуркою, йолопкою, тупицею, якщо
ви не наведете її на мову; іноді за панібрата з вами,
навіть на ти звертається, а то владарна й гордовита,
аж зневажлива; моменти гідності короткі в неї: вона
то вибачлива, то сувора, і в змінах її обличчя позна-
чається вся химерність її розуму та нерівність вдачі;

тому в монастирі лад і безлад чергуються — бували дні, коли все переплутувалось: пенсіонерки з послушницями, послушниці з черницями, коли починалася біганина з кімнати в кімнату, коли всі гуртом пили чай, каву, шоколаду, лікери, коли службу божу правили непристойно хапливо — і от раптом серед цього розгардіяшу настоятелька перемінюється на обличчі, дзвонить дзвін, усі замикаються, розходяться, по галасі, криках і гармидері настає найглибша тиша, так ніби все зненацька тут вимерло. Отоді хай черниця схибить хоч у будь-чому — настоятелька кличе її до себе в келію, суворо вимовляє їй, велить роздягтися й дати собі двадцять канчуків; черниця скоряється, роздягається, бере канчука, починає мордувати себе, та тільки вдарить себе разів кілька, настоятелька, розчулившись, вириває в неї спокутне знаряддя, починає плакати, каже, яка нещасна вона, що мусить карати, цілує черницю в чоло, очі, уста, плечі, голубить її, вихваляє:

— А яка в неї шкіра біла та ніжна! І повненька! Чудова шия! Чудова потилиця!.. Сестро Августино, та чи ти при розумі — соромитись! Спусти білизну, я ж жінка і твоя настоятелька. О, груди чудові! Які тверді! І щоб ото я дозволила шматувати їх наконечниками? Ні, ні, не буде цього...

Вона знову її цілує, підводить, сама одягає, говорить їй ніжні слова, звільняє від відправи й відсилає до келії. Лихо з такими жінками — ніколи не знаєш, чим їм догодиш, а чим прогніваєш, що треба робити, а чого уникати; правила немає ніякого, то годують до несхочу, то голодом морять, у монастирі заходить скрута, на попередження зважають мало, а то й зовсім не зважають; з настоятельками її вдачі або надто близький, або надто далекий буваєш, ні відстані, ні міри правдивої немає; з неласки потрапляєш у ласку, з ласки — в неласку, не знаючи, за

що. Хочете, на дрібниці покажу вам загальний приклад її врядування? Двічі на рік вона бігала з келії до келії і веліла викидати за вікно всі пляшки з лікером, які знаходила, а днів за чотири сама присилала їх більшості своїх черниць. Оце такій жінці дала я врочисту обітницю покори, бож ми свої обітниці переносимо з монастиря в монастир.

Я ввійшла разом з нею; вона вела мене, обійнявши за стан. Подали фруктів, марципанів, варення. Шановний архидиякон почав про мене мову, але вона перебила:

— То була помилка, атож, помилка, я це знаю...

Шановний архидиякон хотів далі казати, але настоятелька знову перебила:

— Як могли вони відпустити її? Адже вона — сама скромність та ніжність і сповнена, кажуть, талантів...

Шановний архидиякон хотів таки провадити, настоятелька знову перебила йому, шепнувши мені на вухо:

— Ви мені страшенно подобаєтесь, і коли ці педанти підуть, я скличу наших сестер, і ви заспіваєте нам якоїсь пісеньки, правда?

Мене кортіло засміятися. Шановний панотець трохи збентежився, і його молоді супутники посміхалися з моєї та його скрути. Проте панотець Ебер не зрадив своєї вдачі й звичайного свого поводження — він різко сказав їй сісти й помовчати. Вона сіла, але не легко то їй було — вона крутилася на своєму місці, чесала голову, поправляла на собі одіж, хоч і не треба було, позіхала, а тим часом архидиякон розважливо промовляв про монастир, що я покинула, про прикrostі, яких я зазнала в ньому, про той монастир, куди я вступала, про мою зобов'язаність перед особами, що допомогли мені. На цьому слові я глянула на пана Манурі, він спустив очі. Після того

пішла загальна розмова; важка, змушена мовчанка настоятельчина розв'язалася. Я підійшла до пана Манурі, подякувала за зроблені мені послуги; я тремтіла, затиалася, не знала, що пообіцяти йому в подяку. Моє збентеження, замішання, розчулення — бо я справді зворушилася, — мішанина сліз і радості, увесь учинок мій сказав йому більше, ніж я могла висловити. Його відповідь теж не була доладніша від моєї мови; він так само був збентежений. Не знаю, що саме він казав мені, розуміла тільки, що за велику винагороду йому вже те буде, що він пом'якшив мою сувору долю, і що спогад про зроблене для мене буде йому ще миліший, ніж мені самій, і що дуже прикро йому, що через судові справи, які в'яжуть його з Парижем, йому не можна буде часто навідуватися до Арпажону, але він сподівається, що панотець архидиякон і паніматка настоятелька дозволять йому довідуватись про моє здоров'я і становище. Архидиякон цього не чув, але настоятелька відповіла:

— Що хочете, пане; вона робитиме все, що їй бажатиметься; ми вже подбаємо тут загладити неприємності, яких завдали їй... — І до мене пошепки: — Так ти дуже намучилась, дитино моя? Та як тим льоншанським страховиськам достало сміливості збиткуватися над тобою? Твою настоятельку я знала, ми разом були пенсіонерками в Пор-Роялі — то був серед нас недолюдок. Ми ще побачимось, ти про все розкажеш мені...

І на цьому слові взяла мене за руку й злегка поляскала своєю рукою. Молоді церковники теж мене привітали. Було пізно; пан Манурі поїхав, архидиякон із своїми супутниками рушили до арпажонського пана, куди їх запрошено, і я лишилась насамоті з настоятелькою. Та недовго було це: юрбою збіглися всі черниці, послушниці й пенсіонерки, і за мить мене

обстало душ із сто. Я не знала ні кого слухати, ні кому відповідати; навколо себе бачила всілякі обличчя і чула найрізноманітніші запити; проте постерегла, що ні з моїх відповідей, ні з моєї особи не було невдоволення.

Якийсь час проминув у цій докучній розмові, і коли першу цікавість задоволено, юрба зменшилася, решту вирядила настоятелька й сама повела мене до моєї келії. Своїм звичаєм похвалила її, показала мені налож і мовила:

— Отут моя подруженька богу молитиметься, та треба ж подушку покласти на приступку, щоб її колінця не натрудилися. А в кропильниці свяченої води й немає, ота сестра Доротея завжди забуде щось. А ось гляньте на крісло, спробуйте, чи вигідне ж воно вам?

І, говорячи так, посадовила мене, відхилила мені голову на спинку й поцілувала в чоло. Тоді підійшла до вікна, пересвідчилась, чи легко воно відчиняється й зачиняється; потім до ліжка — тут відіпнула й запнула заслону, щоб побачити, чи добре вона закривається. Оглянула ковдри — вони добрі. Взяла подушку, перебила її, сказала:

— Любій головоньці дуже добре буде на ній; простирадла не тонкі, та такі вже у всьому монастирі; матраци добрі...

По тому підійшла до мене, обійняла і вийшла. Під час цієї сцени я гадала сама собі: «От безумне створіння». І сподівалась для себе гарних і лихих днів.

Я влаштувалася в келії, ходила ввечері до церкви. Була на вечері й відпочинку після неї. Деякі черниці підійшли до мене, а деякі осторонилися; одні сподівалися від мене заступництва перед настоятелькою, а других уже тривожила прихильність, яку вона до мене виявляла. Перші хвилини проминули у взаємних похвалах, розпитуванні про монастир, що я поки-

нула, вивідуванні моєї вдачі, нахилів, смаків, розуму — вас звідусюди мацають та все мережі на вас ставлять і з усього висновки роблять якнайвірніші. Наприклад, закинуть якийсь обмовницьке слово й дивляться на вас; уривають раптом якусь розповідь і чекають, чи спитаєте ви, що далі сталося, а чи так обминете; ви щось звичайнісіньке скажете, а вони його чарівним називають, хоч і знають добре, що то абищиця; силкуються довідатись ваших найтаємніших думок, розпитують, що ви читаєте, пропонують вам книги священні й світські, помічають, які ж ви вибрали; підохочують вас порушувати в дрібницях статут, звіряються вам, закидають про настоятельчині чудійства, все це до купи збирають, переказують, облишають вас, знову до вас беруться, вивідують ваші думки про звичаї, благочестя, світ, релігію, монастирське життя, про все.

З цих повторних спроб постає епітет, що вас характеризує, і то вже буде вам прізвисько; отож мене прозвали — Сюзанна потаєнна.

Першого ж вечора до мене навідалась настоятелька; прийшла якраз, коли час був лаштуватися спати; скинула з мене покривало й нагрудника, зачесала мене на ніч, сама й роздягла мене. Ввесь час промовляла до мене ніжно, все голубила мене, аж мені трохи ніяково було — не знаю, чому саме, бо ні я в тих пестошах не вбачала нічого лихого, ні вона так само; та й тепер навіть, коли міркую про це, — що ж можна в них убачати? Проте, коли я сказала про це своєму духівникові, він до цієї фамільярности, що здавалась та й тепер здається мені безневинною, дуже серйозно поставився і пильно заборонив мені надалі такого допускатися. Вона поцілувала мене в шию, плечі, в руки, похвалила мою повність та зріст і поклала в ліжку, підіткнула ковдру з обох боків, поцілувала в очі, запнула заслону й пішла. Забула сказати

вам, що вона дозволила мені лишитися в ліжку досхочу, бо гадала, що я втомилася.

З її дозволу я скористувалась; в монастирі це була в мене, здається, єдина добра ніч. Другого дня, о дев'ятій годині, до мене в двері тихо постукано; я ще лежала, озвалася, — зайшла черниця, яка сказала мені досить непривітно, що вже пізно й мати настоятелька мене кличе. Я встала, одяглася похапцем і пішла.

— Добридень, дитино моя, — сказала вона, — чи ж добре вам спалося? Ось кава, вже цілу годину чекає вас; гадаю, що вона ще гарна, пийте її мерщій, а потім побалакаємо...

І, кажучи це, застинала стіл серветкою, другою мене запинала, наливала каву, клала цукор у склянку. Інші черниці так само пили каву одна в одній. Поки я снідала, вона говорила про моїх товаришок, малювала їх відповідно до своєї відрази та вподобання, ущедряла мене чемностями, обкидала питаннями про монастир, що я покинула, про моїх батьків, про прикраси, що я зазнала, хвалила, гудила як до своєї примхи і жадного разу не дослухала до кінця мою відповідь. Я їй не суперечила; вона лишилась задоволена з мого розуму, розважливості та стриманості. Тим часом одна черниця прийшла, потім друга, третя, четверта, п'ята; заговорили про пташок пані-матчиних, про погані звички в сестер, про деякі дрібні чудноти у відсутніх, розвеселилися. В кутку в келії стояв шпінет; з неваги я поклала на нього пальці, бож новачка була в монастирі, не знала тих, з кого жартували тут, тому й не було мені втішно; та коли б і більше знала їх, не було б мені від того втішніше. Щоб жартувати, треба великого розуму, та й у кого немає чогось смішного? Поки сміялись там, я брала акорди, помалу привернула до себе увагу. Настоятелька підійшла до мене, поплескала по плечі, сказала:

— Ну, сестро Сюзанно, потіш нас, спочатку заграй, а потім заспіваєш.

Я зробила те, що вона казала; заграла кілька речей, що знала з пам'яті, почала свою власну фантазію, а потім заспівала кілька псалм Мондонвіля.

— Дуже добре, — мовила настоятелька, — але святого у нас в церкві досхоchu: тут ми самі, це все приятельки мої, вони й твоїми будуть; заспівай щонебудь веселіше.

Дехто з черниць сказали:

— Та вона може іншого й не знає нічого; вона здорожилася, не треба силувати її, на один раз і цього досить.

— Ні, ні, — сказала настоятелька, — вона акомпаньює, голос у неї найкращий у світі (справді, він у мене не бридкий, вірний, ніжний, гнучкий, але не сильний і не широкий), і я не відпущу її, аж поки не виконає чогось іншого.

Слова черниць трохи мене образили; я відповіла настоятельці, що сестер це не потішить.

— Алеж мене потішить.

Я й думала, що вона так відповість. Тож заспівала якусь ніжненьку пісеньку, і всі плескали мені, хвалили мене, обіймали, голубили, просили ще заспівати; то все було маніжне вдавання, підказане настоятельчиною відповіддю: серед них не було жадної, що мені голосу не відібрала б і пальців не поперебивала б, коли б тільки її змога. Ті, хто, мабуть, за все своє життя не чув музики, зважились пустити про мій спів кілька смішних і прикрих зауважень, які не до серця були настоятельці.

— Мовчіть, — сказала вона їм, — вона грає і співає, як янгол, хай щодня до мене приходять; я вмiла колись трохи на клявесин, так вона й підучить мене.

— О, паніматко, — озвалась я, — хто колись умів, той усього не міг забути...

— Залюбки, пусти мене...

Вона сіла, заграла щось таке безтямне, чудернацьке й безладне, як і власні її думки; та попри всі хиби її виконання, я побачила, що рука в неї незрівнянно легша як у мене. Сказала їй це, бо люблю хвалити й рідко проминаю нагоду похвалити когось по правді; це ж так приємно! Черниці одна по одній позникали, і я лишилася майже сама з настоятелькою поговорити про музику. Вона сиділа, я стояла; вона взяла мене за руки й сказала, потискуючи їх:

— Крім, що вона грає гарно, у неї пальці найкращі в світі; гляньте но, сестро Терезо...

Сестра Тереза спустила очі, зашарілась, щось пробубоніла; а втім, гарні чи негарні в мене пальці, годилось чи не годилось настоятельці роздивлятися на них, а чим це обходило ту сестру? Настоятелька обійняла мене за пояс і сказала, що стан у мене чудовий. Прихилила до себе, посадовила собі на коліна, підвела мені голову руками й сказала подивитись на неї; хвалила мої очі, рот, лиця, церу; я не відповідала нічого, понурила очі й безглуздо приймала всі ці пестощі. Сестра Тереза неухважно й стурбовано походжала туди й сюди, торкалася до всього, хоч їй нічого не було треба, не знала, де себе подіти, дивилась у вікно, і все здавалось їй, що хтось стукає в двері.

Настоятелька сказала їй:

— Сестро Терезо, можеш іти, коли нудишся.

— Я не нуджуся, паніматко.

— Мені ще так багато про що треба розпитати цю дитину.

— А звичайно.

— Я хочу знати всю її історію; як можу я згладити заподіяні їй страждання, коли не знаю їх? Тож і хочу, щоб вона розповіла мені все, нічого не проминаючи; я певна, що серце в мене згнітиться, що плакатиму я,

але то дарма. Сестро Сюзанно, коли ж я довідаюсь про все?

— Коли накажете, паніматко.

— Я попросила б тебе розказати зараз, коли є час. Котра година?

Сестра Тереза відповіла:

— Вже п'ята, паніматко, зараз до вечірні за-
дзвонять.

— Хай починає все таки.

— Алеж ви, паніматко, обіцяли мені хвилинку роз-
ради перед вечірнею. Мене турбують деякі думки,
мені хотілося б відкрити вам своє серце. Коли я піду
так до вечірні, то не зможу молитися, неуважна буду.

— Ні, ні, — сказала настоятелька, — божевільна ти
з своїми думками. Закладаюсь, що нічого нового від
тебе не почую; поговоримо про це завтра.

— Ох матусю, — сказала сестра Тереза, кидаючись
настоятельці до ніг і заливаючись слізьми, — погово-
рімо зараз!

— Паніматко, — сказала я, підводячись у неї
з колін, де я сиділа, — погодьтесь на те, що просить
сестра, утиште її страждання; я зараз піду, матиму
ще час задовольнити той інтерес, що ви з своєї ласки
до мене виявляєте; а якщо вислухаєте сестру Терезу,
вона не мучитиметься.

Я хотіла вийти, але настоятелька затримала мене
рукою; сестра Тереза, стоячи навколішках, схопила
її за другу руку, цілувала її, плакала, а настоятелька
казала їй:

— Справді, Терезо, ти дуже набридлива з своїми
турботами; я вже казала тобі — це мені не подо-
бається, це мені прикро. А я прикрости не хочу мати.

— Знаю це, але не паную над своїми почуттями;
хотілося б, та не можу...

Тим часом я вийшла й покинула молоду сестру
з настоятелькою. В церкві мимоволі подивилась на

неї — вона так само була пригнічена й сумна; разів кілька ми скинулись очима, і мені здалося, що вона насилу витримує мій погляд. Щождо насправді, то вона заснула на своєму стільці.

Службу відправили за одну мить — церква в цьому монастирі не була, скільки я помітила, у великій пошані. З неї вийшли швидко й галасливо, мов зграя пташок, випущена з клітки, і сестри розбіглися одна до одної, сміючись та розмовляючи; настоятелька зачинилася в своїй келії, а сестра Тереза спинилася на порозі своєї і стежила за мною, так ніби їй цікаво було знати, що я робитиму. Я пішла до себе, а двері Терезиної келії зачинились тільки згодом за якийсь час, і то зачинилися тихо. Мені спало на думку, що ця молода сестра ревнує мене і боїться, щоб я не захопила її місце в настоятельчиних ласках і приязні. Кілька наступних днів я її спостерігала, і коли цілком упевнилася своєї підозри з її гнівання, дитячої тривоги, з того, що вона уперто стежила за мною, придивлялась до мене, ставала між настоятелькою і мною, уривала наші розмови, заперечувала мої прикмети, виставляла мої хиби, а ще більше з її блідости, туги, плачу, розладу в здоров'ї, ба навіть у розумі, — тоді пішла до неї сама й сказала їй:

— Друже любий, що це вам?

Вона не відповіла; мої відвідини здивували її й стурбували; вона не знала ні що казати, ні що робити.

— Ви несправедлива до мене; скажіть щиро: ви боїтеся, щоб я не зловжила прихильністю нашої пані-матки до мене й не усунула вас із її серця. Заспокойтесь, це не в моїй вдачі — якщо мені пощастить коли-небудь здобути якогось впливу на її душу...

— Ви впливатимете на неї, як тільки схочете, вона любить вас, вона з вами тепер точнісінько така, яка зо мною була спочатку.

— Гаразд, то будьте певні, що я скористуюся з її

довіри тільки на те, щоб ще більше її до вас прихилити.

— А хіба це від вас залежатиме?

— А чому б і не залежало?

Замість відповісти, вона кинулась мені на шию і сказала, зі드хаючи:

— Це не ваша провина, добре знаю це, кажу це собі раз-у-раз, але пообіцяйте мені...

— Що вам пообіцяти?

— Щоб...

— Кажіть, я зроблю все, що від мене залежатиме.

Вона завагалась, затулила очі руками й сказала мені так тихо, аж я насилу розібрала:

— Щоб ви бачилися з нею якомога рідше...

Це прохання видалось мені таким дивним, що я мимоволі спитала:

— А що вас обходить, часто чи рідко бачитимусь я з настоятелькою? Мені ж не болить, хоч би ви й не відходили від неї, то й вам повинно боліти не більше. Хіба того не досить, що я обіцяю не шкодити ні вам, ні будь-кому?

Вона відійшла від мене, впала на ліжко й у відповідь тільки тужливо промовила:

— Я пропала!

— Пропала? Та чому ж? Певно, ви вважаєте мене за найлихіше створіння в світі?

На цьому місці ввійшла настоятелька. Вона була зайшла до моєї келії, але не застала мене й марно оббігла мало не весь монастир — їй і на думку не спадало, що я в сестри Терези. А коли дізналася про це від тих, кого послала шукати мене, прибігла сюди. Очі й обличчя були в неї трохи стурбовані, алеж вона так рідко бувала спокійна! Сестра Тереза мовчки сиділа на ліжку, я стояла.

— Простіть, паніматонько, — сказала я їй, — що я прийшла сюди без вашого дозволу.

— То правда, — відповіла вона, — краще було б спитати в мене.

— Але мене жаль узяв до любої сестри, я бачила, що важко їй.

— А чому?

— Сказати вам? Та й чому б не сказати? Адже ця чулість робить велику честь її душі і свідчить про її палку прив'язаність до вас. Ваша добрість до мене тривожить її, вона боїться, щоб я не дістала переваги перед нею у вашім серці; це ревниве почуття, — таке, зрештою, чесне, природне й лестиве для вас, паніма-тінко, — стало, скільки я помітила, жорстоким для моєї сестри, і я її заспокоїла.

Вислухавши мене, настоятелька прибрала суворого й поважного вигляду й сказала їй:

— Я любила й люблю вас, сестро Терезо; мені нема що скаржитись на вас, а вам так само на мене; але таких надмірних претенсій я не терпітиму. Покиньте їх, якщо не хочете погасити в мені решту прихильності до себе, й пригадайте долю сестри Агати... — Потім до мене: — Це та висока й чорнява, що ви бачили поруч мене в церкві.

Адже знайомих у мене тут було обмаль, у манастирі я була так недовго, що не знала ще на ім'я всіх своїх товаришок. Вона додала:

— Я любила її, коли до нас уступила сестра Тереза, яку я почала жалувати. Вона теж отак турбувалась, теж отак нестямилася; я попередила її, вона не виправилась, і я змушена була вдатись до суворих заходів, які тривали довгенько, хоч геть зовсім суперечили моїй вдачі — вони всі вам скажуть, що я добра й караю завжди проти свого серця...

Тоді сестрі Терезі:

— Дитино моя, я не хочу прикrostів, про це вже казала вам; ви мене знаєте, не уривайте ж мені терпець.

Потім сказала мені, спершись рукою на моє плече:
— Ходімо, сестро Сюзанно, проведіть мене.

Ми вийшли. Сестра Тереза хотіла за нами піти, але настоятелька, недбало повернувши через плече голову, сказала їй деспотично:

— Верніться до келії і не виходьте, поки я не дозволю вам...

Вона послухалась, грюкнула дверима й шепнула кілька слів, що від них настоятелька затремтіла; не знаю вже чому, бо в них змісту не було ніякого. Побачивши, що вона гнівається, я сказала їй:

— Паніматонько, якщо ви хоч трохи добрі до мене, простіть сестру Терезу; вона не при собі, не тямить, що каже, не тямить, що робить.

— Щоб простила їй? Охоче, але що мені буде за це?

— Ох, паніматонько, яка щаслива я була б, коли б у мене було чим вас потішити й заспокоїти.

Вона спустила очі, почервоніла й зідхнула—справді, була як закоханий. Потім сказала мені, недбало схилившись на мене, так ніби від млости:

— Нахиліть чоло, поцілую його.

Я нахилилась і вона поцілувала мене в чоло.

З цього часу, як завинить, бува, якась черниця, я заступалась за неї і певна була, що здобуду їй пільгу якоюсь безневинною ласкою— то був звичайно поцілунок або в чоло, або в шию, або в очі, або в лиця, або в уста, або в груди, або в руки, але найчастіше в уста: на її думку, віддих у мене був чистий, зуби білі, губи свіжі й червоні. Справді, я дуже гарна була б, коли б варта була хоч маленької частини її хвальби: чоло— біле, рівне й чарівної форми, очі— блискучі, лиця— рум'яні й ніжні, руки— маленькі й пухкі, груди— мов камінь тверді й чудової форми, плечі— краще окреслених та кругліших і бути не може, шия— такої гарної в жадної сестри немає, кра-

сою вона добірна й виняткова; чого тільки вона мені не казала! Щось правдиве в її похвалах було таки, багато з них я відкидала, алеж не всі. Іноді, оглядаючи мене з голови до п'ят так замилувано, як ніколи не траплялось мені бачити в жадної жінки, вона казала мені.

— Яке велике щастя, що бог покликав її до монастиря! В світі з таким обличчям вона погубила б стільки чоловіків, скільки побачила б, і сама загинула б разом з ними. Бог усе на добре робить.

Тим часом ми йшли до її келії; я збиралась покинути її, але вона взяла мене за руку й сказала:

— Вже надто пізно, щоб починати вашу історію в монастирі св. Марії та Льоншанському; але зайдіть, дасте мені маленьку лекцію на клявесині.

Я ввійшла. За одну мить вона відкрила клявесин, наготувала ноти, підсунула стільця, бо була жвава. Я сіла. Вона гадала, що я можу змерзнути, здійняла з крісла подушку, поклала її передо мною, нахилилась, узяла мої ноги й поставила на неї; потім сіла позаду на стільця й схилилась на спинку. Спочатку я брала акорди, потім заграла кілька речей Купрена, Рамо, Скарлятті — тим часом вона підійняла край покривала в мене на шиї, її рука лягла мені на голе плече, а кінці пальців дісталися моїх грудей. Вона зідхала, була ніби пригнічена, дихала важко; рука, що вона в мене на плечі тримала, спочатку дуже тиснула його, а потім зовсім перестала, так ніби не стало в ній сили й життя, і голова її впала на мою голову. Справді, ця чудійка була неймовірно чутлива і якнайпалкіше кохалася в музиці — я ніколи не знала, щоб на когось іншого музика справляла таке дивне вражіння.

154 Так розважалися ми немудро й приємно, коли це двері раптом з грюком розчинились; я злякалась, також і настоятелька; то була та навісна сестра Тереза, розхристана, з каламуттю в очах; вона оглянула

нас одну й другу з дуже чудною пильністю; губи їй тремтіли, вона не могла говорити. Проте схаменулась і кинулась настоятельці до ніг; я й собі почала просити й знову здобула їй прощення, але настоятелька заявила якнайтвердіше, що це прощає їй востаннє, принаймні провини такого роду; і ми обидві разом вийшли.

По дорозі до своїх келій я сказала їй:

— Люба сестро, стережіться; ви розгніваєте паніматку; я вас не покину, але ви вичерпаєте мій вплив на неї, а мені тяжко буде, що не можиму нічим допомогти ні вам, ні іншій котрійсь. Що у вас на думці?

Ніякої відповіді.

— Чому ви боїтесь мене?

Ніякої відповіді.

— Хіба паніматка не може нас обох однаково любити?

— Ні, ні, — відповіла вона мені бурхливо, — цього не може бути! Невдовзі я збридну їй, а через те з горя помру. Ох, навіщо ви прийшли сюди? Тут ви щасливою довго не будете, я певна цього, а я буду нещасна навіки.

— То велике, звісно, нещастя, — сказала я, — втратити зичливість своєї настоятельки, але я ще більше нещастя знаю — заробити таку неласку, а ви ж собі нічим не можете докорити.

— Коли б то!

— Коли ж ви сами знаєте провину за собою, то треба виправити її, а найпевніший до цього спосіб — терпляче прийняти кару за неї.

— Не можу, не можу! Та й чи їй карати мене!

— Чи їй, сестро Терезо? Хіба годиться так казати про настоятельку? Недобре це, ви забуваєтесь. Я певна, що ця провинна багато більша від тих, якими ви собі докоряєте.

— Ох, коли б то, — мовила вона знову, — коли б то!..

І ми розлучились — вона пішла до своєї келії горювати, а я до своєї поміркувати про чудноту жіночих голів. Ось вони, наслідки самотництва. Людина родиться для суспільства; відрізнити її, відокремити її — у неї піде розлад у поняттях, характер у ній зіпсується, безліч смішних уподобань постане у неї в серці, чудернацькі думки зростуть у неї в розумі, як терни на дикому полі. Оселить людину в лісі, вона лютою стане, а ще гірше в монастирі, де над нею тяжить доконечність і рабство, — адже в лісі вона вільна, а в монастирі — раб. Мабуть, для самотности більшої душевної витривалости треба, ніж для злиднів: злидні принижують, самотність спотворює. Як краще жити — у вполідженні чи божевіллі? Цього не зважуюсь розв'язати, але того й того треба уникати.

Настоятельчина прихильність до мене, бачила я, день-у-день зростала. Я ввесь час була у неї в келії, або вона в мене; бувало, тільки нездужається мені трохи, вона в лікарню клала мене; звільняла від відправ, посилала рано спати, забороняла молитися вранці. В хорі, в трапезні, на відпочинку — скрізь вона добирала спосіб виявити мені свою приязнь; коли траплявся в хорі вірш якогось пристрасного чи ніжного змісту, вона співала його, звертаючись до мене, або дивилась на мене, коли інший хто співав; у трапезні присилала мені чогось смачненького з того, що їй подавали; на відпочинку обіймала мене за стан, казала мені ніжні й гречні слова; з усього, що даровано їй, я свою частку мала — з шоколяди, цукру, кави, лікерів, тютюну, білизни, хусточок; у своїй келії вона збулася естампів, посуду, меблів і всяких приємних та вигідних речей, щоб прикрасити мою келію; тільки відлучалась я кудинебудь на хвилинку, так і знаходила майже завжди, вернувшись, якийсь дарунок. Я йшла подякувати їй, і вона така рада була, що й висловити годі — обіймала мене, голубила, на

колiна мене садовила, розповiдала про всякi манастирськi таємницi й обiцяла менi, коли любитиму її, без мiри щасливіше життя, нiж у свiтi. По тому спiнялась, дивилась на мене зворушено й казала:

— Чи любите мене, сестро Сюзанно?

— Як же можу я не любити вас? Дуже невдячна була б у мене тодi душа.

— То правда.

— Ви ж така добра.

— Скажiть — захоплена вами...

І, кажучи це, цiлувала мене в очi; рука, що нею обiймала мене, дужче стискалася, а та, що на колiно менi спиралася, напружувалась; вона пригортала мене до себе, обличчям до обличчя, зiдхала, вiдхилялася на стiльцi, тремтiла, — нiби звiрити менi щось хотiла, тiльки не зважувалась; плакала й потiм казала менi:

— Ох, не любите ви мене, сестро Сюзанно!

— Я не люблю вас, панiматонько?

— Нi.

— Скажiть же менi, чим я мушу довести свою любов?

— Мусите сами здогадатися.

— Гадаю i не здогадуюсь.

Тим часом вона пiдiймала в себе на шию покривало, клала мою руку собi на груди, мовчала, i я мовчала також; здавалось, вона величезної втiхи знає. Тодi просила цiлувати її чоло, лиця, очi, уста, i я слухалася — не думаю, щоб у цьому щось погане було, проте її втiха збiльшувалась, а що я й не бажала нiчого кращого, як отак безневинно додавати її щастя, то знову цiлувала її чоло, лиця, очi й уста. Її руки, що в мене на колiнах лежали, посувалися по всiй моїй одежi вiд кiнця нiг аж до пояса, то там, то там мене потискуючи; зникаючись, тихим, не своїм голосом вона вмовляла мене дужче голубити її, i я голубила її дужче; зрештою, настала мить, коли

вона — не знаю вже, з утіхи чи болю — зблідла, як смерть, очі в неї заплющились, усе тіло враз напружилось, губи спочатку стиснулись, поїнялися ніби легенькою піною, потім рот піврозтулився, вона глибоко зідхнула, аж подумалось мені, що вона вмирає. Я раптово підвелася, гадала, що недобре їй, хотіла вийти, гукнути. Вона кволо розплющила очі й промовила ледве чутно:

— Невинна... То дарма; що ви хочете робити? Спиніться.

Я дивилась на неї безтямно, не знаючи, лишитись мені чи вийти. Вона знову розплющила очі, говорити не могла зовсім, дала мені знак підійти й сісти до неї на коліна. Не знаю, що діялося в мені; я боялась, тремтіла, серце мені калатало, я насилу дихала, почувала себе схвильованою, пригніченою, збуреною, страшно мені було; здавалось, я знесилію і ось-ось знепритомнію; проте не можу сказати, щоб це почуття було болісне. Я підійшла до неї; вона знову таки рукою дала знак сісти до неї на коліна; я сіла. Вона була ніби мертва, а я ніби вмирала. Довгенько сиділи ми вдвох у такому дивному стані. Коли б надійшла якась черниця, то, певно, злякалася б; вона подумала б, що ми обидві зомліли або поснули. Тим часом добра настоятелька — адже не можна бути такою чутливою і не бути доброю — мов би стямилася. Вона так само лежала в кріслі, очі так само були сплющені, але обличчя поїнялося ясною краскою; вона взяла мою руку, поцілувала її, а я сказала їй:

— Ох, налякали ж ви мене, паніматонько!.. — Вона посміхнулась не розплющуючи очей. — Алеж не боліло вам?

— Ні.

— Я так і думала.

— Невинна! Ох, люба й невинна! Як вона подобається мені!..

Кажучи це, вона підвелася, сіла в кріслі, обійняла мене за стан і дуже міцно поцілувала в щоки, потім спитала:

— Скільки вам років?

— Ще двадцяти немає.

— Аж не віриться.

— Суцця правда, паніматонько.

— Я хочу знати все ваше життя; ви розкажете мені?

— Так, паніматонько.

— Все?

— Все.

— Але можуть увійти; сядьмо до клявесину, ви дасте мені лекцію...

Сіли ми, але не знаю, що воно сталося — руки мені тремтіли, на папері я бачила лише безладну мішанину нот, грати не могла зовсім. Сказала їй це, вона засміялась, сіла на моє місце, але ще гірше — вона й руки від сили могла тримати.

— Дитино моя, — сказала вона, — бачу, що ти неспроможна ні показувати мені, ні вчити мене; я трохи стомлена, мушу спочити, прощай. Завтра, не гаючись далі, я хочу знати все, що діялося в цій любій маленькій душі; прощай...

Раніш, коли я виходила, вона провадила мене до дверей, потім дивилась мені вслід, поки я доходила до своєї келії, посилала мені рукою поцілунок і верталась до себе тільки тоді, коли я заходила до себе; а цей раз вона насилу підвелася; єдине, на що спромоглася, — це дійти до крісла, що поруч її ліжка; вона сіла, схилила голову на подушку, послала мені рукою поцілунок — очі в неї сплющились, і я пішла.

Моя келія була майже навпроти Терезиної; двері в неї були відчинені; вона чекала мене, спинила й сказала:

— А, сестро Сюзанно, ви від паніматки йдете?

— Так, — відповіла я.

— Довго ж ви в неї були.

— Стільки, скільки вона побажала.

— Не таке ви мені обіцяли.

— Я вам нічого не обіцяла.

— Чи зважиться сказати мені, що ви робили в неї?

Хоч сумління й нічого мені не закидало, проте признаюсь вам, пане маркіз, що її запитання стурбувало мене; вона це помітила, напосілась на мене, і я відповіла:

— Люба сестро, може мені ви не повірите, але повірите нашій паніматці; тож я попрошу, щоб вона сама розказала вам.

— Люба Сюзанно, — сказала вона жваво, — не робіть цього, коли не хочете заподіяти мені лиха; вона ніколи не простить мені цього; ви не знаєте її: вона така, що в неї найбільша приязнь на лютість може обернутися; не знати, що й станеться зо мною. Пообіцяйте, що не скажете їй нічого.

— Ви цього хочете?

— Навколішках прошу. Я в розпачі, я добре бачу, що мушу зважитись і зважуся. Пообіцяйте, що не скажете їй нічого.

Я підвела її, дала їй слово, вона поклатася на нього, заспокоїлась, і ми зачинились — вона в своїй келії, а я в своїй.

Коли вернулась до себе, мене задума взяла; хотіла молитись і не могла; шукала собі діла якогось, одне робити почала, потім зразу до іншого взялася і ще до іншого; руки в мене сами собою спинялись, сама я ніби отупіла; ніколи нічого подібного я не переживала. Очі мої сами собою сплющилися, я трохи задрімала, хоч удень не спала ніколи. Прокинувшись, спитала сама себе — що сталося між мною та настоятелькою? Замислилась, сподівалась добрати

чогось, ще більше замислюючись.. Але думки були такі невиразні, недоладні й смішні, що я відкидала їх від себе геть. Стала на тому, що вона, певно, на якусь недугу слабує; потім ще думка мені спала, що та недуга, мабуть, чіпка, що сестра Тереза її перейняла і я перейму так само.

Другого дня настоятелька сказала мені по вранішній відправі:

— Сюзанно, сьогодні я сподіваюсь дізнатися про все, що вам сталося; приходьте...

Я прийшла. Вона посадила мене на крісло, що коло її ліжка, а сама сіла на трохи нижчого стільця; отож вона трохи нижче від мене була, бо сама я вища й сиділа вище. Вона так близько від мене була, що коліна наші переплелися; ліктями вона спиралась на ліжку. Помовчавши трохи, я сказала:

— Хоч і молода я, а вже багато вистраждала; незабаром двадцять років на світі живу — і двадцять років мучуся. Не знаю, чи зможу сказати вам усе й чи ласка буде ваша все вислухати — муки в батьків, муки в монастирі св. Марії, муки в Льоншанському монастирі, всюди муки. З чого скажете почати, паніматонько?

— З перших.

— Алеж, паніматонько, — сказала я, — то дуже довго буде й дуже сумно, а мені не хотілося б так довго вас засмучувати.

— Не бійся; я люблю плакати, ніжній душі солодко проливати сльози. Ти теж, мабуть, плакати любиш; ти мені сльози втиратимеш, а я — тобі, і ми, певно, щасливі будемо під час оповідання про твої муки; хто знає, до чого може довести нас зворушення? — На останніх словах глянула на мене знизу вгору вільготними вже очима, взяла мене за обидві руки й присунулась до мене ще ближче, так що вона до мене торкалась, а я до неї.

— Розповідай, дитино моя, — сказала, — я чекаю і почуваю в собі велике бажання розчулитися; здається, в житті своєму я не була ще така чула й ніжна...

Тож я почала своє оповідання приблизно так, як вам оце написала. Годі переказати, яке вражіння справило воно на неї, як вона зідхала, як плакала, як обурювалась на моїх жорстоких батьків, на жахливих черниць у монастирі св. Марії та Льоншанському; мені дуже прикро було б, коли б їм трапилась хоч мала частина того лиха, що вона їм зичила; я не хотіла б, щоб з голови мого найгіршого ворога хоч би волосина впала. Вряди-годи вона уривала мене, підводилась, ходила, знову сідала на своє місце; іноді зводила руки й очі д'горі, а потім ховала голову в мене між коліньми. Коли я розповідала про в'язницю, про своє заклинання й прилюдне каяття, вона мало не кричала, а коли я докінчила й замовкла, вона лежала якийсь час, схилившись на ліжку, припавши обличчям до ковдри, витягнувши над головою руки, і я сказала їй:

— Простіть мене, паніматонько, що я такої туги завдала вам; я ж попереджала вас, а ви сами схотіли...

Вона відповіла мені тільки:

— Лихі істоти! Жахливі істоти! Тільки в монастирі може отак занепасти людяність. Коли ненависть поєднується з постійним лихим настроєм, то впину тоді вже немає. На щастя, я лагідна, люблю всіх своїх черниць; вони теж ті більше, ті менше перейняли мою вдачу і одна одну люблять. Але як витримало ваше слабе здоров'я такі муки? Як не зламалися ці ручки й ніжки? Як не зруйнувалась ця тендітна машина? Як не погас у сльозах блиск цих очей? Жорстокі! Скрутити ці руки мотузками!.. — і брала мене за руки й цілувала їх. — Виривати скарги

й стогони з цих уст!.. — і цілувала їх. — Нагонити на це чарівне, ясне обличчя безконечні хмари смутку!.. — і цілувала його. — Зв'ялити троянди цих лиць!.. — і гладила їх рукою та цілувала. — Спотворити цю голівку! Рвати це волосся! Захмарити клопотом це чоло!.. — і цілувала мені голову, чоло, волосся. — Накинути петлю на цю шию, шматувати ці плечі нако- нечниками!.. — і зсувала мені покривало з шиї та го- лови, розстібала мені вгорі сукню, волосся моє па- дало на відкриті плечі, груди мої були півголі, а вона цілувала мені шию, відкриті плечі й півголі груди. Тоді по тремтінню, що охопило її, по незв'язності в мові та нестямі її очей і рук, по тому, як стискалось її коліно між моїми, як палко вона пригортала мене і як міцно оповивали мене її руки, — я помітила, що та хвороба незабаром знову обпаде її. Не знаю, що ді- ялось у мені, але мене поїняв жах, дріж і млюсть, які потвердили мою підозру, що її недуга заразлива. Я сказала їй:

— Гляньте, паніматонько, до якого безладу ви мене призвели! Коли ввійде хто...

— Сиди, сиди, — мовила вона здушеним голосом, — ніхто не ввійде...

Тим часом я силкувалася встати, вирватися в неї і казала їй:

— Бережіться, паніматонько, ось знову ваша недуга підступає. Дозвольте мені піти...

Я хотіла піти, хотіла, певна річ, але не могла. Сили в собі не почувала зовсім, коліна підо мною підсі- калися. Вона сиділа, я стояла, вона тягла мене до себе, я боялася впасти на неї і забити її; тож сіла край ліжка й сказала їй:

— Не знаю, що зо мною, паніматонько, але мені недобре.

— Мені теж, — сказала вона, — але спочинь хви- линку, це минеться, це дарма...

Справді, моя настоятелька заспокоїлась, і я також. Обидві ми були пригнічені — я схилилась головою на її подушку, а вона поклала голову мені на коліно, чолом пригорнулась до моєї руки. Так ми пробули хвилин кілька; не знаю, про що вона думала, а я не думала нічого, не могла думати, кволість огорнула мене геть усю.

Ми мовчали, аж ось настоятелька заговорила перша й сказала мені:

— Сюзанно, з того, що ви казали мені про вашу першу настоятельку, мені здається, що вона була вам дуже дорога.

— Дуже.

— Вона любила вас не більше від мене, а ви її любили більше... Ви не відповідаєте?

— Я була нещасна, вона полегшила мої муки.

— Звідки взялася у вас відраза до чернецтва? Ви не все мені сказали, Сюзанно.

— Даруйте, паніматко.

— Та це ж неможливо — бути такою гарною, адже ви дуже гарна, сами не знаєте, яка гарна, і щоб ніхто вам не сказав цього.

— Мені казали.

— І той, хто казав це, не був вам прикрий?

— Ні.

— І він припав вам до серця?

— Аж ніяк.

— Що! Ваше серце ніколи нічого не почувало?

— Нічого.

— Як! Хіба відраза до монастиря постала у вас не через пристрасть — таємну або батькам невгодну? Звіртеся мені, я вибачлива.

— Не маю з чим звірятися вам, паніматонько.

— Так з чого ж тоді взялася ваша відраза до чернецтва?

164 — З самого чернецтва. Я ненавиджу його обо-

в'язки, заняття, самотництво, примус; мені здається, я до іншого покликана.

— Чому ж вам здається так?

— Бо нудьга гнітить мене, нудьгую я.

— Навіть тут?

— Так, паніматонько, навіть тут, дарма що ви до мене така добра.

— Може ви почуваете в собі якісь потяги, бажання?

— Ніяких.

— Вірю; ви, здається мені, на вдачу спокійна.

— Дуже.

— Навіть холодна.

— Не знаю.

— Ви світу не знаєте?

— Трохи знаю.

— Він вабить вас?

— Цього я гаразд не тямлю, та, мабуть, вабить таки.

— Може за волею шкодуєте?

— Саме за нею, та, певно, й ще багато за чим.

— За чим же саме? Скажіть мені щиро, друже, вам хотілося б одружитися?

— Воліла б краще одружитися, ніж бути черницею, то вже певно.

— Чому воліли б?

— Не відаю.

— Не відаєте? А скажіть, яке вражіння справляє на вас присутність чоловіка?

— Ніякого; коли він розумний і говорить добре, мені приємно його слухати; коли він з обличчя гарний, я помічаю його.

— А серце ваше спокійне?

— Досі не хвилювалося.

— Як! Коли вони втопляють гарячі погляди у ваші очі, ви не відчували...

— Іноді замішання; під такими поглядами я спускала очі.

— І ніякого хвилювання?

— Ніякого.

— І ваші почуття вам нічого не сказали?

— Я не знаю, що то за мова почуттів.

— А проте вони свою мову мають.

— Може бути.

— І ви її не знаєте?

— Аж ніяк.

— Невже? Мова ця дуже солодка. А хотілося б знати її?

— Ні, паніматонько, навіщо мені це?

— Щоб нудьгу розвіяти.

— Щоб збільшити її, мабуть. Та й що таке мова почуття, коли ні до кого звертатися з нею?

— Говорять звичайно з кимнебудь; запевне, воно краще, ніж самій розмовляти, хоч і від цього все таки втіху маєш.

— Я нічого в цьому не розумію.

— Коли хочеш, серденько, я поясню тобі.

— Ні, паніматонько, ні. Я нічого не знаю, і волю краще не знати нічого, ніж набути знання, яке, певно, ще більшого жалю мені завдасть. У мене немає бажань, і я не хочу шукати таких, яких не зможу задовольнити.

— А чому не зможеш?

— Та як же?

— Як я.

— Як ви? Адже в монастирі нікого немає.

— В ньому я, любий друже, і ви.

— Так що ж я вам? І що ви мені?

— Яка вона невинна!

— Атож, паніматонько, я дуже невинна, і воліла б краще вмерти, ніж перестати невинною бути...

Не знаю, чим могли вразити її мої останні слова,

але від них вона раптом перемінилась на обличчі; стала поважна, заклопотана; її рука, що в мене на коліні лежала, спочатку перестала його стискувати, а потім і геть прийнялась; очі вона понурила. Я сказала їй:

— Що це вам сталося, паніматонько? Може промовилась я чимсь таким, що вас образило? Даруйте мені. Я користаюся з волі, якої ви надали мені, — кажу вам усе без роздуми, та коли б і роздумувала, то сказала б так само, може ще й гірше. Адже ми про такі незвичайні речі розмовляємо! Даруйте мені...

На цих словах я оповила їй шию руками й поклала голову на її плече. Вона теж мене обійняла й дуже ніжно пригорнула. Отак пробули ми хвилинку, потім вона знову прояснішала, поласкавішала й спитала мене:

— Ви добре спите, Сюзанно?

— Дуже добре, — сказала я, — надто ж останній час.

— Засинаєте зразу?

— Здебільшого.

— А коли не зразу заснете, про що думаєте?

— Про своє минуле життя й про те, що ще лишилось прожити, або богу молюся, або плачу, всяко буває.

— А вранці, коли рано прокинетесь?

— Встаю.

— Зразу?

— Зразу.

— Так ви не любите помріяти?

— Ні.

— Поніжитись у теплому ліжку?

— Ні.

— Ніколи... — на цьому слові вона спинилась, і не без підстави: те, що вона спитала в мене далі, не добре було, а я, мабуть, ще гірше зробила, що від-

повідала, але вирішила ні з чим не таїтися. — Ніколи не брало вас бажання полюбуватись на себе, яка ви гарна?

— Ні, паніматонько. Не знаю, чи така вже я гарна, як ви кажете, та коли б і так, то гарною для інших буваєш, а не для себе.

— Ніколи не спадало вам на думку погладити руками ці чудові груди, стегна, живіт, пружне, ніжне, біле тіло?

— Ні, ні, це ж гріх! Коли б сталося таке, як би призналась я в цьому на сповіді?..

Не знаю, про що ми ще говорили б, але її викликали до приймальні. Здається, ця візита завдала їй прикрости і вона воліла б краще далі зо мною балакати, хоч за тим, що говорили ми, зовсім не варт було жалкувати; проте ми розлучились.

Ще ніколи громада не була така щаслива, як відколи я до неї вступила. У настоятельки ніби зникла нерівність вдачі; казали, що то я усталила її. На мою честь вона навіть улаштувала кілька днів відпочинку й так званих свят; цими днями годують трохи краще, ніж звичайно, відправи бувають коротші, і ввесь час між ними приділяється на відпочинок. Але ці щасливі часи мусіли минутися для інших і для мене.

Після сцени, що я змалювала оце, трапилось ще багато інших, подібних, які проминаю. Ось продовження попередньої.

Настоятельку починала опановувати турбота; вона втрачала свою веселість, спокій, марніла. Наступної ночі, коли всі спали й тихо було в монастирі, вона встала; поблукавши якийсь час коридорами, підійшла до моєї келії. Я сплю чуйно, мені так і здалося, що то вона. Вона спинилась. Мабуть, прихилилась до дверей і наробила досить шелесту, щоб розбудити мене, коли б я навіть спала. Я мовчала; вчувалось

мені, ніби жаліється хтось, зідхає; спочатку я затремтіла злегка, потім наважилась проказати «Ave».¹ Замість відповісти, вона тихо відійшла. За якийсь час підійшла знову, знову почала жалітися та зідхати; я ще раз проказала «Ave», вона і вдруге відійшла. Я заспокоїлась і заснула. Поки я спала, вона ввійшла, сіла поруч мого ліжка; заслону відгорнула, в руках тримала свічечку, якою освітлювала мені обличчя, і дивилась на мене; щонайменше я зміркувала так з її постави, коли прокинулась і пізнала настоящу. Я зразу схопилась; вона побачила мій переляк і сказала:

— Заспокойтесь, Сюзанно, це я...

Я лягла на подушку й спитала:

— Що ви робите тут, паніматонько, об такій годині? Що привело вас сюди? Чому ви не спите?

— Не можу спати, — відповіла вона, — і не спатиму довго. Лихі сні мучать мене; тільки сплющую очі, так і стають мені в уяві страждання, що ви зазнали; я бачу вас у руках тих недолюдків, бачу ваше розпатлане волосся, скривавлені ноги, бачу вас із смолоскипом у руці, з мотузом на шиї, і здається мені, що вони життя вам мають укоротити; я кидаюся, тремчу, холодний піт обливає мене геть усю; я хочу порятувати вас, кричу, прокидаюся і вже марно чекаю, щоб знову сон до мене прийшов. Отаке сталося мені цієї ночі; я подумала — чи не віщує мені небо про якесь нещастя з моїм другом; ото ж устала, підійшла до ваших дверей, прислухалася; мені здавалося, що ви не спите; ви заговорили, я відійшла; потім вернулась, ви знову заговорили, і я відійшла знову; а це втретє підійшла, і коли впевнилась, що ви спите, зайшла сюди. Вже якийсь час сиджу коло вас і боюся розбудити — спочатку вагалась, чи відгорнути за-

¹ Початок молитви матері божій.

слону; хотіла вже йти, щоб не порушити вашого спокою, та не могла побороти в собі бажання поглянути, чи добре мається моя люба Сюзанна; подивилась на вас — яка ж ви гарна, навіть коли спите!

— Яка ви добра, паніматонько!

— Я змерзла, але знаю, що нічого лихого моїй дитині не сталося, і тепер засну вже, мабуть. Дайте мені руку. — Я дала.

— Як серце в неї спокійно б'ється! Як рівно! Ніщо її не хвилює.

— Сплю я досить спокійно.

— Яка ви щаслива!

— Ви ще й далі мерзнете, паніматонько.

— Ваша правда; прощайте, прекрасний друже, прощайте, іду вже.

Проте не йшла, дивилась на мене; дві сльозини скотилось у неї з очей.

— Що це вам, паніматонько? — сказала я. — Ви плачете; як прикро мені, що розказала вам про свої страждання!..

Вмить вона зачинила двері, погасила свічку й кинулась до мене. Обійнявши мене, сиділа на ковдрі коло мене; обличчям припала до мого обличчя, її сльози змочили мені лиця; вона зідхала й казала мені здушено й жалісно:

— Серденько, згляньтеся надо мною.

— Що це вам, паніматонько? — спитала я. — Може недобре вам? Що ж маю зробити?

— Я тремчу, — сказала вона, — трусить мене. Смертельний холод мене проймає.

— Може встати й на ліжко пустити вас?

— Ні, — відказала вона, — зовсім не треба вам уставати: закотіть лише трохи ковдру, щоб я ближче до вас була; я зогріюсь і очуняю.

— Це ж заборонено, паніматонько, — мовила я. —
170 Що скажуть, коли дізнаються? Черниця, бачила я,

і за менші провини карають. В монастирі св. Марії було трапилось, що одна черниця прийшла вночі в келію до другої, то була її подруга; так і сказати вам не можу, чого тільки про це не подумали. Духівник не раз питав мене, чи не пропонував мені хто коли-небудь спати зо мною, і пильно наказував мені не допускатись цього. Я навіть розказала йому, як ви голубили мене; мені воно зовсім безневинним видається, але він іншої думки; не знаю, як це я забула його поради; я вирішила з вами про це поговорити.

— Серденько, — сказала вона, — навкруги все спить, ніхто нічого не знатиме. Тут я нагороджую і караю, і хоч що там каже духівник, а я нічого лихого не вбачаю в тому, щоб пустити до себе подругу, яку неспокій огорнув, яка прокинулася й прийшла вночі по холоду подивитись, чи безпечно її улюблениці. Хіба вам, Сюзанно, ніколи не доводилося спати в одному ліжку з вашими батьками чи сестрами?

— Ні, ніколи.

— А коли б трапилась така нагода, хіба вас мучила б за це совість? Хіба відмовили б ви, якби прийшла до вас стривожена, замерзла сестра й попросила місця коло вас?

— Гадаю, що ні.

— А хіба я не мати ваша?

— Так, алеж заборонено це.

— Друже, то я іншим забороняю, а вам дозволяю і прошу вас про це. Зогріюся хвилинку й піду. Дайте мені руку... — Я дала. — Ось доторкніться: я тремчу геть уся, я мов камінь... — І це правда була.

— Ох, паніматонько, — сказала я, — ви ж занедажуєте! Ось стривайте, я посунусь на край, а ви ляжете на тепле...

Я влаштувалася збоку, підійняла ковдру, і вона лягла на моє місце. Ох, як їй погано було! Вона тремтіла геть усім тілом, хотіла сказати мені щось, хотіла

присунутись, але не могла ні говорити, ні зворухнутися. Шепотіла мені:

— Сюзанно, серденько, підсуньтеся трохи...

Вона витягнула руки; я повернулась до неї; вона ніжно взяла мене, пригорнула до себе, праву руку просунула попід моїм тілом, а другу зверху і промовила:

— Я мов крига, така холодна, що боюся доторкнутися до вас, щоб і вам не зашкодити.

— Не бійтесь нічого, паніматонько.

Вона зразу поклала мені одну руку на груди, другу — на пояс; ноги поклала попід моїми, і я стискала їх, щоб зогріти, а люба паніматка казала:

— Ох, друже, дивіться, як хутко зогрілись мої ноги, бо ніщо не відділяє їх від ваших.

— А що ж заваджає вам усій зогрітися отак? — сказала я.

— Нічого, коли ваша ласка.

Я повернулась до неї обличчям, вона закотила сорочку, я вже хотіла свою закотити, як тут щось голосно стукнуло двічі у двері. З переляку я схопилася з ліжка в один бік, настоятелька — в другий; ми прислухалися й почули, що хтось навшпиньки відійшов до сусідньої келії.

— Та це сестра Тереза, — мовила я. — Певно, вона побачила, як ви йшли коридором і зайшли до мене; вона підслухала й почула нашу розмову. Що вона скаже?.. — Я зовсім обмерла.

— Так, то вона, — роздратовано сказала мені настоятелька. — То вона, безперечно. Але, сподіваюсь, вона довго пам'ятатиме свою зухвалість.

— Ох, паніматонько, — сказала я, — не завдавайте їй лиха!

— Прощайте, Сюзанно, добраніч; лягайте, спіть добре, від молитви я вас звільняю. Піду до тої навісної. Дайте мені руку.

Я протягла їй руку через ліжко; вона закотила рукав і почала, зідхаючи, цілувати мені її геть уздовж від пучок аж до плеча; потім пішла, погрозившись провчити зухвальницю, що зважилась потурбувати її. Я зразу ж пересунулась у другий бік ліжка, до дверей і почала наслуховувати — вона зайшла до сестри Терези. Мені хотілось встати і втрутитися в розмову між нею та настоятелькою, коли б справа повернулась жорстоко, але була так схвильована й збентежена, що воліла краще лишитися в ліжку, тільки ж заснути не могла. Думала про те, що стану осудовиськом монастирським, що цю пригоду, таку просту саму з себе, тлумачитимуть чорно, що тут ще гірше буде як у Льоншані, де мене не знати в чому обвинуватили; що про нашу провину дізнаються начальники, нашу паніматку усунуть з уряду і обох нас суворо покарають. Тим часом я все наслуховувала, нетерпляче чекала, коли паніматка вийде від сестри Терези; мабуть, важко було залагодити цю справу, бо вона пробула в неї мало не цілу ніч. Який жаль мені був за нею! Адже вона була в самій сорочці, без нічого, розгнівана й змерзла.

Вранці мені дуже хотілося скористати з її дозволу й поспати; проте спало мені на думку, що робити так зовсім не годиться. Я мерщій одяглася і перша прийшла до церкви; настоятельки й Терези не було; це мене дуже потішило, бо, поперше, присутність цієї сестри завжди мене ніяковила; подруге, коли їй дозволено не прийти на відправу, то, мабуть, їй і вибачено, а вибачення вона могла здобути лише на умовах, які мусіли мене заспокоїти. Я не помилилась. Скоро кінчилась відправа, настоятелька прислала по мене. Я пішла; вона була ще в ліжку, виглядала розбитою; сказала мені:

— Я змучилась, не спала. Сестра Тереза — божевільна; коли таке з нею ще раз трапиться, я її замкну.

— Ох, паніматонько, — сказала я їй, — не замикайте її ніколи!

— Це залежатиме від її поведінки; вона пообіцяла мені виправитись, покладаюсь на її обіцянку. А ви, люба Сюзанно, як ся маєте?

— Добре, паніматонько.

— Спочили трохи?

— Дуже мало.

— Мені казали, що ви були в хорі; чому ж ви не полежали?

— Не лежалось мені; до того ж, я гадала, що краще буде...

— Ні, в цьому нічого незручного не було б. Але щось хочеться мені заснути трохи; раджу вам піти й теж поспати, якщо тільки не хочете лягти тут зо мною.

— Дуже дякую вам, паніматонько, але я звикла спати сама, вдвох і не засну.

— То йдіть. Обідати до трапезні я не вийду, мені сюди подадуть; може й до кінця дня не встану. Ви прийдете до мене й ще дехто, кому я скажу.

— А сестра Тереза теж буде? — спитала я.

— Ні, — відповіла вона.

— Мені це не завгорить.

— А чому?

— Не знаю — мені так ніби страшно з нею зустрічатися.

— Заспокойтесь, дитино моя; ручуся, що вона тебе ще більше боїться, ніж ти маєш її боятися.

Я покинула її і пішла спочити. Після полудня з'явилась до настоятельки й застала в неї досить численні збори наймолодших і найкращих черниць у монастирі; інші вже відбули візиту й порозходились. Ви розумієтесь на малярстві, пане маркіз, тож запевняю вас, що картина була дуже приємна для ока. Уявіть робітню, а в ній десять-двадцять жінок, що з них молод-

пій років п'ятнадцять, а старшій і двадцяти трьох немає; настоятелька, якій уже під сорок, півлежить на ліжку, біла, свіжа, повна; вона досить мила з своїм подвійним підборіддям, — руки в неї круглі, немов виточені, пальці веретінцем, скрізь ямочками покраплені, очі чорні, великі, жваві й ніжні, майже ніколи не розкриваються цілком, усе прищулені, так ніби господині їхній важко розплющити їх; губи червоні, як троянди, зуби білі, як молоко, лиця чудові; її приємна голівка почиває в глибокій і м'якій подушці, руки мляво витягнуті з боків, а лікті спираються на ясики. Я сиділа край її ліжка й не робила нічого; ще одна черниця — на кріслі з вишиванням у руках; інші коло вікон плели мереживо; ще інші сиділи долі на подушках, поздійманих із стільців, шили, вишивали й пряли на маленьку прядку. Ті були біляві, ті чорняві; похожих не було жадної, хоч усі були вродливі. На вдачу були так само різні, як і з обличчя — ті спокійні, ті веселі, ті поважні, ті сумовиті, ті журливі. Всі працювали, крім мене, про це я вже казала вам. Не важко було помітити, де подруги, де байдужі, а де ворожі; подруги сиділи одна коло одної або навпроти і за роботою розмовляли, радилися одна з одною крадькома, потискували одна одній пальці, нібито передаючи пришпильку, голку, ножиці. Настоятелька поглядала на них; одній вона дорікала за пильність, другій за неробство, цій за байдужість, тій за сумовитість; веліла показати собі роботу, хвалила чи гудила її; одній поправила головний убір... «Покривало надто насунуто вперед... Надто закриває обличчя, щоки у вас не досить видно... Оці складки псують...» Кожній вона приділяла або дрібні догани, або дрібні ласки.

Тим часом як усі отак працювали, я почула тихий стукіт у двері й вийшла. Настоятелька сказала мені:
— Ви ж вернетесь, Сюзанно.

— Так, паніматонько.

— Не забудьте, бо маю сказати вам децю важливе.

— Зараз вернуся...

То була бідна Тереза. Якусь мить вона мовчала, я леж; потім сказала їй:

— Ви мене хотіли бачити, люба сестро?

— Так.

— Чим можу стати вам у пригоді?

— Зараз скажу вам. Я наклікала на себе неласку нашої паніматки, але гадала, що вона простила мене, і мала деяку підставу гадати так; проте ви всі зібралися в неї, а я ні, мені сказано лишитися в себе.

— Вам хотілося б зайти?

— Так.

— І щоб я попросила вам дозвіл на це?

— Так.

— Заждіть, любий друже, я зараз.

— Справді поговорите з нею про мене?

— А певно; чому б мені не пообіцяти вам цього й не зробити, коли я пообіцяла?

— Ох, — сказала вона, ніжно дивлячись, — я прощаю їй, прощаю її прихильність до вас, адже ви всіма чарами володієте, чудовою душею і чудовим тілом...

Мені дуже приємно було зробити їй цю маленьку послугу. Я ввійшла. Моє місце край настоятельчого ліжка, поки мене не було, посіла вже інша, нахилилась до паніматки, спершись на лікоть між її стегнами, і показувала їй свою роботу; настоятелька, майже зовсім сплющивши очі, відповідала їй так і ні, сливе не дивлячись на неї; а я стала поруч неї, вона цього й не помітила. Проте незабаром вона очутилася з своєї легкої неувважності. Черниця, що була захопила моє місце, відступила мені його; я сіла; потім, схилившись ніжно до настоятельки, що трохи підвелася на подушках, я подивилась на неї мовчки, немов просила чогось.

— Ну, — мовила вона, — що там таке? Кажіть, що ви хочете? Хіба я можу відмовити вам щонебудь?

— Сестра Тереза...

— Розумію. Я дуже невдоволена з неї, але Сюзанна просить за неї, і я її прощаю; скажіть їй, що вона може зайти...

Я побігла. Бідна сестриця чекала коло дверей; я сказала їй, щоб ішла, — вона рушила, тремтячи, понуривши очі; довгий шматок серпанку, пришпилений до взору, випав у неї з рук на першому ж кроці; я підняла його, взяла її за руку й підвела до настоятельки. Тереза впала перед нею навколішки, схопила її руку й поцілувала її, зідхаючи та плачучи; потім узяла мою руку, поєднала її з настоятельчиною і ту й ту поцілувала.

Настоятелька дала їй знак підвестися й сісти там, де їй хочеться; так вона й зробила.

Подали вечерю. Настоятелька встала; вона не сіла з нами, а ходила круг столу — одній клала руку на голову, ніжно відхиляла її назад, цілувала в чоло; другій підіймала покривало, клала їй на шию руку й стояла, спершись на спинку її крісла; підійшовши до третьої, гладила її, клала їй руку на рот, куштувала на її устах страви, подані нам, і частувала ними сестер. Походивши отак якусь хвилину, спинилась навпроти мене й глянула на мене ніжно й розчулено; тим часом інші попускали очі, немов боялись перешкодити чи перебити їй, надто ж сестра Тереза. По вечері я сіла до клявесину й заакомпаньювала двом сестрам, що мали голоси, смак і співали вірно, хоч і невправно. Я теж заспівала, акомпаньюючи сама собі. Настоятелька сиділа біля підніжжя клявесину й, здавалось, дізнавала величезної втіхи від того, що чула й бачила мене; інші слухали, стоячи без діла, або посідали знову до роботи. Вечір був чарівний. Після цього всі розійшлися.

Я теж хотіла йти разом з іншими, але настоятелька спинила мене.

— Котра година? — спитала.

— Шоста незабаром.

— Зараз прийде дехто з моїх радниць. Я обміркувала те, що ви розповіли мені про свій вихід з Льоншану, й поділилася з ними моїми думками; вони схвалили їх, і ми маємо зробити вам одну пропозицію. Не може бути, щоб ми не дійшли свого, а коли дійдемо, це буде маленьке надбання для монастиря й деяка приємність вам...

О шостій зайшли радниці; монастирська рада завжди буває ветха й старезна. Я встала, вони сіли, і настоятелька мовила до мене:

— Ви ж казали мені, сестро Сюзанно, що своїм вкладом у наш монастир ви завдячуєте добродійності пана Манурі?

— Так, паніматонько.

— Отже я не помилилась: льоншанські сестри лишили собі вклад, що ви внесли їм, уступаючи до них?

— Так, паніматонько.

— Вони вам не повернули нічого?

— Ні, паніматонько.

— Це несправедливо; про це й казала я нашим радницям, і вони так само гадають, що ви в праві вимагати від них або віддати цей вклад нашому монастиреві, або сплачувати вам ренту. Те, що ви дістали з ласки пана Манурі, що зацікавився вашою долею, нічого спільного не має з тим, що винні вам льоншанські сестри; не задля них же сплатив він ваш вклад.

— Не думаю, але, щоб упевнитись у цьому, найпростіше було б написати йому.

— Певно; а коли його відповідь буде така, як нам бажано, ось які ми маємо зробити вам пропозиції: ми закладемо у вашому імені позов проти Льоншанського монастиря; наш монастир візьме на себе витрати, які

не будуть великі, бо пан Манурі не відмовиться, ма-
буть, узятися за цю справу, а коли виграємо, мана-
стир поділить з вами пополам капітал і ренту. Що
ви думаєте про це, люба сестро? Ви мовчите, задумались?

— Думаю про те, що льоншанські сестри багато
лиха заподіяли мені, і мені дуже гірко буде, як вони
уявлять собі, що я мщуся.

— Не про помсту йдеться; йдеться про те, щоб
справити з них належне.

— Ще раз виставити себе на показ?

— Це пусте, про вас і мови майже не буде. Та
й потім, наша громада бідна, а льоншанська — багата.
Ви будете нашою добродійницею, щонайменш до життя
сього; ми й так, звичайно, зацікавлені, щоб ви ли-
шилися у нас, адже ми вас усі любимо...

І всі радниці в один голос:

— Хто ж може не любити її?.. Вона чудова...

— Я можу щохвилини померти, друга настоятелька
може й не матиме до вас тих почуттів, що я; ох, ні,
безперечно не матиме! Ви можете занедужати, у вас
можуть бути дрібні потреби, а дуже приємно розпо-
ряджати невеличкими грішми, якими можна собі самій
зарадити й інших зобов'язати.

— Паніматки, — сказала я їм, — ваші міркування я
не знехтую, коли ви були добрі висловити мені їх,
але інші міркування ще більше турбують мене; проте
своєю нехиттю я ладна поступитись. Однієї ласки
прошу у вас, паніматонько, — не починайте нічого, не
порадившись при мені з паном Манурі.

— Охоче згоджуюсь. Може ви сами хочете напи-
сати йому?

— Як зволите, паніматонько.

— Напишіть йому, і напишіть зразу, щоб не вер-
татися вдруге до цього, бо я таких справ не люблю,
вони нудні мені до смерти.

Мені дали перо, чорнила, паперу, і я зразу ж написала панові Манурі, що прошу приїхати до Арпажону, скоро тільки дозволить йому час, що потребую знову його допомоги й поради в дещо важливій справі і т. ін. Рада, зібравшись, зачитала листа, схвалила, і його послано.

За кілька день пан Манурі приїхав. Настоятелька виклала йому справу; він не вагаючись пристав на її думку; мої сумніви назвали смішними й вирішили позивати льоншанських сестер другого ж дня. Так і зробили; і от, наперекір мені, моє ім'я знову з'явилося в заявах, документах, на суді, і то з усіма подробицями, здогадами, брехнею і всіма наклепами, які тільки можуть відвернути від людини її суддів і зганьбити її перед громадянством. Невже адвокатам, пане маркіз, дозволено обмовляти людей стільки, скільки їм бажається? Хіба немає права на них? Коли б я могла завбачити, якої гіркоти завдасть мені ця справа, заявляю вам, що ніколи не згодилася б розпочати її. Декому з черниць нашого монастиря потурбувались прислати опубліковані проти мене документи. Вони щохвилини приходили розпитувати в мене подробиці жахливих подій, що в них і тіні не було правди. Чим більше твердила я, що не знаю цього, тим більше вважали мене за винну; через те, що я нічого не пояснювала, нічого не визнавала й усе заперечувала, вони гадали, що всьому правда, — посміхались, казали мені лестиві, але дуже образливі слова, знизували плечима щодо моєї безневинности. Я плакала, розпачувала.

Але лихо само ніколи не ходить. Надійшов час сповідатися. Я вже повинилась у перших ласках настоятельчиних; тоді духівник якнайпильніш заборонив мені допускатися їх надалі; але як відмовити в тому, що таку велику втіху дає людині, від якої цілком залежиш, і в чому сам не добачаєш нічого лихого?

Цей духівник має відіграти велику роль в кінці моїх спогадів, тому вважаю за доречне познайомити вас із ним.

Це кордельєр, звати його отець Лемуан, років йому сорок п'ять, не більше. Рідко коли здибаєш таке гарне обличчя — воно в нього лагідне, ясне, відверте, привітне, приємне, коли він не думає, а коли думає, то морщить чоло, хмурить брови, спускає очі, стає суворий у поведженні. Не знаю двох різніших людей, ніж отець Лемуан в олтарі і отець Лемуан у приймальні, і отець Лемуан у приймальні сам чи в товаристві. Такі, зрештою, всі особи чернечого стану, і я сама не раз ловила себе на тому, що, йдучи до ґраток у приймальні, раптом спинялась, поправляла покривало й пов'язку, надавала певного виразу обличчю, очам та роту, відповідно складала руки, відповідно трималася і йшла, прибирала скромного вигляду й додержувала його більш-менш довго — як до того, з ким я розмовляла. Отець Лемуан високий, добре збудований, веселий, дуже милий, коли забувається, чудово говорить, у монастирі славиться за великого богослова, а в світі — за великого проповідника; з його казання захоплюються. Його широкі знання далеко не обмежуються духовною сферою: він прегарно співає, знає музику, історію, мови; він — доктор Сорбонни. Дарма що молодий, він перейшов уже головні ступені свого ордену. Гадаю, що він не інтриган і не честолюбець; священство любить його. Він попросив собі настоятельство в Етампському монастирі, як спокійну посаду, де він міг зосередитися на деяких, розпочатих ним студіях, і дістав його. В жіночому монастирі вибір духівника — справа великої ваги: на керівника потрібна людина впливова й визначна. Тому й зробили все, щоб залучити отця Лемуана, і таки залучили його, щонайменш за духівника екстраординарного.

Напередодні великих свят по нього послали манастирську карету й привозили його. Треба було бачити, як хвилювалася вся громада, чекаючи його, як раділи, як замикалися всі, готуючись до його сповіді, яких способів вигадували, щоб затримати його в монастирі якнайдовше.

Було це напередодні зелених свят. Його чекали. Я була стурбована, настоятелька помітила це й почала мене розпитувати. Я не потаїла від неї причину своєї тривоги; тоді вона стурбувалася, здається, ще більше від мене, хоч вона й силкувалася не показати цього. Отця Лемуана вона назвала диваком, поглузувала з мого неспокою, спитала мене, чи ж знає отець Лемуан про безневинність її та моїх почуттів більше від нашої совісти й чи не докоряє мені чим-небудь моє сумління. Я відповіла, що ні.

— Гаразд, — мовила вона, — я ваша настоятелька, ви повинні коритись мені, так наказую вам не говорити йому про ці дурниці. Вам нема що й на сповідь іти, коли ви маєте сказати йому тільки цю пустячину.

Тим часом отець Лемуан приїхав, і я вирішила піти до нього, коли він звільниться від тих, що найбільше спішилися.

Вже підходила мені черга, коли це з'явилася настоятелька, відвела мене набік і сказала:

— Сюзанно, я думала про те, що ви сказали мені; ідіть до своєї келії, я не хочу, щоб ви сьогодні сповідалися.

— А чому, паніматонько? — відповіла я. — Завтра великий день загального причастя, що ж подумають, коли я одна не підійду до святого столу?

— Байдуже, хай кажуть, що знають, але сповідатись ви не підете.

— Паніматонько, — сказала я їй, — коли тому правда, що ви любите мене, то не завдавайте мені цієї муки, згляньтесь.

— Ні, ні, це неможливо, ви наробите мені якогось клопоту з цією людиною, а я цього не хочу.

— Ні, паніматонько, не нароблю ніякого!

— Пообіцяйте ж мені... Але ні до чого це, прийдете завтра вранці до мене й мені висповідаетесь; ви не вчинили ніякої такої провини, яку я не могла б простити й розгрішити, і ви підете причащатись разом з усіма. Ідіть же...

Я пішла й сиділа в келії сумна, стурбована, замислена; не знала, що робити — чи піти до отця Лемуана наперекір настоятельці, чи від неї самої дістати розгрішення, і чи причащатись мені завтра разом з усіма, чи утриматись від причастя, хоч би що про це сказали. Аж ось увійшла настоятелька — вона була на сповіді, й отець Лемуан запитав її, чому це мене не видно, чи не захворіла я; не знаю, що вона відповіла йому, тільки ж він чекав мене в сповідальні.

— То йдіть же, бо треба. Але запевніть мене, що мовчатимете. — Я вагалась, вона напосідала.

— Ото ще безрозумна, — сказала вона, — яке ж, по-твоєму, зло в тому, що ти змовчиш про те, в чому ніякого зла не було?

— А яке ж тоді зло сказати про це? — відповіла я.

— Ніякого, просто незручно. Він хто-зна що може подумати. Так запевніть же мене...

Я таки вагалась, але, зрештою, пообіцяла нічого не казати, якщо він не спитає, і пішла.

Я висповідалась і змовчала, але духівник спитав мене, і я нічого не потаїла. Він поставив мені силу дивних запитань, що в них я нічого не розумію і зараз, коли згадую їх. До мене він поставився вибачливо, але про настоятельку висловився так, аж я затремтіла; назвав її негідною, розпусною, лихою черницею, згубною жінкою, зіпсутою душею і наказав мені під страхом смертного гріха не лишатись ніколи наодинці з нею і не дозволяти їй ніяких пестошів.

— Алеж, панотче, — сказала я, — це моя настоятелька; вона може прийти до мене й покликати мене до себе, коли завгодно.

— Знаю, знаю це і дуже цим журюся. Люба дитино, — сказав він, — прославмо бога, що захистив вас аж досі! Не зважуюсь висловитися перед вами ясніше, щоб і самому не стати співучасником вашої негідної настоятельки і не зв'ялити отруйним подихом, що мимо моєї волі вийшов би з моїх уст, ту ніжну квітку, яка свіжою і незаплямованою може зберегтися до ваших літ тільки з особливої ласки провидіння; але наказую вам уникати вашої настоятельки, відтручувати її пестоці, ніколи не заходити до неї самій, зачиняти їй свої двері, надто вночі; вставати з ліжка, якщо вона зайде до вас наперекір вам, виходити в коридор, гукати, коли треба, іти роздягненій до підніжжя олтарів, кричати на цілий монастир і робити все, що любов до бога, страх гріха, святість вашого стану й інтерес спасіння вашого навіяли б вам, коли б сам сатана з'явився і переслідував вас. Так, дитино моя, сатана, саме в такій подобі я змушений показати вам вашу настоятельку; вона загрузла в безодні гріха, вона хоче затягти в неї і вас, та й затягла б уже, мабуть, коли б сама ваша безневинність не вжахнула її і не спїнила...

Потім скрикнув, звівши до неба очі:

— Боже мій, заступай і далі цю дитину... Прокажіть за мною: *Satana, vade retro, apace, satana.*¹ Якщо ця нещасна питає вас, скажіть їй усе, повторіть мої слова, скажіть їй, що краще було б їй не родитися або вкоротити собі віку, щоб нікого не тягти в пекло за собою.

— Алеж, панотче, — зауважила я, — ви ж сами вислухали її оце допіру.

Він не відповів нічого, але, зідхнувши глибоко, сперся рукою на перетинку сповідальні й схилив на руку голову, як людина завгорена, і отак пробув якийсь час. Я не знала, що думати: коліна мені тремтіли; годі уявити, яка я була схвильована й пригнічена — мов той подорожник, що йде в темряві серед прірв, яких не бачить, тільки чує звідусюди підземні голоси: це для тебе!..

Потім, глянувши на мене спокійно, але зворушено, він спитав:

— Ви здорова?

— Так, панотче.

— Не дуже важко буде вам перебути одну ніч без сну?

— Ні, панотче.

— Так ви цю ніч не лягайте, — сказав він мені; — зразу після вечері приходьте до церкви, припадіть перед олтарем і цілу ніч моліться. Ви не знаєте, яка загрожувала вам небезпека, тож подякуйте богові за порятунок і завтра підійдете до причастя з усіма черницями. За спокуту накладаю на вас лише триматися осторонь настоятельки й відтручувати її отруйні пестоші. Ідіть, я теж прилучу свої молитви до ваших. Як я за вас турбуюся! Я знаю всі наслідки своєї поради, але повинен перед вами й перед собою дати її вам. Бог наш владика, дійся ж його воля.

Дуже зле пригадую, пане, все те, що він казав мені. Тепер, коли порівнюю його слова так, як я їх вам оце переказала, з тим страшним вражінням, що вони справили на мене, то схожості не бачу ніякої; але це через те, що вони тут незв'язні, порізнені, до того ж і бракує в них багато такого, чого я не запам'ятала, бо не розуміла цього виразно і не надавала та й не надаю ніякої ваги тому, на що він нарікав якнайгірше. Наприклад, що такого дивного вбачав він у сцені коло клявесину? Хіба немає людей, що на них

музика справляє величезне вражіння? Мені самій казали, що від деяких арій, від деяких мотивів я цілком переменяюсь на обличчі — тоді я зовсім не при собі, не тямлю, що зо мною діється, але не гадаю, щоб то за гріх мені було. Чому ж не статися такому з моєю настоятелькою, яка попри свої безумства й несталість була, безперечно, однією з найчуліших жінок у світі? Вона не могла без плачу вислухати жадного, хоч трохи зворушливого оповідання; коли я розказувала їй свою історію, мені самій шкода її було, так вона журилася. Чому ж він не привинює їй тоді її спочутливість? А сцена вночі, якої кінця він чекав з смертельним жахом... Певна річ, це людина занадто сувора.

У всякому разі, я достоту виконала його наказ, якого безпосередній наслідок він, мабуть, завбачав. Вийшовши із сповідальні, я впала ниць перед олтарем; голова моя морочилась від страху; так я пробула до вечері. Турбуючись за мене, настоятелька сказала покликати мене, але їй відповіли, що я молюся. Вона кілька разів з'являлася на порозі хору, але я вдавала, що не помічаю її. Подзвонили на вечерю; я вийшла до трапезні, похапцем повечеряла, а коли вечеря скінчилася, зразу ж вернулась до церкви, до залі ввечері не вийшла, не пішла й до келії об годині, коли всі розходилися спати. Настоятелька знала, що зо мною сталося. Глупої ночі, коли все в монастирі мовчало, вона прийшла до мене. В моїй уяві постала та подоба, в якій показав мені її духівник, я задрижала, не зважилася глянути на неї, — мені здавалось, що побачу її з огидним обличчям, геть оповиту полум'ям, і я проказувала в душі: «*Satana, vade retro, arage, satana.* Заступи мене, боже, прожени від мене цього демона».

Вона стала навколішки і, помолившись якийсь час, спитала мене:

186 — Що ви тут робите, Сюзанно?
— Ви бачите, паніматко,

— Знаєте, котра зараз година?

-- Так, паніматко.

— Чому ви не пішли до келії належної години?

— Бо готувалась до завтрішнього великого свята.

— Так ви гадаєте пробути тут цілу ніч?

— Так, паніматко.

— І хто вам це дозволив?

— Мені наказав це духівник.

— Духівник не має права наказувати проти манастирського статуту; а я наказую вам іти й лягти спати.

— Це він наклав на мене спокуту, паніматко.

— Ви замініте її на щось інше.

— Не в моїй волі вибирати.

— Ну ж бо йдіть, дитино моя, — сказала вона. — В церкві холодно, ще занедужаєте; молитиметься у себе в келії.. — І хотіла взяти мене за руку, але я відсахнулась від неї. — Ви жахаєтесь мене, — мовила вона.

— Так, паніматко, жахаюсь вас...

Упевнена святістю місця, присутністю божества і безневинністю свого серця, я зважилась підвести на неї очі, але скоро побачила її, кинулась тікати, мов божевільна, кричучи:

— Геть від мене, сатано!..

Вона за мною не погналась, лишилась на місці, тільки промовила найзворушливішим і найніжнішим голосом, простягаючи до мене руки:

— Що це вам? Звідки цей жах? Спиніться. Я не сатана, я ваша настоятелька й друг.

Я спинилась, повернула до неї голову й побачила, що налякала мене чудна подоба, яка виникла в моїй уяві; супроти церковної лямпи вона стояла так, що освітлені в неї були лише обличчя та кінці рук, а решта все було в тіні, і це надавало їй незвичайного вигляду. Спам'ятавшись трохи, я впала на стільця.

Вона підійшла, сідала на стільця поруч, а я підводилась і пересідала далі. Так мандрувала я з стільця на стілець, аж поки дійшла до останнього; тут я спинилась і почала заклипати її, щоб вона хоч одного порожнього стільця залишила між собою та мною.

— Гаразд, — сказала вона.

Ми сіли обидві, нас відділяв стілець; тоді настоятелька сказала:

— Чи можна знати, Сюзанно, чому ви жахаєтесь мене?

— Простіть панімадонько, — відповіла я, — то не я, то отець Лемуан. Він у найжахливіших фарбах показав мені ваше кохання до мене, ваші ласки, що в них я, признаюся вам, нічого лихого не вбачаю. Він наказав мені уникати вас, не заходити до вас самій, виходити з келії, коли ви до мене прийдете; змалював мені вас, як демона. Чого тільки він не казав мені!

— Так ви йому сказали?

— Ні, панімадонько, але не могла не відповідати йому.

— Так я тепер гидка вам?

— Ні, панімадонько, я не можу не любити вас, не почувати всю ціну вашої доброти й прошу бути до мене доброю і надалі; але своєму духівникові я користимусь.

— Так ви не приходите вже до мене?

— Ні, панімадонько.

— І мене вже в себе не прийматимете?

— Ні, панімадонько.

— Відтрутите мої ласки?

— Важко це мені буде, бо сама я голублива, люблю, щоб пестили мене, але мушу — пообіцяла своєму духівникові, заприсягнулась йому в тому біля підніжжя олтарів. Коли б я могла висловити вам те, що він казав! Він же благочестивий, освічений, яка рація йому показувати мені небезпеку там, де її немає, по-

різняти серця черниці та її настоятельки? Та, мабуть, він пізнає в найбезгрішніших учинках з вашого й мого боку зародок потайного зіпсуття, який, на його думку, розвинувся у вас і може розвинутися і в мене. Не потаю від вас, що, пригадуючи деякі вражіння, що я іноді дізнавала... Чому я, паніматонько, приходила від вас до келії така схвильована, замислена? Чому я не могла ні молитись, ні робити щось? Звідки бралася нудьга, якої я ніколи не почувала? Чому мене сон змагав, хоч удень я ніколи не сплю? Я гадала, що то у вас якась хвороба чіпка і що вона й на мене починає перекидатись, але отець Лемуан про це зовсім іншої думки.

— Якої ж саме?

— Він бачить у цьому всю чорноту гріха, вашу певну загибель і мою можливу. Хіба я знаю?..

— Облиште, — сказала вона, — ваш отець Лемуан просто вигадник, це вже не вперше він робить такі вихватки. Досить мені тільки прихилитись до когось ніжною приязню, так і дбає він збити ту людину з розуму; сестру Терезу він теж за малим не призвів до божевілля. Це починає обридати мені, і я таки здихаюсь його; та й живе він за десять льє звідси, ціла морока привозити його, він не приїздить, коли треба, але про це поговоримо при нагоді. Так ви не хочете йти до себе?

— Ні, паніматонько; прошу у вас, як ласки, — дозвольте мені перебути тут ніч. Якщо я не виконаю цього обов'язку, то завтра не зважусь підійти до причастя разом з усією громадою. А ви, паніматонько, причащатиметесь?

— Запевне.

— Так вам отець Лемуан нічого не казав?

— Ні.

— Як же воно так сталося?

— Бо в нього не було нагоди сказати мені що-

небудь. До сповіді йдуть лише признаватися в своїх гріхах, а я не бачу гріха в тому, що дуже ніжно люблю таку милу дитину, як Сюзанна. Якщо і є в цьому якась провина, то тільки та, що я лише їй самій віддала почуття, яке повинна була б розподіляти рівно між усією громадою; але це не від мене залежить, я не можу не відзначати вартість там, де вона є, і не виявляти до неї свого вподобання. За це я прошу прощення в бога і не розумію, як це ваш отець Лемуан убачає мою вірну загибель у цій природній сторонності, від якої важко застерегтися. Я дбаю, щоб усі були щасливі, але серед них є такі, яких я шаную і люблю більше від інших, бо вони вартіші любови й шани. Оце й увесь мій гріх з вами; чи здається він вам великим, Сюзанно?

— Ні, паніматонько.

— То помолімося ж іще трохи, люба дитино, й ходімо.

Я знову почала благати її, щоб дозволила мені перебути ніч у церкві; вона погодилась з умовою, що цього більше не трапиться, і пішла.

Я стала пригадувати те, що вона казала мені, просила бога просвітити мене, поміркувала і, все зваживши, вирішила, що хоч і однієї ми статі, але щось непристойне може бути, принаймні, в способі, як вона виявляє свою приязнь; що отець Лемуан, людина сувора, прибільшує, мабуть, усе, але його порада — уникати з обачности надмірної настоятельчиної фамільярности, це порада добра, і я постановила додержувати її.

Вранці черниці, зійшовшись до церкви, застали мене на моєму місці; всі вони запричастились на чолі з настоятелькою, і це до кінця переконало мене в її безневинності, але не змінило моєї постанови. До того ж, багато чого бракувало, щоб я почувала до неї такий потяг, як вона до мене. Я мимоволі порівнювала її з моєю першою настоятелькою — яка різниця! Не

було ні того благочестя, ні тої поважності, ні тої гідності, ні того запалу, ні того розуму, ні тої любови до ладу.

Протягом небагатьох день сталися дві великі події: поперше, я виграла позов проти льоншанських черниць — їм присудили сплачувати монастиреві св. Евтропії, де я була, пенсію відповідно до мого вкладу; подруге, у нас змінився духівник. Про це мене повідомила сама настоятелька.

Тим часом я ходила вже до неї лише з кимнебудь і вона вже не приходила сама до моєї келії. Вона завжди шукала мене, але я її уникала; вона це помічала і докоряла мені. Не знаю, що саме діялося в її душі, але, мабуть, щось незвичайне. Вночі вона вставала й ходила коридорами, надто ж у моєму; я чула, як вона никає сюди й туди, спиняється коло моїх дверей, нарікає, зідхає; я тремтіла й забивалась у ліжко. Вдень, коли я була на прогулянці, в робітній кімнаті, в залі відпочинку, вона цілими годинами нишком поглядала на мене; вона вистежувала мене скрізь: коли я йшла вниз сходами, вона чекала мене внизу, коли я виходила вгору, вона вгорі чекала. Одного разу вона спинила мене, почала мовчки дивитися на мене; з очей у неї рясно потекли сльози, потім вона раптом упала передо мною і, стискаючи руками мені коліно, сказала:

— Жорстока сестро, проси в мене моє життя, я віддам його тобі, але не уникай мене, я не можу жити без тебе...

Мені шкода її стало; очі в неї потьмарніли, вона схудла, змарніла. Це ж була моя настоятелька, була біля моїх ніг, припавши головою до мого коліна, яке обіймала; я простягла їй руки, вона палко схопила їх, цілувала їх, потім дивилась на мене, цілувала їх знову і знову на мене дивилась; я підвела її. Вона хиталась, насилу йшла; я провела її до неї в келію. Коли відчинили двері, вона взяла мене за руку й потягла злегка,

щоб і я зайшла, але не казала мені нічого й не дивилась на мене.

— Ні, ні, паніматонько, — сказала я їй, — адже я зареклася перед собою; так воно краще для вас і для мене; я надто багато місця відбираю у вашому серці, а тс втрата для бога, якому ви повинні віддати ціле своє серце.

— Чи вам же дорікати мені цим?..

Я силкувалась, розмовляючи з нею, визволити свою руку з її руки.

— Так ви не хочете зайти? — спитала вона.

— Ні, паніматонько, ні.

— Не хочете, Сюзанно? Ви не знаєте, до чого це може призвести, ні, не знаєте; я помру через вас...

Останні слова викликали в мені зовсім протилежне почуття, ніж вона сподівалась: я притьмом висмикнула свою руку й утекла. Вона повернулась, глянула мені вслід, потім зайшла до своєї келії, покинувши двері розчинені, й почала голосно стогнати. Я почула ті стогони, вони великого жалю завдали мені. Одну мить я завагалась, чи далі йти, чи вернутися; проте з почуття якоїсь огиди пішла далі, хоч і важко було мені покидати її в такому стані; я на вдачу спочутлива. Я замкнулася в келії, але почувала себе зле, не знала, до чого взятися, разів кілька пройшла туди й сюди, неуважна й стурбована; вийшла, вернулась, зрештою постукала в двері до своєї сусідки Терези. Вона якраз інтимно розмовляла про щось з однією своєю подругою, молодою черницею.

Я сказала їй:

— Мені дуже прикро перешкоджати вам, люба сестро, але прошу вислухати мене хвилину, маю вам дещо сказати...

Вона пішла зо мною до мене, і я сказала їй:

— Не знаю, що сталося нашій матері настоятельці, вона в розпачі. Підіть до неї, може ви розрадите її...

Вона нічого мені не відповіла, покинула подругу в своїй келії, а сама побігла до настоятельки.

Проте недуга цієї жінки день-у-день погіршувалась; вона стала сумовита й поважна; раптом зникла та веселість, що не вгавала й на мить, відколи я прибула до монастиря; у всьому запанував найсуворіший лад, службу божу почали правити з належною гідністю, до приймальні майже зовсім перестали пускати сторонніх, черницям заборонено вчащати одній до одної, якнайпильніше відновлено вправи, зібрання в настоятельки й частування припинено, найлегші провини тяжко карано; до мене ще звертались іноді, щоб дістати пільгу, але я цілковито відмовилась будь за кого просити. Причина цього перевороту всім була відома; старі черниці на це не сердились, а молоді лютували, поглядали на мене лихим оком, але я була спокійна за свою поведінку й на їхнє дратування та докори не зважала.

А настоятелька, якій я не могла зарадити, хоч і не перестала її жаліти, від журби переходила до побожності, від побожності — до навіженства. Не описуватиму перебігу цих різних змін, це завело б мене в безконечні подробиці; скажу тільки, що в першому стані вона то шукала мене, то уникала, ставилась до мене й до інших іноді з своєю звичайною лагідністю, іноді ж переходила зненацька до надмірної суворости; кликала нас до себе й відсилала геть, призначала відпочинок і за хвилину касувала свій наказ, загадувала йти до церкви, а коли ми всі рушали, другий удар дзвону завертав усю громаду до келій. Важко уявити собі, яким неспокійним жили ми життям; цілий день минав за тим, що ми виходили з келій і вертались назад, брали молитовника й клали його, вештались туди й сюди сходами, спускали й підіймали покривало. Та й уночі спокою було не більше, ніж удень.

Дехто з черниць звернулись до мене й спробували дати мені на здогад, що трохи більшою догодливістю

та увагою щодо настоятельки все знову можна було б повернути до ладу, тобто до звичного безладу; я сумно відповідала їм:

— Мені шкода вас, але скажіть ясно, що я мушу зробити...

Одні з них мовчки відходили геть, похиливши голову; інші давали мені поради, що аж ніяк не погоджувалися з порадами нашого духівника — кажу про того, якого відкликано, бо його наступника ми ще не бачили.

Вночі настоятелька вже не виходила; вона цілими тижнями не з'являлася ні на відправі, ні в хорі, ні в трапезні, ні в залі відпочинку — сиділа, замкнувшись у келії, блукала коридорами або йшла до церкви; стукала в двері до черниць і казала жалісним голосом: «Сестро, моліться за мене... Сестро, моліться за мене...» Пішла чутка, що вона збирається зробити загальну сповідь.

Одного разу, прийшовши перша до церкви, я побачила на ґратках пристроєного папірця, підійшла й прочитала: «Любі сестри, вас просять молитися за черницю, що вхилилась від своїх обов'язків і хоче вернутися до бога»... Мені хотілося зірвати його, проте залишила. Згодом кілька день другий папірець з'явився, де написано: «Любі сестри, вас просять благати милосердя боже за черницю, що визнала свої заблуди, вони великі»... А ще згодом таке прохання: «Любі сестри, вас просять молити бога, щоб прогнав розпач від черниці, що втратила будь-яку віру в божественне милосердя».

Усі ці прохання, що в них виявлялися всі змінності тієї страдницької душі, мене глибоко засмутили. Якось я ніби заклала перед однією з цих об'яв — я запитала сама себе, якими заблудами вона сама собі докоряє, звідки в неї страх, що то за злочини вона собі закидає; я думала про вигуки свого духівника, пригадувала його вислови, дошукувалася у них сенсу, не знаходила

ніякого й стояла мов приголомшена. Кілька черниць, розмовляючи між собою, поглядали на мене, і коли не помиляюсь, вони гадали, що мені теж невідступно загрожує такий самий жах.

Бідна настоятелька виходила тепер тільки під спущеним покривалом, до монастирських справ не втручалась, ні з ким не говорила, дуже часто радилася з новим духівником, якого прислали нам. Це був молодий бенедиктинець. Не знаю, чи він наклав на неї всі ті спокути, що вона чинила: вона тричі на тиждень постувала, виморювала себе, слухала службу божу на найдальших стільцях. Коли ми, йдучи до церкви, проходили повз її двері, вона лежала долі ничма й підводилась тільки тоді, як не було вже нікого. Вночі вона виходила в сорочці, босоніж; коли здибувала випадково сестру Терезу чи мене, то відверталась і припадала обличчям до стіни. Одного разу, вийшовши з келії, я побачила її простертою долі з витягнутими руками; і вона сказала мені:

— Ідіть, топчіть мене ногами, я кращого не варта.

Тими місяцями, що тривала її недуга, решта громади мала час сама намучитись і мене зненавидіти. Не розповідатиму знову про нещастя черниці, яку ненавидять у монастирі, — тепер ви їх, певно, уявляєте. Я почувала, як поволі відроджується в мені огида до мого стану. Цю огиду й свої страждання я звірила новому духівникові; звати його отець Морель; це людина палкої вдачі, йому років під сорок. Він вислухав мене нібито уважно й зацікавлено, побажав знати всі події мого життя, змусив мене розповісти найдрібніші подробиці про мою родину, про мої нахили, вдачу, про монастирі, де я була, про монастир, де я зараз, і про те, що сталося між настоятелькою і мною. Я не потаїла перед ним нічого. Поводженню настоятельки зо мною він, здається, не надав такої ваги, як отець Лемуан, — хібащо кілька слів про це кинув; — цю

справу він уважав за скінчену, а найбільше вразила його моя потайна нехоть до чернецтва. В міру я йому відкривалась, зростала і його відвертість; якщо я йому сповідалась, то й він мені звірявся; те, що він казав про свої страждання, цілком відповідало моїм власним — він уступив у чернецтво проти своєї волі, до свого стану почував таку саму огиду й годен був жалю не менше від мене.

— Але, любя сестро, — казав він, — що ж робити? Є одна тільки рада: зробити своє становище якнайменше прикрим.

І потім дав мені ті самі поради, яких сам додержував; вони були мудрі.

— Горя цим не уникаєш, — казав він, — просто скоряєшся йому. Люди в чернецтві щасливі лише стільки, скільки з хреста свого роблять заслугу перед богом; тоді вони радіють, тоді вони йдуть назустріч мукам, і чим ці муки гірші й частіші, тим більша їм утіха; вони ніби обмінюють своє теперішнє щастя на майбутнє, забезпечують собі друге добровільним жертвуванням першого. В найбільших стражданнях вони кажуть богові: *amplius, domine* — ще більше, господи, і бог ніколи не полишає марною цю молитву. Та хоч і ми з вами страждаємо так само, як вони, але годі нам сподіватися тієї самої винагороди — в нас немає того єдиного, що надає стражданням вартости, — покори. Леле! Як можу я навіяти вам чесноту, якої вам бракує і якої я сам не маю? А без неї ми загинемо в другому житті, зазнавши великих нещастів і на землі. Ми серед спокут засуджуємо себе на вічні муки майже так само певно, як миряни серед утіх; ми всього відмовляємось, вони тішаться, а кара після цього життя нас одна чекає. Яке ж гірке становище ченця й черниці, що не мають покликання! А проте, це — наше становище, і змінити його ми не можемо. Нас узяли у важкі кайдани, які

ми мусимо стрясати безупинно без ніякої надії порвати їх; спробуйте ж тягти їх, люба сестро. Ідіть, я ще прийду до вас.

За кілька день він прийшов; я бачилася з ним у приймальні й придивилась до нього зблизька. Він звірив мені до кінця своє життя, я йому своє; близьких і подібних обставин у нього й у мене було сила; він зазнав майже таких самих родинних і релігійних переслідів. Я не помічала, що оповідання про його огиду мало що могло розвіяти мою власну; проте воно справило на мене саме таке вражіння, і я гадаю, що й моє оповідання справило теж таке вражіння на нього. Отак подібність характерів поєднувалась із подібністю подій, тому чим більше ми бачились, тим більше подобались одне одному; історія його переживань була історією моїх, історія його почуттів була історією моїх, історія його душі була історією моєї.

Коли ми вже досить поговорили про себе, то повели розмову про інших, надто ж про настоятельку. Jako духівник, він був дуже стриманий, але поміж його словами я зрозуміла, що теперішній стан у цієї жінки довго не триватиме, що вона бореться сама з собою, але марно, і що станеться щось одне: або вона вернеться до своїх перших нахилів, або стеряється. Мене страшенно кортіло дізнатися більшого; він безперечно міг би просвітити мене в питаннях, які я ставила собі і на які ніяк не могла відповісти, але я не зважувалась його спитати, насмілилась тільки довідатись у нього, чи знає він отця Лемуана.

— Знаю, — відповів він, — це людина шановна, дуже шановна.

— Він перестав бувати у нас.

— То правда.

— Чи не могли б ви мені сказати, як воно сталося?

— Мені дуже прикро було б, коли б це розголошилось.

- Можете покластися на мою скромність.
- Мабуть, на нього був виказ архієпископові.
- Що ж могли сказати?
- Що він живе надто далеко монастиря, що не завжди буває тоді, коли його треба, що мораль у нього надто сувора, що є підстави підозрювати в ньому новаторські думки, що він сіє розбрат у монастирі й віддаляє черниць від настоятельки.
- А звідки ви це знаєте?
- Від нього самого.
- Так ви з ним бачитесь?
- Бачуся, він мені й про вас казав.
- Що саме?
- Що вас треба жаліти, що він не розуміє, як ви могли витримати всі страждання, яких зазнали, і що хоч він мав нагоду розмовляти з вами раз чи двічі, але гадає, що ви ніколи не зможете при звичаїтись до чернецтва; що він мав на думці...
- Тут він раптом спинився, і я спитала:
- Що мав на думці?
- Отець Морель відповів мені:
- Мені невільно докінчити, бо це справа надто великої довіри з його боку до мене...
- Я не напоставала, тільки сказала:
- То правда, що саме отець Лемуан примусив мене далі триматись від настоятельки.
- Він добре зробив.
- Чому?
- Сестро, — відповів він, прибираючи поважного вигляду, — додержуйте його порад і постарайтесь не знати причини їх усе своє життя.
- Але мені здається, що коли б я знала небезпеку, то тим пильніше могла б уникати її.
- А може й навпаки.
- Певно, ви дуже лихої про мене думки.
- Про ваші звичаї і безневинність я маю таку

думку, яку й мушу мати; але повірте, що є згубне знання, яке вас занапастило б, коли б ви набули його. Настоятельку настрашила саме ваша безневинність; якби ви більше знали, вона менше шанувала б вас.

— Я вас не розумію.

— Тим краще.

— Хіба в близькості й ласках двох жінок може бути щось небезпечне?

Отець Морель не відповів нічого.

— Хіба я не така, якою вступала сюди?

Отець Морель не відповів нічого.

— Хіба я не була весь час така сама? Яке ж зло в тому, щоб любитися, говорити про це, виявляти це? Це ж так солодко!

— То правда, — мовив отець Морель і підвів на мене очі, які був спустив, поки я говорила.

— І хіба це звичайна річ по монастирях? Бідна моя настоятелька! Якого вона дійшла стану!

— Сумного стану; боюся, щоб він ще не погіршав. Вона не створена для чернецтва; і так воно рано чи пізно буває, коли людина опирається загальному прагненню природи — через цей примус її пристрасті збочують і стають тим шаленішими, чим вони безглуздіші; це — відміна божевілля.

— Вона божевільна?

— Так, і дедалі більше божеволітиме.

— І, по-вашому, така доля чекає всіх, хто вступив у чернецтво, не маючи до нього покликання?

— Ні, не всіх; дехто помирає ще перед тим; дехто, в кого вдача гнучка, скоряється згодом, а декого якийсь час підтримують невиразні надії.

— Які ж там надії в черниці?

— Які? Передусім надія зректися обітниці.

— А коли цієї надії вже немає?

— Тоді сподіванка на те, що колись брама лишиться незамкнена, що люди відкинуться навіжен-

ства — ховати живцем у домовинах молоді істоти, і монастирі будуть скасовані; що в монастирі пожежа станеться, що монастирські мури впадуть, що хтось порятує. Всі ці припущення рояться в голові; про них думають, дивляться без ніякого наміру, гуляючи в саду, чи ж дуже високі мури, а в келії беруться за ґратки й похитують злегка, з неуважності; якщо вікно на вулицю, то поглядають на неї, і коли там проходить хтонебудь, серце починає тріпотіти, зривається глухе зідхання за визвольником; коли здійснюється якесь заворушення, що про нього чутка проходить аж у монастир, знову таки надіються; сподіваються хвороби, через яку можна зблизитися з кимнебудь або й поїхати лікуватись на води.

— Правда, правда! — скрикнула я. — Ви читаете в глибині мого серця; я творила й досі творю собі ілюзії.

— І коли ці ілюзії зникають від міркування — адже цей рятівничий чад, що його серце напускає до розуму, час од часу розвіюється, — отоді бачать усю безодню своїх злигоднів, тоді ненавидять самих себе, ненавидять інших, плачуть, стогнуть, кричать, почуввають, що наближається розпач. Тоді одні кидаються навколішки перед настоятелькою і в неї шукають розради; інші вклякають у келії або біля підніжжя олтарів і прикликають небо на допомогу; інші шукають глибокого колодязя, високих вікон, мотузки й знаходять їх іноді; інші, промучившись довго, заходять у якесь отупіння і лишаються недоумками; ще інші, в кого організм кволий і тендітний, поволі гинуть від виснаження, а в деякого організм збурюється, уявлятьмариться, і вони божеволіють. Найщасливіші з них ті, в кому ці утішні ілюзії відроджуються й колісають їх аж до могили; їхнє життя минає в змінах омилення й розпачу.

нувши, — хто послідовно проходить усі ці етапи...
Ох, панотче, як гірко мені, що вислухала вас!

— А чому?

— Я не знала себе, тепер знаю; мої ілюзії будуть коротші. Хвилинами...

Я хотіла казати далі, але ввійшла одна черниця, потім друга, потім третя, четверта, п'ята, шоста, багато. Розмова стала загальною; одні дивились на духівника, інші слухали мовчки, спустивши очі; запитували його кілька разом і всі вголос захоплювалися з мудрости його відповідей; тим часом я відійшла в куток і поринула в глибоку задуму. Серед цих розмов, що в них кожна силкувалась показати себе й здобути перед іншими перевагу в святої людини якоюсь своєю вартістю, раптом почулись повільні кроки — хтось ішов, спиняючись уряди-годи й зідхаючи; всі прислухались, пішов шепіт: «Це вона, наша настоятелька»; тоді всі замовкли і сіли колом. То справді була вона; вона ввійшла; покривало спадало їй до пояса, руки були складені на грудях, голова похилена. Мене вона помітила першу; вмить підвела з-під покривала руку, затулила нею очі і, повернувшись трохи боком, другою рукою дала всім нам знак вийти; ми мовчки вийшли і вона лишилась насамоті з отцем Морелем.

Завбачаю, пане маркіз, що поганої думки ви зараз про мене будете, та коли мені не сором того, що я зробила, чому ж мені червоніти, признаючись у цьому? Та й як викинути з цього оповідання подію, таку багату на наслідки? Треба сказати, що склад розуму в мене дуже дивний: коли щось може збудити вашу пошану чи збільшити ваше співчуття, тоді я пишу добре чи зле, але напрочуд швидко і легко; на душі в мене весело, вислови сами собою набігають, сльози ллються солодко, і мені здається, ніби ви тут, ніби бачу вас, ніби ви мене слухаєте. А коли мушу, на-
впаки, показати себе перед вами в несприятливому

вигляді, мені важко думати, вислови десь зникають, перо плутається, самий характер мого писання змінюється, і я пишу далі лише в потайній надії, що ви цих місць не читатимете. Ось одне з них:

Коли всі сестри розійшлися... «Ну, що ж ви зробили?» Ви не здогадуєтесь? Ні, для цього ви надто чесний. Я зійшла вниз навшпиньки, тихенько стала під дверима приймальні й підслухала, що там говорено. Це дуже погано, скажете ви... О, так, це дуже погано, сама знаю; моє хвилювання, перестороги, яких я вживала, щоб не помічено мене, мої часті зупинки, голос сумління, який щокроку наказував мені вернутися, — не полишали в цьому ніякого сумніву; проте цікавість перемогла, і я пішла. Та коли погано підслухувати розмову двох людей, які вважають себе насамоті, то переказувати її вам ще гірше! Оце знову одно з тих місць, яке я пишу в надії, що ви його не прочитаєте; це, звісно, неправда, але я мушу себе в цьому переконувати.

Від першого слова, яке я почула по довгій мовчанці, я аж затрусилася; то було:

— Панотче, я проклята...

Я заспокоїлась. Я слухала, передо мною вже здіймався серпанок, що повивав небезпеку, яка мені загрожувала, аж мене раптом покликано; мусіла йти, тож пішла, але — лишенько! — і так я почула за багато. Яка жінка, пане маркіз, яка жахлива жінка!..

Тут спогади сестри Сюзанни уриваються; все дальше становить собою лише нотатки про те, що вона гадала, мабуть, викласти в решті свого оповідання. Здається, настоятелька збожеволіла, і ті уривки, що я далі наводжу, якраз стосуються до її нещасного становища.

них. До громади верталась радість, і всі мене вітали з цим, хоч я й відкидала обурено ці вітання.

Вона мене вже не уникала, дивилась на мене, але моя присутність її вже, здавалось, не хвилювала. Я пильнувала приховати від неї жах, що вона навіювала мені після того, як я з щасливої чи фатальної цікавості навчилася краще розуміти її.

Незабаром вона стала мовчазна, казала тільки «так» і «ні», гуляла сама, відмовлялась від їжі; кров у неї запалилась, її взяла пропасниця, а пропасниця перевелась на божевілля.

Лежачи самотою в ліжку, вона марила мною, говорила до мене, запрошувала підійти, зверталась до мене з найніжнішими словами. Почувши кроки коло келії, вона скрикувала:

— То вона йде, то її хода, я пізнаю. Гукніть же її... ні, ні, не треба.

Дивна річ — ніколи не траплялось, щоб вона помилилась і взяла когось іншого за мене.

Вона заходила з реготу, а за мить розливалася слізьми. Сестри мовчки стояли круг неї, декотрі теж плакали.

Зненацька вона казала:

— Я ж не була в церкві, не молилась богам... Хочу встати з ліжка, хочу вдягтися, вдягніть мене... — Її не пускали, і вона казала: — то хоч дайте мені молитовника...

Їй давали молитовника; вона розкривала його, перегортала пальцем сторінки й перегортала далі навіть тоді, коли сторінки вже кінчилися; очі в неї були нестямні.

Якось уночі вона пішла сама до церкви; за нею пішли й дехто з сестер; вона простерлась на приступках олтаря, почала стогнати, зідхати, молитися вголос; потім вийшла, знов вернулась і сказала:

— Поцліть по неї, це така чиста душа! Це таке

безгрішне створіння! Хай і вона помолиться вкупі зо мною...

Потім, повернувшись до стільців, що стояли порожні, вона крикнула, мов до всієї громади:

— Вийдіть, вийдіть усі, хай тільки вона лишиться зо мною! Ви не годні наближатись до неї; коли ваші голоси змішаються з її голосом, ваша нечестива хвала споганить перед богом солодкість її хвали. Вийдіть, вийдіть...

Потім благала мене просити в бога заступництва й прощення. Їй видівся бог, небо нібито краялось блискавками, розступалось і гриміло над її головою, з нього в гніві спускалися янголи, вона тремтіла від поглядів божества, кидалась усюди, забивалася в темні кутки, благала милосердя, припадала обличчям до землі, потім принишкла, перемерзнувши у вогкій церкві, і її віднесли до келії, мов мертву.

Про цю жахливу вночішню сцену вона вранці забула; вона казала:

— Де ж наші сестри? Я нічого не бачу, я лишилася сама в монастирі; вони всі мене покинули, навіть Тереза; та й добре зробили. Сюзанни вже немає тут, тож я можу виходити, я її не зустріну... Ох, коли б то я зустріла її!.. Алеж її вже немає тут, правда? Адже немає? Щасливий той монастир, що в ньому вона! Вона все розкаже своїй новій настоятельці; що вона подумає про мене?.. Хіба Тереза померла? Я чула, що всю ніч дзвонили по небіжчику... Бідна дівчина!.. Вона загинула навіки... і то я, то я!.. Колись я стану перед нею; що я скажу їй? Що відповім?.. Горе їй! Горе мені!

Через хвилину казала:

— Чи повернулися наші сестри? Скажіть їм, що я дуже хвора... Підведіть мені подушку... Розсупоньте мене... Почуваю, щось душить мене... Голова мені палає, скиньте з мене чепець... Я хочу вмитися... При-

несіть води, лийте ще, ще... Вона чиста, але пляма на душі лишилась... Мені хочеться померти, мені хотілося б зовсім не народитись, я б її не побачила.

Одного ранку її застали босу, в сорочці, розпатлану; вона вила з піною на устах, бігала по келії, затуливши руками вуха, заплющивши очі, припадала тілом до стіни...

— Відступіться від цієї безодні, ви чуєте крики? То — пекло; з глибини прірви шугає вогонь, я бачу його, а в огні чую невиразні голоси, що кличуть мене... Боже, зглянься надо мною!.. Біжіть мерщій, дзвоніть, збирайте громаду; кажіть, щоб усі молились за мене, я теж молитимусь... Та ще ж тільки світає, сестри наші сплять... А я вночі очей і не сплющила, хотілося спати, але не могла.

Одна з сестер сказала їй:

— Вас мучить щось, паніматко; звіртеся мені, може вам полегшає.

— Слухайте, сестро Агато, підійдіть до мене... ближче... ще ближче... щоб ніхто не почув... Я відкрюся вам з усім, з усім, тільки ж мовчіть про це... Ви бачили її?

— Кого, паніматко?

— Правда ж, ні в кого немає такої ніжності? Як вона ходить? Яка добропристойність! Яке благородство! Яка скромність!.. Підіть до неї, скажіть їй... Та ні, не кажіть нічого, не ходіть... Ви не зможете приступитись до неї, її небесні янголи стережуть, вони пильнують коло неї; я бачила їх, ви теж їх побачите і злякаєтесь так, як я. Лишіться... Коли підете, то що скажете їй? Вигадайте щось таке, щоб вона не почервоніла.

— Коли б ви, паніматко, порадилися з духівником...

— Так, так... Ні, ні, я знаю, що він скаже, наслухалася вже його. Про що я з ним говоритиму? Коли б то я могла забути все!.. Коли б то я могла верну-

тися в небуття або відродитися!.. Не кличте духівника. Краще почитайте мені страсті господа нашого Ісуса Христа. Читайте... Мені легшає... Досить однієї краплі його крові, щоб очистити мене... Бачите, вона аж клекотить з його боку... Схиліть цю святу рану в мене над головою... Його кров тече на мене і стікає геть... Я загинула!.. Заберіть розп'яття... Дайте назад...

Її знову дали розп'яття; вона стискала його в руках, цілувала всюди, потім сказала:

— Це її очі, її уста; коли ж я знову побачу її? Сестро Агато, скажіть їй, що я люблю її, змалюйте їй мій стан, скажіть, що я вмираю.

Її пускали кров, робили купелі, але її недуга від лікування мов би гіршала. Не зважуюсь списувати вам усі її непристойні вчинки й повторювати всі соромітні слова, якими вона проходила у божевіллі. Щохвилини вона підносила руку до чола, мов би хотіла відігнати набридливі думки та образи — які вже то були образи! Вона закопувалась головою в ліжку, затуляла простирадлом обличчя.

— Це спокусник, — казала вона, — це він! Якої дивної прибрав він подоби! Дайте свяченої води, бризніть свяченою водою на мене... Годі, годі, він уже щез.

Невдовзі її замкнули, але в'язницю стерегли не так пильно, тож вона одного дня вирвалась. Одежу на собі подерла, бігала коридорами голісінька, тільки два шматки порваної мотузки звисали у неї з рук; вона кричала:

— Я ваша настоятелька, ви всі склали в цьому присягу, коріться ж! Ви замкнули мене, нещасні! Так ось яка мені винагорода за доброту! Ви ображаєте мене через те, що я надто добра; тепер уже не буду доброю... Пожежа!.. Вбивство!.. Грабунок!.. Рятуйте мене!.. До мене, сестро Терезо... До мене, сестро Сюзанно...

Тим часом її схопили й відвели назад до в'язниці; а вона казала:

— Ваша правда, ваша правда, лишенько! Я збожеволіла, почуваю це.

Іноді її ніби опановувало видовище різних тортур: вона бачила жінок з мотузкою на шиї і скрученими за спину руками; бачила їх із смолоскипами в руці; прилучалась до тих, що відбували прилюдне каяття; їй увижалось, що її на страту ведуть, і вона казала катові:

— Я заробила свою долю, заробила... Та коли б то ця мука була остання! Але вічність! Вічність вогню!

Я пишу тут тільки правду, і багато ще правдивого могла б написати, тільки не пригадую, та й сором мені бруднити ним ці сторінки.

Проживши кілька місяців у цьому сумному стані, вона померла. Яка смерть, пане маркіз! Я бачила її, бачила жахливий образ розпачу й злочину в його останню годину; їй виділись навкруги пекельні духи; вони чекали, щоб схопити її душу; вона казала здущено: «Ось вони, ось вони...» і, виставляючи проти них праворуч і ліворуч розп'яття, яке тримала в руці, вона вила, кричала: «Боже мій, боже мій!..»

Сестра Тереза померла незабаром по ній, і в нас стала нова настоятелька, літня, гнівлива й забобонна.

Мене винують, що я причарувала її попередницю — вона цьому діймає віри, і для мене знову починається лихо. Нового духівника теж переслідує начальство, і він переконає мене тікати з монастиря.

Втечу підготовано. Між одинадцятю і північчю я вийшла до саду. Мені перекинули мотузку, я обв'язалася нею, вона порвалася, і я впала; подерла собі

ноги й страшенно забила поперек. За другим, за третім разом мене підійняли на мур, я злізла вниз. Як же я здивувалась! Замість поштової карети, що нібито мала мене чекати, я побачила поганенького візника. Ось я й рушила на Париж із молодим бенедиктинцем. Незабаром по його непристойному тону й вільностях, яких він допускався, я побачила, що зо мною не додержано жадної з умов, які були поставлені; тоді я пожаліла за келією і відчула ввесь жах свого становища.

Отут змалюю сцену на візнику. Що за сцена! Що за чоловік! Я кричу, візничий іде на допомогу. Скажена сутичка між ним і ченцем.

Я в Парижі. Візник спиняється на якійсь вулиці коло вузьких дверей, що вели до темного й брудного коридору. Господиня зустріла мене й оселила на горішньому поверху в маленькій кімнатці, де я знайшла приблизно все потрібне. Приходила до мене жінка, що на першому поверху жила. «Ви молода й мабуть нудьгуєте, панно. Ходімо до мене, там ви знайдете добре товариство чоловіків і жінок — не всі вони такі гарні, як ви, але майже всі такі молоді. У мене розмовляють, грають, співають, танцюють; розважаємось, як тільки можна. Коли ви й закрутите голови всім нашим кавалерам, то присягаюсь вам, що наші дами не ревнуватимуть і не гніватимуться на вас... Приходьте ж, панно». Та, що казала мені отак, була вже літня, погляд мала ніжний, голос лагідний, говорила дуже закрадливо.

208 Два тижні прожила я в цьому будинку, наражаючись на всі домагання мого віроломного викрадника й на всі бурхливі сцени непевного місця, а сама тільки пантрувала нагоди, щоб утекти.

Вона таки трапилась; було пізно вночі; коли б поблизу був мій монастир, я вернулася б до нього. Я бігла не знати куди. Мене спиняли чоловіки; жах огорнув мене. Я впала непритомна з виснаги на порозі свічкової крамниці; мене прихистили; коли спам'яталась, я лежала на лихенькому ліжку, а коло мене стояло душ кілька. Мене спитали, хто я; не знаю, що я відповіла. Мені дали служницю, щоб відвела мене; я взяла її за руку, і ми пішли. Відійшли вже далеченько, коли дівчина спитала мене:

— Ви ж, певно, знаєте, панно, де нам іти?

— Ні, дитино моя; мабуть, до шпиталю.

— До шпиталю? Хіба у вас дому немає?

— Лишенько, немає!

— Що ж ви таке зробили, що вас прогнали об такій порі! Та ось ми якраз коло святої Катерини,¹ спробуймо, чи не можна зайти; у всякому разі, не бійтесь нічого, на вулиці не залишитесь, переночуєте в мене.

Я вернулась до свічкаря. Переляк служниці, коли вона побачила мої ноги, де я шкіру обдерла, як упала, тікаючи з монастиря. У неї я переночувала. Другого дня ввечері пішла знову до святої Катерини, пробула там три дні, а тоді мені заявили, що я мушу або до головного шпиталю йти, або взяти першу-ліпшу посаду.

Небезпека, що загрожувала мені в святій Катерині від чоловіків і жінок, бо саме сюди, як я довідалась згодом, міські розпусники й матрони ходять шукати поживу. Примара злиднів не додала ніякої сили грубим спокусам, яких я зазнала. Я продала своє манаття й купила відповідніше до мого становища.

Поступила на службу до пралі, де й зараз живу.

¹ Шпиталь і притулок.

Приймаю білизну й прасую; робота важка й годують погано, жити погано, спати погано, зате ставляться до мене по-людськи. Чоловік візникує, жінка трохи сварлива, але, зрештою, добра. З своєї долі я була б задоволена, якби могла надіятись, що матиму спокій.

Я довідалась, що поліція схопила мого викрадника й віддала до рук його начальства. Бідолаха! Його ще більше треба пожаліти, ніж мене; про його замах пішла погоска, а ви не знаєте, як жорстоко карають ченці за розголошені провини — до кінця днів житлом йому буде в'язниця; така буде й моя доля, якщо мене спіймають; але у в'язниці він проживе довше від мене.

Біль від падіння дається взнаки; ноги в мене опухли, я не можу ходити; працюю сидячи, бо стояти мені важко. А втім, хвилини свого одужання боюся: чим я відмовлюся тоді, щоб не виходити з хати? А скільки небезпеки чигає на мене, коли я з'явлюся на вулиці! Але, на щастя, я маю ще час. Мої родичі, певно, здогадуються, що я в Парижі, й безперечно вживають усіх заходів, щоб розшукати мене. Я надумала була покликати до себе на горище пана Манурі, порадитися з ним і йти за його порадами, але його вже немає.

Я живу в постійній тривозі, від найменшого шелесту в будинку, на сходах, на вулиці мене охоплює жах, я тремчу, як листок, коліна мені підгинаються, робота падає з рук. Мало не всі ночі я очей не сплющила; коли й сплю, то неспокійно: розмовляю, гукаю, кричу; не розумію, як ті, з ким живу я, ще й досі мене не розгадали.

210 Виявилось, що про мою втечу оголошено; цього я й сподівалася. Одна з моїх товаришок сказала мені про це вчора, додавши до цього огидних подробиць і таких міркувань, що від них розпач візьме. На

щастя, вона саме вішала на мотузках мокру білизну, повернувшись спиною до лямпи, і моєї стурбованости не могла помітити; проте моя господиня, побачивши, що я плачу, сказала мені:

— Що це вам, Маріє?

— Нічого, — відповіла я.

— Та чи ви така дурна, — додала вона, — щоб ото жаліти непутящу черницю, безсоромну й безвірну, яка з нікчемним ченцем зазналася й утекла з ним із монастиря? Мабуть, дуже вже ви спочутлива. Їй треба було тільки пити, їсти, молитися богу та спати, їй добре було, ну й сиділа б собі. Якби сходила разів три-чотири на річку в таку негоду, то не рипалася б.

На це я відповіла, що невідомо, що саме боліло тій черниці, та краще була б мовчала, бо вона додала:

— Ще б пак! Та то ж ледащо, її бог покарає.

На цьому слові я схилилась над столом і не розгиналась, поки господиня не сказала мені:

— Що це ви, Маріє, замріялись? Поки спатимете, робота не зрушиться.

Манастирського духу в мене не було ніколи, це добре видно з мого вчинку, але в чернецтві я звикла до певних обрядів, які машинально повторюю; наприклад — задзвонить дзвін, я хрищуся або стаю навколішки. Постукають у двері, я кажу Ave. Спитають мене про щось, моя відповідь завжди кінчається: так, ні, паніматко, сестро. Зайде хтось чужий — я руки складаю на грудях і, замість привітатись, уклоняюся. Товаришки сміються з мене й гадають, що то я на жарт удаю черницю, та недовго, мабуть, помилятимуться вони; через свою необачність я зраджу себе, і тоді пропала.

Поспішіть допомогти мені, пане. Ви спитаєте, мабуть: що я можу зробити для вас? Ось що: гонор у мене невеликий. Мені треба місце покоївки, служ-

ниці, чи просто наймички, аби лиш жити в безвісті на селі, десь у глухій провінції у чесних людей, що не знали б з великим світом. До платні байдуже мені: безпека, спокій та хліб з водою. Будьте цілком певні, що з служби моєї будуть задоволені. В батьківській господі я навчилась працювати, в монастирі — коритись; я молода, на вдачу дуже лагідна; коли ноги мої загояться, в мене сили буде більше, ніж навіть треба для роботи. Я вмію шити, прясти, вишивати й прати; коли ще була в світі, я сама плела собі мереживо й хутко пригадала б це діло; я до всього вдатна, ніякою працею не погребую. Маю голос, умію музики й так граю на клявесині, що могла б розважити якусь матір, схильну до цього, а то й учити її дітей; тільки ж побоялася б зрадити себе цими ознаками добірного виховання. Коли б треба було навчитись робити зачіски, я маю смак до цього, взяла б учителя й здобула б незабаром цю невеличку вмілість. Зносне місце, пане, коли можливо, або хоч якенебудь місце — оце все, що треба мені; більшого я й не бажаю. За звичай мій можете поручитись; не зважаючи на свою славу, я таки звичайна, благочестива навіть. Ох, пане, всі мої нещастя скінчилися б і я не мусіла б людей боятися, коли б бог не спинив мене; скільки разів підходила я до глибокого колодязя, що край монастирського саду! Не кинулась я в нього тільки тому, що мені давали цілковиту волю вчинити це. Не знаю, яка доля мені призначена, та коли я муситиму колись вернутись до монастиря, я ні за що не відповідаю; колодязі є повсюди. Згляньтеса надо мною, пане, і не готуйте сами собі на довгі роки гризоти.

Р. S. Мене гнітить стома, змагає жах, і спокій від мене тікає. Оці спогади, писані похапцем, я перечитала зараз на свіжу голову й помітила, що зовсім невмисне показувала себе в кожному рядку справді

такою нещасною, якою була, але багато приємнішою, ніж воно є. Може ми гадаємо, що люди до образу наших чарів чутливіші, ніж до малюнку наших страждань, і що звабити їх легше, ніж зворушити? Я надто мало знаю людей і саму себе вивчала не досить, щоб розібратись у цьому. Проте, коли маркіз, якому приписують такий витончений такт, дійде думки, що я звертаюсь не до його добродійности, а до його пороку, — що ж він подумає тоді про мене? Це міркування бентежить мене. Справді, хибно було б привинювати особисто мені інстинкт, властивий усій моїй статі. Я жінка, може й трохи кокетна. Але природно й нелукаво.

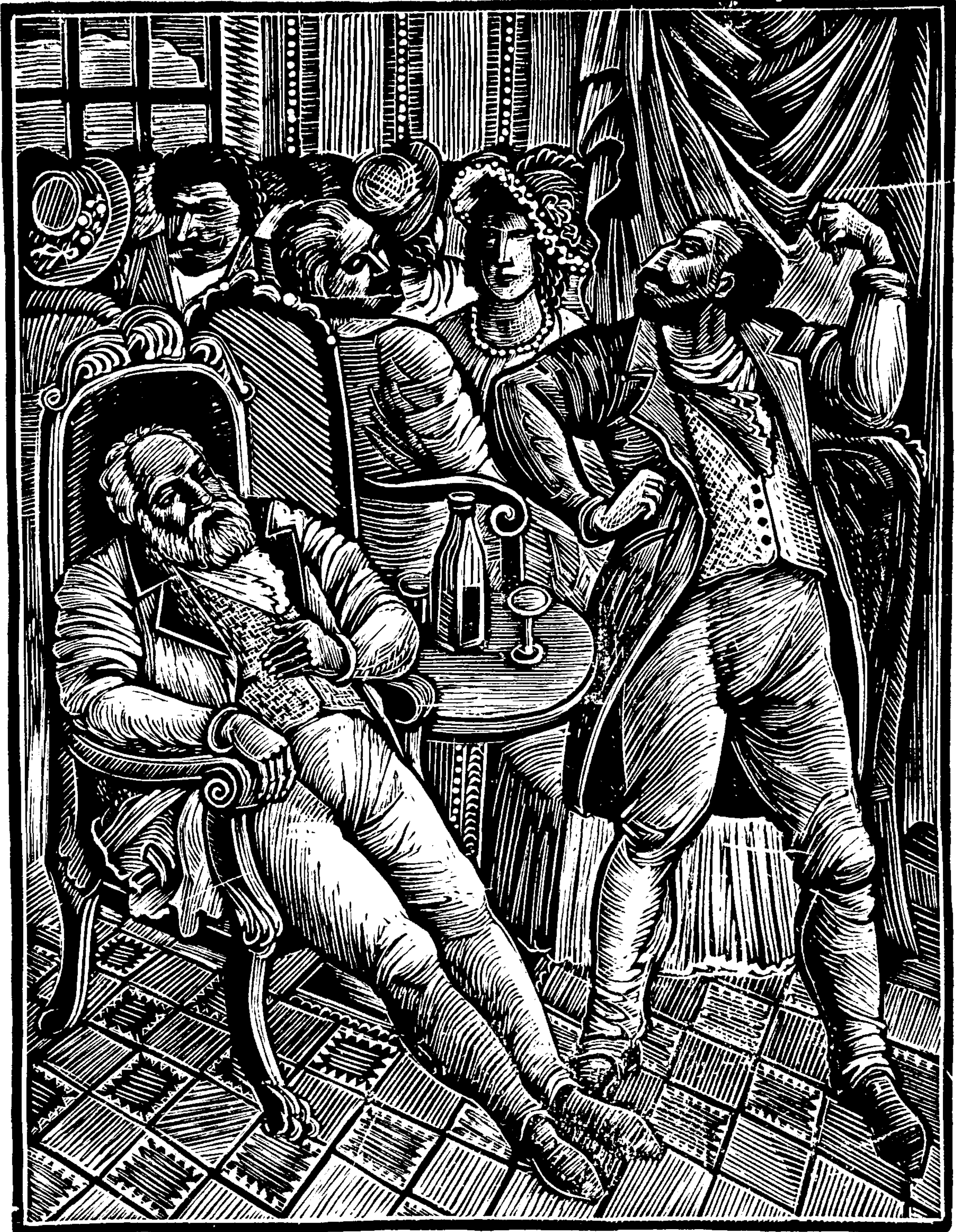

НЕБІЖ РАМО

У мене звичка — ходити о п'ятій годині ввечері на прогулянку в Пале-Рояль, байдуже в годину чи негоду. І мене завжди можна побачити там самотнім та замріяним на аржансонській лаві. Я веду сам із собою розмову про політику, кохання, смаки й філософію; своєму розумові даю цілковиту волю, дозволяю йому впадати за першою-ліпшою мудрою і безглуздою думкою так само, як наші молоді гультяї впадають на алеї Віри за пустотливою, співучою, гострою, задирливою куртизанкою, кидають одну задля другої, до всіх підступаються, жадної не держаться. Мої думки то мої повійниці.

Коли холодно надто або дощ великий, я прихищаюсь у кафе «Регентство». Там розважаюсь, споглядаю на гру в шахи. Париж те місце в світі, а кафе «Регентство» те місце в Парижі, де в цю гру найкраще грають — адже в Рея¹ змагається глибокий

¹ Власник кафе «Регентство».

Легаль, спритний Філідор, поважний Мейо, тут побачиш найдивніші ходи й почуєш найгірші вислови, бо коли можна бути розумною людиною і великим грачем у шахи, як Легаль, то можна також бути великим грачем у шахи й дурнем, як Фубер та Мейо.

Якось сидів я там у пообіддя, багато дивився, говорив мало, а слухав якнайменше, коли до мене підійшов один з найхімерніших персонажів цього краю, де з ласки божої вони не переводяться. Це — суміш гордовитости й нікчемства, здорового розуму й безглуздя; певно, поняття чести й безчестя дуже чудно якось поплутались у його голові, бо своїми добрими прикметами, від природи одержаними, він не пишається, а лихих, набутих самотужки, не соромиться. Зрештою, він обдарований міцним організмом, винятковою палкістю уяви і незвичайною силою легенів. Якщо ви здобаєте його колинебудь і вас не спинить його оригінальність, то ви або вуха пальцями заткнете, або просто втечете. Які жахливі легені, о боги! Сам до себе він аж ніяк не буває подібний. То він худий і хирявий, як хворий в останній стадії сухіт; у нього зуби світяться крізь щоки, так ніби він багато днів не їв чи вийшов від трапистів!¹ А через місяць він грубий і гладкий, немов не вставав з-за столу фінансиста або пожив у бернардинському монастирі. Сьогодні він, — у брудній білизні, подертих штанях, обшарпаний, мало не босий, — іде похнюпившись, пригинається; так і хочеться гукнути його й подати милостиню. Завтра, напудрований, узутий, звитий, добре вдягнений, він виступає гордовито, хизується, і ви взяли б його мало не за благородного. Його день збігає сумно чи весело, як до обставин. Найперший клопіт у нього вранці, коли він устав, — довідатись, де пообідати; по обіді він гадає про те, де б піти повечеряти. Ніч теж

веде свої турботи: він або вертає пішки на своє тісне горище, якщо тільки господиня, зневірившись у комірному, не відібрала в нього ключа; або завертає десь у шинок на передмісті й чекає світанку за шматком хліба й кухлем пива. Коли ж немає в нього шести су в кишені (а й так буває іноді), він удається до повозу своїх приятелів, а чи до якогось великопанського стайничого, що кладе його на соломі коло коней. Вранці у волоссі в нього ще стримить частина його матрацу. Теплої пори він никає цілу ніч по Кур або Єлісейських Полях.¹ Разом із днем з'являється в місті, одягнутий з вечора на ранок, а зранку іноді й до кінця тижня. Я цих оригіналів не шаную; інші заводять з ними близьке знайомство, приятелюють навіть. Я ж тільки коли-не-коли погомоню з ними при зустрічі, бо на вдачу вони відмітні від інших і ламають нудну одноманітність, запроваджену нашим вихованням, громадськими умовностями та доброзвичайністю. Коли такий з'являється у товаристві, це — крапля заправи, що шумує і повертає кожному якусь частку його природної індивідуальності. Він стрясає і хвилює, хвалить і гудить, виявляє істину, підносить добрих, викриває негідників; отоді чує і пізнає розсудлива людина його внутрішній світ.

Цього я знаю здавна. Він учащав до одного дому, де двері йому відчинив його хист. Там була дочка-одиначка, він присягався батькові й матері, що побереється з їхньою дочкою. Ті знизували плечима, сміялись йому в вічі, казали йому, що він божевільний; а я зразу побачив, що справа була зроблена. Він позичав у мене кілька екю, і я давав йому. Не знати вже як, він упровадився у кілька порядних домів, де його лишали обідати, але з умовою, що без дозволу він не говоритиме. Він мовчав і казився; чудово було

¹ Кур (Кур-ля-Рен) і Єлісейські Поля — паризькі парки.

спостерігати його в такому примусі. Коли його кортіло порушити цю угоду і він розкривав рота, всі гості на першому ж його слові кричали: «Рамо!» — тоді лють займалась у його очах, і він знову оскаженіло брався їсти. Вам цікаво знати його ім'я — ви його знаєте. Це небіж славетного музика, що звільнив нас від церковщини Люллі, яку ми псальмували понад сотню років, що написав стільки незрозумілих маринь і апокаліптичних істин про музичну теорію, в якій ні він, ні будь-хто ніколи нічого не тямив, що полишив нам кілька опер, у яких є гармонія, пісеньки, безладні ідеї, гуркіт, ширяння, тріумфи, списи, слави, шепоти, запаморочливі перемоги, невмирущі танечні мотиви; поховавши «Фльорентіна», він сам буде похований віртуозними італійцями — це він передчуває і саме це робить його похмурим, сумним і дражливим, бо ж навіть гарненька жінка, прокинувшись з прищом на носі, така лиха не буває, як автор, що стоїть під загрозою пережити свою славу. Підходить він до мене.

— Ха, ха! Ось де ви, пане філософ! Що ж ви тут робите, в цьому збіговиську нероб? Може теж марнуєте свій час за бовдурцями? (Так він зневажливо звав шахи й дамки).

Я. Ні, та коли нічого кращого немає, мені втішно подивитися хвилинку на тих, хто ними добре орудує.

Він. У такому разі, рідко ж ви втішаєтесь; крім Легаля та Філідора, решта нічогісінько в них не тямить.

Я. І пан де-Біссі також?

Він. З нього грач у шахи такий самий, як з панни Клерон акторка: вони обоє знають у грі тільки те, чого можна навчитись.

Я. Ви — вибагливий і м'луєте, бачу я, тільки людей величних.

Він. Так, у шахах, дамках, поезії, красномовстві, музиці й інших таких дурницях. До чого в цих справах пересічність?

Я. Мало до чого, згоден. Алеж сила людей мусить у них працювати, щоб виник геній. Він один на безліч. Та облишмо це. Я вже не бачив вас цілу вічність. Я ніколи не згадую про вас, коли не бачу, але побачити вас мені завжди приємно.

Що ви поробляли?

Він. Те, що робите ви, я і всі: добре, лихе й нічого. Крім того, мені хотілось їсти, я їв, коли траплялась нагода; поївши, мені хотілось пити, і я пив іноді. Тим часом борода в мене росла, і коли виростала, я голив її.

Я. Погано робили; її тільки й бракує вам, щоб бути мудрецем.

Він. А так. Чоло в мене велике й зморшкувате, очі палкі, ніс гострий, щоки широкі, брови чорні й густі, рот добре закраяний, губи виразисті, лице чотирикутне. Коли б оце просторе підборіддя вкрилося довгою бородою, то як, по-вашому, воно добре виглядало б у спижу або мармурі?

Я. Поруч Цезаря, Марка-Аврелія, Сократа.

Він. Ні. Мені краще було б між Діогеном, Лаїс і Фріною. Я зухвалий, як перший, і охоче відвідую других.

Я. Почуваєте себе добре, як завжди?

Він. Так, як звичайно; але сьогодні не чудово.

Я. Що? Адже зараз у вас черево, як у Сілена, й обличчя...

Він. Обличчя, яке можна взяти за його протилежність. То, мабуть, досада, що сушить мого любого дядька, розгладнює його любого небожа.

Я. До речі про дядька — ви його бачите коли-небудь?

Він. Так, на вулиці.

Я. Хіба він вам не допомагає?

Він. Він коли й робить кому добро, то тільки не-свідомо. Це в своєму роді філософ: він думає лише

про себе, а до решти всесвіту йому байдужісінько. Його дочка й дружина можуть собі коли завгодно померти, аби лиш церковні дзвони, що дзвонитимуть по них, видзвонювали й далі квінти та октави, все буде гаразд. Він щасливий для себе, це й ціную я найбільше в геніяльних людях. Вони здатні тільки до чогось одного; поза цим — нічого; вони не знають, що таке бути громадянином, батьком, матір'ю, родичем, другом. Між нами, треба всіма сторонами походити на них, алеж не бажати, щоб рід їхній ширився. Потрібні люди, а люди геніяльні — ні; ні, їйбогу, аж ніяк. Вони змінюють лице землі, а в дрібницях дурість така загальна й така потужна, що зреформувати її без шарварку неможливо. Частина задуманого ними здійснюється, частина лишається так, як було; звідси — дві євангелії, блазенське вбрання.¹ Мудрість ченця у Рабле — це правдива мудрість для свого власного й чужого спокою: виконувати так-сяк свій обов'язок, про настоятеля говорити завжди тільки добре, а на світі хай собі ведеться, як випадає. На ньому ведеться добре, бо юрба з нього задоволена. Якби я знав історію, то показав би вам, що зло на землі завжди бралось через геніяльних людей; але історії я не знаю, бо не знаю нічого. Хай мене чорт ухопить, якщо я будь-коли чогонебудь учився і якщо мені зле було через те, що я нічого не вчився. Якось я обідав у нашого королівського міністра, в якого розуму за чотирьох; так він нам ясно довів, як двічі два чотири, що народам найкорисніша була омана, а найшкідливіша — істина. Не пригадую добре його доказів, але з них очевидно випливало, що геніяльні люди — не нависні, і коли б дитина з народження приносила на своєму чолі знак цього небезпечного дару природи, її треба було б або задушити, або викинути псам.

¹ Тобто безглузда строкатість. Блазні (арлекіни) носили одіж з різнокольорових шматків.

Я. Проте оті, що так напостають на геніїв, усі виставляють себе за геніяльних.

Він. Згоден, що вони так гадають потай, але не думаю, щоб зважувались казати це вголос.

Я. То скромність. Так ви геніїв страх як ненавидите?

Він. Безповоротно.

Я. Але я знаю час, коли вас розпач брав, що ви — лише звичайна людина. Ви ніколи не будете щасливий, якщо «за» і «проти» вас однаково засмучують. Треба стати на чомусь і того держатися. Хоч і правда ваша, що геніяльні люди здебільшого чудії, чи як там приказка мовить: «не буває великого розуму без дрібки божевілля», але від них не відмовляться ніколи; доби, що їх не появили, зневажатимуть. Вони становлять честь тих народів, що породили їх; рано чи пізно їм споруджують пам'ятники і вважають їх за добродійників людського роду. Хай не прогнівиться той величний міністер, що ви згадували, але я думаю, що коли омана й може бути пожиточною на мить, то згодом вона доконечно шкодить, а істина, навпаки, пожиточна на довгий час, хоч би й трапалося, що вона на мить шкідлива. Звідси мені хотілося б виснувати, що геніяльна людина, яка громить загальну помилку чи вкорінює велику істину, це істота, завжди гідна нашої пошани. Може статися, що ця істота буде жертвою забобону й законів; але законів є два ґатунки, одні — абсолютно справедливі й загальні, другі — чудернацькі, які свою санкцію почерпують із засліплення й доконечности обставин. Вони накликають на винуватця, що їх порушує, лише минуще безчестя — безчестя, що його час перекладає на суддів та нації, але вже навіки. Хто тепер зганьблений — Сократ чи судді, що дали йому отруту?

Він. А що йому з того? Хіба його не засуджено? Хіба не скарано на горло? Хіба не був він бунтівник?

Хіба зневагою до нового закону він не підбурих безумців зневажати добрі закони? Хіба не був він зухвалою і химерною людиною? Недалеко ж відбігли ви зараз від несприятливої думки про геніяльних людей.

Я. Стривайте, голубе. Суспільство не мусить мати лихих законів, а якби воно мало лише добрі, то йому ніколи не довелось б переслідувати геніяльну людину. Я ж не казав вам, що геній невидимо пов'язаний з лихістю, а лихість — із генієм. Дурень частіш буває лихим, ніж розумний. Та коли геніяльна людина й важка на вдачу, сувора, дражлива, незносна, коли вона навіть лиха, то що з того, по-вашому?

Він. Що її варт утопити.

Я. Тихше, голубе. Не берімо за приклад вашого дядька. Це людина жорстока, брутальна; він недолюдок, скнара, поганий батько, поганий дружина, поганий дядько; але ще не вирішено, чи геніяльний же він, чи посунув він далеко наперед своє мистецтво й чи згадуватимуть його твори через десять років. Але Расін? Адже він безперечно був геніяльний, а за надто доброго не славився. А Вольтер?..

Він. Не переконуйте мене, я послідовний.

Я. Що, по-вашому, краще — чи щоб він був добрягою, прип'ятим до свого прилавка, як Бріссон, або до свого аршина, як Барб'є, щоб він що три роки дарував свою дружину законною дитиною, був добрим батьком, добрим дядьком, добрим сусідою, чесним купцем та й тільки; чи щоб він був шахраєм, зрадником, честолюбцем, заздрим, лихим, але автором «Андромахи», «Брітанніка», «Іфігенії», «Федри», «Аталії»?

Він. Для нього, їйбогу, мабуть краще було б, коли б він був першим.

Я. Це суцця правда, ще більше, ніж ви думаєте.

Він. Он ви які! Коли ми кажемо щось добре, то

це, мовляв, як безумці й надхненні, випадково. Тільки ви розумієтесь; так я, пане філософ, теж розуміюсь, і розуміюсь не гірше від вас.

Я. Гаразд; так от, чому для нього?

Він. Бо всі оті його чудові твори не дали йому й двадцяти тисяч франків, а якби він був добрим шовкоторговцем на вулиці Сен-Дені чи Сент-Оноре, добрим бакалійником-гуртовиком, відомим аптекарем, то збив би величезний достаток, а коли б збив, то не було б таких утіх, яких він не зазнав би; час до часу він давав би пістоля такому горопашному блазневі, як я, що смішив би його й при нагоді приставляв би йому дівчину, яка розважала б його від завжденного співжиття з дружиною; ми б чудово в нього частувалися, грали б по великій, пили б чудові вина, чудові лікери, чудову каву, їздили б на прогулянки; отож, бачите — я розуміюсь; смієтесь?.. Але дайте мені договорити: краще було б і його прибічним.

Я. Безперечно. Аби тільки він не вжив безчесно достаток, набутий законною торгівлею, та не вигнав з господи усіх грачів, усіх паразитів, усіх нудних підлабузників, усіх нероб, усіх нікчемних безпутників і не сказав крамарчукам вибити в потилицю догодника, що розважає чоловіків різноманітністю від огиди завжденного співжиття з дружинами.

Він. Вибити в потилицю, пане! В упорядкованому місті в потилицю нікого не вибивають. Нічого ганебного в цьому немає; багато людей, значних навіть, так живе. А на якого ж, по-вашому, біса вживати гроші, як не на те, щоб мати добрий стіл, добре товариство, добрі вина, гарних жінок, усякого гатунку втіхи і усякого роду розваги? Та про мене краще бути жебраком, ніж посідати великий достаток без цих насолод. Але вернімось до Расіна. Він був добрий тільки для незнайомих і то після смерти.

Я. Згоден. Але зважте зло й добро. Він і через

тисячу років викликатиме сльози на очах; з нього захоплюватимуться люди по всіх краях землі; він навіюватиме людяність, співчуття, любов. Питатимуть — хто він, з якої країни, і задритимуть Франції. Він завгорив кільком там людям, яких немає вже і які нам майже зовсім не цікаві; нам нема що боятися ні його пороків, ні його хиб. Певна річ, краще було б, коли б він разом з талантами великої людини дістав від природи й чесноту доброї людини. Це — дерево, що всушило кілька дерев навколо себе, що задушило рослини, які росли коло його прикорня, але піднесло своє верховіття до хмар, розстелило далеко своє гілля і давало затінок тим, що приходили, приходять і приходитимуть спочити біля його величавого стовбура; на ньому вродили добірні на смак овочі, що не переводяться ніколи. Бажано було б, щоб у Вольтера була ще й лагідність Дюкльо, щирість абата Трюбле, прямота абата Оліве; та що це неможливо, гляньмо на річ з боку справді цікавого, забудьмо на хвилину ту точку, яку ми займаємо в часі й просторі, і киньмо поглядом на майбутні віки, на найдальші вірування і прийдешні народи. Подумаймо про добро нашого виду; коли ми не досить великодушні, то хоч простімо природі те, що вона мудріша від нас. Якщо ви вкриєте Греза мокрим рядном, то, мабуть, погасите в ньому й талант разом із пихою. Якщо зробите Вольтера невразливим до критики, він не зуміє зглибити Меропину душу й не зворушить вас.

Він. Та коли природа така могутня, як мудра, чому вона не створила їх такими добрими, як великими?

Я. Хіба ви не бачите, що таким міркуванням ви перевертаєте загальний лад і що на землі не було б нічого добірного, коли б усе було добірне?

Він. Ваша рація; найважливіше те, що ви і я є, що ми є ви і я і що все йде, зрештою, як може. Найкращий лад речей, по-моєму, той, у якому я мушу бути,

і к бісу найдосконаліший із світів, коли мене в ньому немає. Волю краще бути зухвалим балакуном, ніж не бути зовсім.

Я. Кожен думає так, як ви, і кожен позивається з наявним ладом, не помічаючи того, що цим він відмовляється від свого власного існування.

Він. То правда.

Я. Берімо ж речі такими, які вони є. Побачмо, що вони нам коштують і що вони нам дають, і полишмо на боці цілість, якої ми не знаємо так добре, щоб хвалити й гудити, і яка сама з себе, мабуть, не добра й не лиха, коли вона доконечна, як це гадає багато порядних людей.

Він. Не дуже то я розумію все те, що ви розводите. Це, певно, з філософії; попереджаю вас, що я до неї не причетний. Знаю тільки, що мені дуже хотілося б бути іншим, хоч би й геніяльним, великим; так, мушу признатись — щось отут говорить мені це. Завжди, коли чую, що хвалять когось, ця хвала мене лютить потай. Я заздрий. Коли ж довідаюсь із їхнього приватного життя щось таке, що їх принижує, мені це приємно слухати; це нас зближує, мені від того легше терпіти свою пересічність. Я кажу собі: «Безперечно, ти ніколи не напишеш «Магомета», але також і похвали Мопу́». Отже мене дратувала й дратує моя пересічність. Так, так, я пересічний і роздратований. Коли чую, як грають увертюру до «Любосної Індії» або співають «Глибокi безодні Тенара», «Ніч, вічна ніч» — завжди гірко думаю: «Такого ти не напишеш ніколи». Отже я заздрю своєму дядькові, і коли б по його смерті в портфелі в нього знайшлося кілька гарних речей до клявесину, я не завагався б лишитися собою і стати ним.

Я. Коли вас тільки це журить, то це ж пусте.

Він. Атож, це все минуще. — Потім заспівав увертюру з «Любосної Індії», арію «Глибокi безодні» й додав:

— Щось отут каже мені: «Рамо, тобі дуже хотілося б написати ці дві речі; коли б ти написав ці дві, то певно написав би ще пару інших, а коли б написав їх чимало, тебе скрізь грали б, скрізь співали б. Ти ходив би, піднісши голову, свідомість посвідчувала б тобі твою власну вартість, інші вказували б на тебе пальцем, казали б — це той, що написав прегарні гавоти (і він співав гавоти). — Потім вів далі з виглядом зворушеної людини, що потопає в радості, аж очі йому вільгою поїнялися: — Ти мав би гарний будинок (показав обшир руками), гарне ліжко (недбайливо витягся в ньому), гарні вина (смакував їх, клацаючи в роті язиком), гарний екіпаж (підносив ногу, щоб сісти в нього), вродливих жінок (брав їх за груди й дивився на них сласно); юрба ледаїв щодня приходила б тебе облящувати (і він ніби бачив їх круг себе: бачив Паліссо, Пуансіне, батька й сина Фреронів, Ляпорта,¹ слухав їх, пишався, підтакував, посміхався їм, гордував ними, зневажав їх, проганяв, назад кликав; потім провадив): Тобі сказали б уранці, що ти — великий; ти прочитав би в «Трьох віках»,² що ти великий, ввечері ти переконався б, що ти справді великий, і великий Рамо задоволено заснув би під тихий шепіт похвал, що бриніли б у його вухах навіть увісні; груди йому легко поширювалися б, здіймалися б і спускалися б, він хропів би, як велика людина...

Кажучи це, він мляво зліг на лаву, заплющив очі і вдав щасливий сон, що його уявляв собі. Потішившись хвилини кілька з цього солодкого спочинку, він прокинувся, потягнувся, позіхнув, протер очі і все ще шукав коло себе своїх нищих лестунів.

Я. Так ви гадаєте, що щасливий спить якимось особливо?

Він. Чи я гадаю! Я, голодранець! Коли ввечері

¹ Прізвища літературних ворогів енциклопедистів.

² «Три віки французької літератури» Сабатьє де-Кастра.

приходжу на своє горище й закопуюсь у своє ліжисько, я скулююсь під ковдрою, мені в грудях тісно, дихати важко; це ніби скарга якась ледве чутна, а от фінансист гуде на все помешкання і стрясає всю вулицю. Та не те мене смутить сьогодні, що хроплю і сплю я злиденно, як харпак.

Я. Все таки сумно воно.

Він. Мені сталося ще багато сумніше.

Я. Що саме?

Він. Ви завжди виявляли до мене деякий інтерес, бо я молодець-хлопець і розважаю вас, хоч у душі ви мене зневажаєте.

Я. Це правда.

Він. І я зараз розкажу вам.

Перед тим як почати, він глибоко зідхає, береться руками за чоло, потім знову прибирає спокійного вигляду й каже мені:

— Ви знаєте, що я неук, дурень, безумець, нахаба, ледар, як там кажуть — «волоцюга», «лобуряка», ненажера...

Я. Який панегірик!

Він. Він усіма сторонами правдивий, з нього й слова не викинеш; про це ніяких сперечань, будь ласка. Ніхто не знає мене краще від мене, я ще й не кажу всього.

Я. Не хочу вас прогніввити, а тому з усім погоджуюся.

Він. І жив я з людьми, що вподобали мене саме за те, що я не абияк обдарований усіма цими прикметами.

Я. Дивна річ: досі я гадав, що такі речі ховають від себе й прощають їх собі, а в інших зневажають.

Він. Ховати їх від себе! Хіба це можливо? Будьте певні, Паліссо, коли він сам і задумується про себе, то зовсім іншої співає; будьте певні, що наодинці з своїм колегою вони щиро признаються, що обидва

вони — знамениті дурисвіти. Зневажати їх у інших! Мої люди справедливіші були, мені з моєю вдачею чудово йшлося в них; було мені царство і панство; мене вітали, жити без мене не могли; я був їхній любий Рамо, їхній гарний Рамо, їхній Рамо безумець, нахаба, неук, ледащо, ненажера, блазень, тварюка. За кожен з цих епітетів я діставав посмішку, ласку, оплеска по плечі, ляпасок, штурхана; за столом — добрий шматочок, що кидали мені в тарілку; поза столом — волю, яку я використовував без óгляду, бож я безоглядний. З мене, передо мною, зо мною робили все, що тільки знали, нічим я не ображався. А дрібні дарунки, що дощем сипались на мене! Собака ж я, усе занастив! Усього рішився задля того, щоб здоровий глузд показати один раз, однісінький раз за все моє життя. Ох, коли б то вернулося!

Я. В чому ж річ?

Він. Рамо! Рамо! Чи для цього ж вас пригостили? Цей дурний прояв дрібки смаку, дрібки розуму, дрібки глузду навчить вас, Рамо, друже мій, лишатись таким, яким бог створив вас і яким бажають вас ваші заступники. Тому й узяли вас за плечі, підвели до дверей і сказали вам: «Геть, ледащо, щоб духу твого не було тут! Йому глузду та розуму захотілось, чи бачите! Геть, у нас у самих цього добра по саму зав'язку». Ви пішли, кусаючи собі пальці, а треба було вам раніш прикусити свого проклятого язика. Не додумались до цього, так тепер ви на вулиці, без шеляга, і не знаєте, де голову прихилити. Їжа вам сама в рот падала, а тепер канючити доведеться; жили в добрій хаті, а тепер здобрійте тим, що до свого горища доступитесь; спали розкішно, а тепер чекає вас солома в пана Субіза в стайні; замість солодкого й спокійного сну, яким ви спали, тепер чутимете в одне вухо кінське ржання і тупіт, а в друге — ще незносніший без краю шелест сухого, цупкого, барбарського чер-

вяччя. Нерозважливий безталанцю, мільйоном дияволів опанований!

Я. Та хіба ж таки немає способу вернутись? Хіба вчинили ви непростенну помилку? Вами будши, я негайно заявився б до них; ви їм потрібніший, ніж гадаєте!

Він. О, я певен, що тепер, коли нема кому їх смішити, вони нудяться, як собаки.

Я. Так я негайно заявився б до них, не дав би їм часу звикнути обходитись без мене, звернутись до якоїсь чесної розваги, бо хто знає, що може трапитись?

Він. Не цього я боюся, цього не трапиться.

Я. Хоч який ви незрівнянний, а вас може інший заступити.

Він. Навряд.

Я. Згоден; проте я пішов би отак із змарнілим обличчям, нестямними очима, розхристаною шиєю, розпатланим волоссям, у справді трагічному стані, як ви зараз. Я впав би до ніг божества й сказав би йому тихо й плачуще, не підводячись: «Даруйте, пані, даруйте! Я негідник, безличник. То була нещасна хвилина, бож ви знаєте, що я на здоровий глузд не слабую, і обіцяю вам не мати його ніколи в світі!»

Втішно було, що він, поки я казав отак, виконував усе в пантомімі — простягся долі, припав обличчям до землі, ніби схопивши руками край пантофлі, плакав, ридав, казав: «Так, царівно моя, так, обіцяю ніколи в світі не мати його, ніколи в світі». Потім підвівся раптово й промовив поважно й розмірковано:

Він. Так, ваша рація. Бачу, що це найкраще. Вона — добра; пан В'єяр каже, що вона така добра! Я сам це трохи знаю, алеж принижуватись перед блудячкою, багати милосердя біля ніг комедіантки, яку раз-у-раз обсвистує партер! І то я, Рамо, син пана Рамо, добропорядна людина, що ніколи ні перед ким не схиляла

коліна! Я, Рамо, що ходить у Пале-Роялі прямо, махаючи руками, хоч Кармонтель¹ і намалював його зігнутим та з руками під полами! Я, що написав до клявесину речі, яких ніхто не грає, але, мабуть, тільки вони й перейдуть до нащадків, що їх гратимуть, — і щоб ото я, я пішов!.. Та це ж неможливо, пане (і, поклавши руку на груди, додав): почуваю, підводиться отут щось і каже мені — цього ти, Рамо, не зробиш. Мабуть, людській природі властива певна гідність, яку ніщо не може подолати. Вона прокидається ні сіло, ні впало, атож, ні сіло, ні впало, бо бувають дні, коли мені нічого не варто бути такою паскудою, якою тільки людям заманеться; тоді я за ліяр ладен поцілувати маленьку Юс² у задок.

Я. Та він же, друже, білий, гарний, пухкенький, ніжний, і на таке приниження може піти іноді й делікатніший від вас.

Він. Порозуміймося; є простий поцілунок у задок і є фігуральний. Спитайте в товстуна Берж'є,³ що цілує пані Лямарк у задок просто й фігурально, а їйбогу, мені і просто, і фігурально не подобається.

Я. Коли засіб, що я пропоную, вам не підходить, то майте відвагу бути жебраком.

Він. Гірко бути жебраком, коли є стільки багатих дурнів, чиїм коштом можна жити. До того ж, самозневага — річ незносна.

Я. А хіба це почуття вам відоме?

Він. Чи відоме! Скільки разів я казав собі: як це, Рамо, в Парижі є десять тисяч гарних столів на п'ятнадцять-двадцять накриттів кожен, і серед цих накриттів немає жадного для тебе! Є повні гаманці, що

¹ Цей художник справді зробив два портрети Рамо-дядька. небіж удає, ніби ті портрети з нього, і заперечує подібність.
Прим. до франц. видання.

² Тогочасна комедійна акторка.

³ Тодішній театральний цензор.

з них золото сиплеться направо й наліво, а тобі не перепадає жадної грошини! Безліч нездарних, нікчемних недоумків, безліч марудних людців, нищих крутіїв одягається добре, а тобі голому ходити? І ти дурнем будеш? Хіба ти не можеш, як інші, підлещувати? Хіба не можеш, як інші, брехати, присягатись, ламати присягу, обіцяти, додержувати й порушувати? Хіба не можеш, як інші, гадом вигинатись? Хіба не можеш, як інші, жінчиним любощам пособляти, а від чоловіка зальотні листи носити? Хіба не можеш, як інші, юнака підбадьорити до розмови з панною, а панну намовити вислухати його? Хіба не можеш, як інші, шепнути якійсь крамарівні, що вона вбирається кепсько, а от гарні сережки, трохи рум'ян, мережива та сукня по-польськи їй чудово личили б? Що її ноженята не створені на те, щоб ходити пішки? Що є один гарний пан, молодий і багатий, — у нього одіж золотом гаптована, у нього розкішний екіпаж, шестеро льокаїв, і він бачив її на вулиці, зачарувався нею, так з того дня не їсть, не п'є, не спить зовсім і просто вмирає та й годі?

— Алеж татко мій?

— Що там ваш татко! Ну, посердиться спочатку трохи.

— А мама? Вона ж так намовляє мене бути чесною дівчиною і каже, що честь — це є єдиний скарб на світі.

— Стара пісня й нікчемна.

— А мій духівник?

— А навіщо він вам? Та коли вже спаде вам примха розказати йому про свої розваги, це коштуватиме кількох фунтів цукру й кави.

— Це людина сувора, він уже відмовив мені в розгрішенні за пісеньку «Прийди в мою келію».

— Бо вам не було чого дати йому; а коли ви з'явитесь до нього в мереживі...

— Так у мене будуть мережива?

— Безперечно і всіх гатунків... у діамантових сережках...

— Так у мене будуть гарні діамантові сережки?

— Так.

— Як у тієї маркізи, що купує іноді рукавички в нашій крамниці?

— Точнісінько... у чудовому екіпажі сірими в яблука кіньми, з двома льокаями, негритеням і гінцем попереду, з рум'янами, мушками, шлейфом...

— На баль?

— На баль, до опери, комедії... (У неї серце вже тремтить від радощів. Ти граєш, як з нот).

— А це що?

— Дрібничка.

— Я теж гадаю.

— Це записочка.

— А кому?

— Вам, коли ви трохи цікаві.

— Цікава? Дуже й дуже, давайте... (читає). Побачення! Це неможливо.

— По дорозі до церкви.

— Зо мною завжди мама ходить; та коли б він прийшов сюди раненько, я встаю перша й сиджу в крамниці, поки повстають...

Він приходить, подобається; одного чудового дня присмерком дівчинка зникає, а мені відлічують дві тисячі екю. І ти з такими талантами без шматка хліба сидиш! І тобі не соромно, нещасний?.. Я пригадую силу шалиганів, що мого й нігтя не варті, а в достатках пишаються. Я в сурдуті вибійчаному, а вони в оксамиті, — ціпочок ключкою у них з золотим держакком, персні на пальцях. А хто вони? Нікчемні бринькачі, тепер трохи не вельможі. Тоді я почуваю в собі відвагу, високу душу, гострий розум, почуваю себе здібним до всього; та тільки не було, мабуть, сили в цих щасливих піднесеннях, бо й досі я не зміг на-

бігти якоїсь певної тропи. У всякому разі, оце текст моїх частих монологів — можете витлумачити їх, як сами знаєте, аби лиш переконалися, що мені відома самозневага, ота мука сумління, що зароджується від марности дарів, якими наділило нас небо; ця мука з усіх найжорстокіша. Кому судилась вона, тому краще було б і не родитись.

Я слухав його, і в міру вдавав він сцену зводника й спокушуваної дівчини, в моїй душі боролись два протилежні пориви; я не знав — чи голосно засміятись мені, чи глибоко обуритись. Я мучився, не раз сміхом перебивався в мені гнів, не раз гнів, що здіймався мені з глибини серця, кінчався сміхом. Мене спантеличила така прозірливість і ницість, така суміш вірних і хибних думок, така загальна збоченість почуттів, така цілковита мерзотність і така незвичайна щирість. Він помітив у мені роздвоєння і спитав:

— Що це вам?

Я. Нічого.

Він. Ви ніби стурбовані!

Я. Так воно і є.

Він. Що ж ви порадите мені?

Я. Змінити наміри. Ох, нещасний, якого огидного дійшли ви стану!

Він. З цим я згоден; а втім, хай мій стан вас не дуже зворушує; відкриваючись вам, я зовсім не мав на думці засмутити вас. У тих людей я дещо заощадив; подумайте — я ж не потребував нічого, нічогісінько, а мені ще й давали щедро на дрібні розваги.

Він знову почав бити себе по чолі кулаком, кусати губи, нестямно водити по стелі очима й казав:

— Та то вже так. Я дещо призапас; час минув, а це завжди набуток.

Я. Ви хочете сказати — втрата?

Він. Ні, ні, набуток. Адже багатшаєш щохвилини — днем менше жити чи трьома франками більше, це все

одно; найголовніше, це вільно йти до скрині, o *strectus pretiosum*!¹ Оце великий наслідок життя в усіх станах. Останньої хвилини всі однаково багаті — і Самюель Бернар, що через крадіжки, грабунки й банкрутства лишає двадцять сім мільйонів золотом, і Рамо, що не лишає нічого, Рамо, якого милосердя загорне в пожертвувану ряднину. Мертвий не чує церковних дзвонів. Даремно горлає за нього сотня попів, даремно попереду й позаду нього довгою низкою горять свічки — його душа не йде поруч церемоніймайстра. Під мармуром чи під землею гнити — це ж однаково гнити. Чи йтиме коло його труни дівора з притулків, чи ніхто не йтиме — що з того! Та й бачите оцю руку — вона була міцна, як чорт; десять пальців були мов палиці, забиті в дерев'яний зап'ясток, а сухожилля було сухіше, тугіше й цупкіше, ніж старий ремінь, що робив на токарському колесі; але я так їх натрудив, так намучив, так наламав; ти не хочеш, а я, побий мене бог! — кажу: ти захочеш, і так воно буде...

І кажучи це, він правою рукою схопив пальці й кисть лівої руки й викручував їх угору, вниз, аж пучки до руки торкалися, аж суглоби хрустіли; я боявся, щоб він не потрощив собі кості.

Я. Обережно, ви покалічитесь.

Він. Не бійтесь, їм не первина; за останні десять років вони ще й не такого в мене зазнали, та хоч і дісталось їм, а мусіли вони, поганці, звикнути й навчитися по клявішах бігати й по струнах літати; так воно виходить тепер, атож, виходить...

Разом з тим він стає в позу скрипаля, наспівує *allegro* Льокателлі,² його права рука вдає рухи смика, а ліва рука й пальці ніби ходять по шийці; коли прохплюється фалшивий тон, він спиняється, підтягує

¹ О, нечисть дорогоцінна (латинське).

² Славетний скрипаль XVIII ст.

чи спускає струну, пробує її нігтем, щоб упевнитись, чи вірна вона, і знову починає з того місця, на якому був урвав. Ногою вибиває такт, голова, ноги, руки, тіло в нього сіпаються, як іноді в Феррарі, Шіябро чи іншого якогось віртуоза на духовному концерті, в таких самих конвульсіях, являючи мені подобу такого самого катування і завдаючи мені майже такого самого болю; адже то болісна річ — мука в того, чиє завдання зобразити мені втіху! Напніть межі ним і мною завісу, сховайте його від мене, коли він мусить бути передо мною стратенцем, узятим на тортури. Коли ж серед цих корчів і криків траплялась витримка, те гармонійне місце, коли смик поволі лягає разом на кілька струн, йому обличчя повивав надпорив, його голос м'якшав, він сам себе захоплено слухав; безперечно, акорди бриніли і в його, і в моїх вухах; потім, узявши свій інструмент під ліву руку й спустивши смик у правій руці, він запитав:

— Ну, як вам подобається?

Я. Чудово!

А він зразу присів, як музикант, що сідає до клявесину.

Я. Зласкавтись над собою і надо мною.

Він. Ні, ні, якщо вже здибався з вами, ви послухаєте мене. Я не хочу похвали не знати за що. А так ви певніше мене похвалите, от я, дивись, і розживусь на учня.

Я. Я мало де буваю, ви тільки даремно втомите себе.

Він. Я ніколи не стомлююсь.

Побачивши, що жаліти його річ марна, бо соната на скрипку якраз його розворушила, я вирішив здатися на його волю. Отож він сів до клявесину, підігнувши ноги, підвів голову до стелі, де ніби бачив нотну партитуру, співав, награвав, виконував якусь річ Альберті чи Галюппі, не знаю, чию саме. Його голос сте-

лився вітром, його пальці бігали по клявішах, перекидаючись з верхів на басы, то знову вертались до мотиву, облишивши супровід. На його обличчі мінилися пристрасті — ви бачили на ньому ніжність, гнів, утіху, біль, почували ріано, forte, і я певен, що досвідченіший від мене пізнав би річ по його рухах, по виразу його обличчя й уривках співу, що вряди-годи в нього вихоплювались. І дивно те, що іноді він вагався, завертав назад, як ніби був схибив, і сердився за те, що збився.

— Тепер ви бачите, — мовив він, підводячись і втираючи піт, що краплями збігав йому по лицях, — що ми теж уміємо вставляти тритони й зайві квінти й що поєднання домінант нам знайоме. Енгармонійні переходи, якими такого шелесту наробив мій дядько, не такі вже й хитромудрощі; упораємось з ними.

Я. Великого ви тільки клопоту завдали собі, щоб довести мені свою велику вправність; я такий, що й на слово вам повірив би.

Він. Велику вправність! О, ні! Щодо ремесла мого, то я сяк-так знаю його, а це вже більше, ніж потрібно, бо хто ж у нас зобов'язаний знатися на тому, що він робить?

Я. Не більше, як і на тому, чого він учить.

Він. Це вірно, чорт бери, і дуже вірно! І от скажіть мені, пане філософ, щиро, по совісті: був час, коли ви не були таким багатирем, як зараз.

Я. Та й зараз з мене невеликий багатир.

Він. Алеж ви не пішли б тепер улітку до Люксембургського саду... Пригадуєте?..

Я. Облишмо це; так, пригадую.

Він. У сірому плісовому сурдуті...

Я. Так, так.

Він. Облізлomu, з подертими чохлами, і в чорних вовняних панчохах, зашитих ззаду білою ниткою.

Я. Так, так, усе, що ви хочете.

Він. Як виглядали ви тоді в алеї Зідхань?

Я. Досить печально.

Він. А вийшовши звідти, тинялись по вулицях?

Я. Згоден.

Він. Ви давали лекції з математики.

Я. Не тямлячи в ній нічого сінько; адже ви до цього вели?

Він. Якраз до цього.

Я. Я вчився, показуючи іншим, і дав кілька непоганих школярів.

Він. Можливо, але музика не те, що алгебра та геометрія. Тепер, коли ви можний пан...

Я. Не такий уже можний.

Він. Коли ви напхали собі кишеню...

Я. Дуже мало.

Він. Ви наймаєте дочці вчителів.

Я. Ще ні, про її виховання дбає мати, бо треба ж мати спокій у господі.

Він. Спокій у господі? Чорт бери, його можна мати тільки тоді, коли ти слуга або господар, а треба бути господарем... Була в мене жінка... Хай їй царство небесне, але коли вона, було, осварюється, я розпалювався, гримів на весь свій гук і глаголав, як бог: «Хай стане світло!» І світло ставало. Тому за чотири роки часу нам не трапилося їй десятка слів промовити голосніше, ніж звичайно.

Скільки вашій дитині?

Я. Це не стосується до справи.

Він. Скільки років вашій дитині?

Я. Що за чорт! Облиште мою дитину і її літа, вернімося до вчителів, що в неї будуть.

Він. Побий мене бог, не знаю нічого упертішого як філософ! Всепокійно благаю вас, чи не можна було б дізнатися в ясновельможного пана філософа, скільки років може бути його панні доньці?

Я. Припустімо, вісім років.

Він. Вісім років! Так воно вже чотири роки, як мусіло б клявіші перебирати.

Я. А може я й не дуже дбаю про те, щоб запровадити до пляну її виховання науку, що її вчитися дуже довго, а пожитку з неї дуже трохи.

Він. А чого ж ви вчитимете свою доцю, прошу вас?

Я. Вірно мислити, коли зможу, — це така незвичайна річ серед чоловіків, а в жінок ще рідша.

Він. Ех, та хай вона й криво мислить, аби тільки була гарна, втішна й кокетна.

Я. Коли вже природа була така незичлива до неї, що дала їй тендітний організм з чулою душею, а піддала її таким самим життєвим стражданням, як ніби в неї міцний організм і залізне серце, то я навчу її, коли зможу, ці страждання відважно терпіти.

Він. Та дозвольте їй плакати, страждати, маніжитись і нервувати, як звичайно дівчата, аби тільки вона була гарна, втішна й кокетна. Як! Ніяких танців?

Я. Не більше, ніж треба, щоб робити реверанс, пристойно поводитись, добре представитись і вміти ходити.

Він. Ніяких співів?

Я. Не більше, ніж треба, щоб мати добру вимову.

Він. Ніякої музики?

Я. Коли б був добрий учитель гармонії, я охоче звірив би йому її на дві години денно протягом двох років, не більше.

Він. А замість істотних речей, що ви касуєте?

Я. Я ставлю граматику, мітологію, історію, географію, трохи малювання і багато моралі.

Він. Як легко було б мені довести вам марність усіх цих знаннів у такому світі, як наш; що там марність! Мабуть, небезпечність! Але зупинюся зараз на одному питанні — адже їй треба буде одного чи двох учителів?

Він. Отож то й воно! А хіба ви сподіваєтесь, що ці вчителі знатимуть граматику, мітологію, історію, географію та мораль, які викладатимуть їй? Байки, любий учителю, байки! Коли б вони оте все знали так, щоб викладати, вони б його не викладали.

Я. А чому?

Він. Бо їм довелося б ціле своє життя ті науки вивчати. Треба зглибити мистецтво й науку, щоб гаразд опанувати їх елементи. Клясичні твори виходять гарні тільки в тих, хто у боях посивів; середина й кінець — ось що освітлює темряву початку; спитайте в свого приятеля д'Алямбера, корифея математичної науки, — чи дуже годен він творити її елементи? Мій дядько років тридцять-сорок працював, поки вперше проблиснула йому музична теорія.

Я. О, безумцю, пребезумцю! — скрикнув я. — Як уміщаються в твоїй поганій голові такі вірні думки мішма з безмежним навіженством?

Він. Чорт його знає. Схопиш випадково, от і є. А воно так, що коли не знаєш усього, то нічого путнього не знаєш; не тямиш, з чого те, до чого те, де те й те тримати, котре з них перше, кудою друге повернути. Яке вже там учення без методи! А метода звідки береться? Стривайте, любий мій філософе, у мене така думка, що фізика — наука навіки вбога, крапля води, зачерпнута вістрям голки з широкого океану, піщинка, виколупана з Альпійського пасма! А причини явищ? Справді, краще вже не знати, ніж знати так мало й кепсько, а саме отаке мені було, коли я став за вчителя супроводу. Про що замислились?

Я. Про те, що цінні ваші висловлювання, тільки ж не ґрунтовні; але облишмо це; так ви викладали, кажете, супровід і композицію?

Він. Атож.

Я. І нічогосінько не тямили в них?

Він. Їйбогу, нічогісінько; через те й були гірші від мене — оті, що гадали, ніби знають щось. Я хоч не псував дітям ні смаку, ні рук. Якщо вони й не навчились нічого, то коли до доброго вчителя потраплять, їм хоч не треба буде переучуватись, а це завжди виграш грошей і часу.

Я. Як же ви робили?

Він. Як усі. Приходив, падав на стільця. «Ну й не-года! Вулицею не пройдеш!» Новини теревенив: «Панна Лем'єр мала весталку вдавати в новій опері, але вдруге завагітніла, невідомо, хто її заступить. Панна Арну свого грапчука покинула; кажуть — у неї з Бертенем клюнуло. А втім, грапчук знайшов порцеляну пана де-Монтамі. На останньому аматорському концерті одна італійка була — як янгол співала! Ну й штукар той Превіль, треба тільки бачити його в «Закоханому Меркурії»; місце із загадкою — незабутнє. Бідолашна Дюменіль не тямить уже, ні що каже, ні що робить... Ну, панно, беріть підручника».

Поки панна, не хапаючись, шукає свого підручника, який десь приткнула, поки гукає покоївку, свариться, я далі веду: «Клерон справді незрозуміла. Говорять про дуже кумедний шлюб — тієї... як її? Та маленька, яку... утримував, прижив з нею двох чи трьох дітей, і яка ще багато в кого була на утриманні».

— Е, Рамо, це вже ви дурниці плещете, цього не може бути.

— Нічого я не плещу; кажуть навіть, що це вже справа кінчена... Чутка йде, що Вольтер помер; тим краще.

— Чому ж краще?

— Бо він знову нам якусь штуку втне; така вже в нього поведенція — за пів місяця перед тим помирати...

242 Що ж вам іще сказати? Розповідав усяке паскудство, яке приносив із господ, де я бував, адже ми

всі — плетуні страшенні. Клеїв дурня — а мене слухали, сміялись та приказували: «Він — завжди чарівний!» Тим часом підручник паннин знаходився під кріслом, де він валявся пожмаканий, подертий муциком якимсь або котом. Вона сідала до клявесину; спочатку сама на ньому тарабанила, потім і я підходив, кивнувши матері, що гарно, мовляв.

Мати. Га воно непогано, треба тільки захотіти, а охоти їй немає; їй би тільки теревені правити, пустувати та бігати. Не встигнете ви вийти, а підручника вже згорнуто, та їй не розгортається він, аж поки ви прийдете, адже ви ніколи на неї не нагрімаєте.

Тим часом — треба ж щось робити — я беру її руки, ставлю їх інакше, я гніваюсь, кричу: «соль, соль, панно, це — соль!»

Мати. Чи вам, доню, позакладало? От я не при клявесині і в підручника вашого не дивлюся, а почуваю, що треба соль. Яка морока з вами панові, не знаю, як він терпить; усе, що він каже, ви крізь вуха пускаєте, не посуваєтесь ніяк.

Тоді я втишую трохи сварку їй кажу, хитаючи головою: «Даруйте мені, пані, даруйте; воно краще було б, коли б панна схотіла, коли б вона трохи вчилася, але їй так воно непогано».

Мати. Вами бувши, я б її цілий рік тримала на одній вправі.

— О, та вона сидітиме на ній, аж поки зовсім за-своїть, тільки це не так довго буде, як ви, пані, гадаєте.

— Пане Рамо, ви лестите їй. Ви надто добрий. Оце єдине, що вона з лекції запам'ятає і при нагоді не забуде мені повторити...

Година минула, учениця подає мені лекційну картку¹ з граціозним рухом і реверансом, якого навчи-

¹ За цими картками оплачувано лекції.

лася в учителя танців; я кладу картку в кишеню, а мати каже: «Дуже добре, панно, якби тут був Фовільє, то похвалив би вас...» Я ще хвилину теревеню з пристойности, потім зникаю; ось що звалося тоді — лекції супроводу.

Я. Виходить, тепер це щось інше?

Він. А так, бий його сила божа! Приходжу; я — поважний, мерщій роздягаюсь, розкриваю клявесин, пробую клявіші. Мені завжди ніколи; коли доводиться хвилинку почекати, я кричу, мов у мене гаманця виймають; за годину я мушу бути там то, за дві — в герцогині такої то; мене чекають на обід у однієї прекрасної маркізи, а по обіді — концерт у барона Бага на Новомалопільській.

Я. А проте, вас ніде не чекають?

Він. То правда.

Я. Навіщо ж братися на ці ниценькі хитрощі?

Він. Ниценькі! А чому, прошу вас? Так уже ведеться в моєму стані, я не принижую себе, коли роблю так, як усі роблять. Не я ці хитрощі вигадав, і був би чудієм і недотепою, коли б до них не принатурювався. Справді, я добре знаю, що коли ви застоуєте до цього загальні принципи якоїсь там моралі, що у всіх на язиці, а на ділі ні в кого, то й вийде, що біле — чорне, а чорне — біле. Але, пане філософ, є загальна совість, як і загальна граматика, а крім того й винятки в кожній мові, що їх ви, вчені, називаєте, здається... як воно... допоможіть мені...

Я. «Ідіотизмами».

Він. Вірно. Так от, кожен стан має свої винятки із загальної совісти, які я охоче назву «ідіотизмами» ремесства.

Я. Розумію. Фонтенель добре говорить, добре пише, хоч його стиль кишить французькими «ідіотизмами».

244 Він. І державець, фінансист, суддя, військовий,

письменник, адвокат, прокурор, купець, банкір, ремісник, учитель співу, вчитель танців — це все дуже чесні люди, хоч їхня поведінка вхиляється багато в чім від загальної совісти і сповнена моральних ідіотизмів. Чим давніше щось, тим більше в ньому ідіотизмів, чим злигодніший час, тим численніші ідіотизми. Який піп, така й парафія, і навпаки, зрештою — яка парафія, такий і піп. Отож і використовувеш якомога свою парафію.

Я. З усіх цих химер ясно розумію тільки те, що мало таких реместв, які чесно виконуються, і мало є чесних людей у своєму реместві.

Він. Ото! Зовсім немає; зате й мало є шахраїв поза своєю крамничкою, і все йшлося б гаразд, коли б не певне число людей, що їх звать пильними, точними, щирими у виконанні своїх обов'язків, ретельними, інакше сказати — тих, що завжди сидять у своїй крамничці і роблять своє діло зранку до вечора і тільки його й роблять. Тому вони єдині багатіють і стають у пошані.

Я. Через ідіотизми.

Він. Так, так, бачу, що ви мене зрозуміли. Отож ідіотизм майже всіх станів — бож є ідіотизми, спільні всім країнам, усім часам, як і загальна дурість; так загальний ідіотизм, кажу, — це здобути собі якнайбільше покупців; а загальна дурість — уважати за найвправнішого того, хто їх найбільше має. Оце — два винятки із загальної совісти, перед якими треба схилитися. Це щось ніби довіра, саме з себе воно ніщо, але важить у громадській думці. Кажуть: добра слава краща від золотого пояса; а втім, у кого добра слава, в того золотого пояса немає, і тепер бачу я, що в кого золотий пояс, тому й слави ніколи не бракує. Треба, скільки є змоги, добиватись слави й пояса разом; така й у мене мета, коли я використовую те, що ви називаєте ницими підступами,

ганебними хитрощами. Я даю свою лекцію і даю її добре; це — загальне правило; я вдаю, що в мене лекцій більше, ніж у дні годин; це — ідіотизм.

Я. А чи добре ви саму лекцію даєте?

Він. Атож, не зле, сяк-так. Основний бас мого любого дядька все це дуже спростив. Колись я крав гроші в свого учня, так, крав їх, то певно; а тепер я заробляю їх, щонайменш так само, як інші.

Я. А не мучило вас, що крали?

Він. О, ні! Кажуть — як злодій у злодія краде, тоді чорт сміється. Батьки як не луснуть від достатків, набутих бозна як; то все царедворці, фінансисти, великі купці, банкіри, ділки; я допомагав їм відшкодувати, я і всі ті, кому вони, як і мені, давали роботу. В природі всі види одне одного жеруть, а в суспільстві одне одного жеруть усі стани. Ми розправляємось одне з одним без ніякого втручання закону. Колись Дешан, тепер Гімар¹ мститься над фінансистом за князя, а торговець уборами, ювелір, оббивач, швачка, дурисвіт, покоївка, кухар, лимар — мстяться над Дешан за фінансиста. Серед усього цього тільки дурень і ледащо дасть собі нашкодити, а сам не допече нікому, і це — дуже добре. Звідси ви бачите, що ці винятки із загальної совісти, або моральні ідіотизми, що про них таку бучу збивають під назвою «здирства», нічого собою не являють, і що, як добре розібратись, треба тільки мати вірне око.

Я. Захоплююся з вашого.

Він. До того ж — злидні; голос совісти, чести, тишенький дуже, коли кричать кишки. Якщо тільки доведеться мені забагатіти, муситиму теж відшкодувати, так я вирішив відшкодувати як тільки можна: столом, грою, вином, жінками.

Я. Боюся тільки, що ви ніколи не забагатієте.

Він. І мені так здається.

Я. А якби інакше сталося, що б ви робили?

Він. Робив би те, що й усі запанілі жебраки, був би неприторенним мерзотником, якого світ не бачив. Отоді пригадав би я все, що вони примусили мене вистраждати, і віддав би їм образи, яких зазнав від них. Люблю панувати і пануватиму. Люблю хвалу, і хвалитимуть мене. Найму всю банду Вільмор'єнову¹ і скажу їм, як мені казали: «Ну, ледаї, розважайте мене» — і розважатимуть мене. «А ганьбіть мені чесних людей» — і ганьбитимуть, якщо ще знайдеться там хтось чесний; а потім дівчата в нас будуть, будемо брататися, коли нап'ємось; сп'яніємо, брехню точитимем, усіх пороків і розпусти всякої дізнаємо, розкішно буде. Доведемо, що Вольтер — нездара; що Бюффон, який на хідлі завжди спинається, — лише балакун пихуватий; що Монтеск'є — лише дотепний хлопець; д'Алямбера під три чорти пошлемо з його математикою. Намнемо боки всім отаким Катончикам, як ви, що зневажаєте нас із заздрости, що у вас скромність — гордощів личина, а тверезість — закон потреби. А музика? Отоді ми заграємо!

Я. З того, як ужили б ви багатство, бачу я, яка велика шкода, що ви — жебрак. Ваше життя було б вельми почесне для людського роду, вельми корисне для ваших співгромадян і для вас самих вельми славне.

Він. По-моєму, глузуєте ви з мене. Ви, пане філософ, не знаєте, з ким жартуєте; вам невтямк'ї, що я репрезентую зараз найважливішу частину міста й двору. Чи думали сами собі наші багатчі по всіх верствах про те, що я вам звірив, чи не думали — факт той, що життя, яким я жив би на їхньому місці, це —

¹ Вільмор'єн — генеральний відкупник.

достоту їхнє життя. Он ви які — ви гадаєте, що для всіх одне тільки щастя буває. Що за дивна бридня! Ваше щастя мислить собою деяке романтичне спрямування розуму, якого в нас немає, небуденну душу, особливий смак. Цю чудноту ви прикрашаєте ім'ям чесноти, називаєте її філософією; але чи для всіх чеснота й філософія створені? Хто може, має їх, хто може, додержує. Уявіть всесвіт мудрим і філософським; погодьтесь, що він був би з біса нудний. Чи чуєте — хай живе Соломонова філософія, хай живе Соломонова мудрість: пити добре вино, об'їдатись добірними стравами, розкошувати з гарними жінками, спочивати на пухких ліжках! Поза цим, решта — суєта!

Я. А боронити батьківщину?

Він. Суєта! Батьківщини вже немає: від бігуна до бігуна я бачу самих тиранів та рабів.

Я. Служити друзям?

Він. Суєта! Хіба є друзі? А якби й були, чи треба робити їх невдячними? Подивіться гаразд, і ви побачите, що такий майже завжди буває наслідок зробленої послуги. Вдячність — тягар, а всякий тягар на те, щоб його скинути.

Я. Урядувати в суспільстві й відбувати свою повинність?..

Він. Суєта! Що з того — є уряд чи його нема, коли ти багатий, адже на уряд стають лише за тим, щоб забагатіти! Відбувати повинність — до чого призводить воно? До заздности, розбрату, пересліду. Хіба цим висунешся? Догоджати, чорт бери, крутитись коло вельмож, вивчати їхні смаки, прикладатись до їхніх вибаганок, служити їхнім порокам, схвалювати їхні несправедливості — ось у чім секрет.

Я. Доглядати виховання своїх дітей?

Він. Суєта! То справа вихователя.

Я. А коли вихователь, перенявшись вашими прин-

ципами, знехтує свої обов'язки, хто буде за це покараний?

Він. Їйбогу, не я; може бути, колись чоловік моєї дочки або жінка мого сина.

Я. А коли вони обоє в розпусту й пороки вдадуться?

Він. Їхня справа.

Я. Коли вони ославлять себе?

Він. Що б не робити, а не можна ославити себе, коли багатий.

Я. Коли зруйнуються?

Він. Тим гірш для них.

Я. Я бачу, коли ви звільняєте себе від клопоту пильнувати поведінки своєї дружини, дітей і слуг, то легко можете й свої справи знехтувати.

Він. Вибачте, роздобувати гроші нелегко буває, тому годиться про це дбати завчасу.

Я. Дружині ви невелику увагу приділятимете?

Він. Ніякої, прошу вас. Як на мене, найкраще, яке тільки може бути, поводження з своєю любою половиною, це — робити те, що їй належиться. Хіба не втішно було б, по-вашому, на світі, коли б кожен своє діло робив?

Я. Чому й ні? Вечір ніколи не буває гарний для мене, коли я незадоволений із свого ранку.

Він. І для мене теж.

Я. Світські люди такі витончені в розвагах якраз через своє глибоке неробство.

Він. Не думайте так, у них клопоту доволі.

Я. Вони ніколи не стомлюються, тому ніколи й не спочивають.

Він. Не думайте так, вони раз-у-раз виснажені.

Я. Втіха — завжди справа для них, і ніколи не потреба.

Він. Тим краще: потреба — завжди страждання.

Я. Їм усе остиває. Душа їхня тупіє, нудьга їх зма-

гає. Хто відібрав би їм життя серед їхнього гніту-щого достатку, той зробив би послугу їм, бо вони знають тільки ту частину щастя, яка найшвидше притирається. Чуттьовими втіхами я не гордую, — маю смак, якому приємна тонка страва й добірне вино; маю серце й очі, і люблю дивитись на гарну жінку, люблю почувати під рукою твердість і округлість її грудей, пити сласть у її погляді, конати в її обіймах; не цураюсь іноді й погуляти з друзями, навіть трохи побешкетувати; але не потаю від вас, що без краю любіше мені допомогти нещасному, замирити якусь дражливу справу, дати рятівничу пораду, почитати щось гарне, пройтися з чоловіком чи жінкою, дорогими моєму серцю, побути кілька поучних годин із дітьми, написати якусь добру сторінку, виконати обов'язки свого становища, сказати тій, кого кохаю, щось ніжне й миле, щоб її руки круг моєї шиї сплелися. Я знаю вчинок, який мені хотілося б зробити за всяку ціну: «Магомет» — величний твір, але я волів би краще зреабілітувати Калясову¹ пам'ять. Один мій знайомий подався аж у Картагену — то був молодший у родині в такому краю, де звичай усе добро віддає старшим. І дізнається він, що його старший брат-мазунчик зруйнував батьків, які своїм добром надто не дорожились, а потім вигнав їх із замку, і старі добряги злидарюють десь у провінціальному містечку. Що ж робить тоді молодший, з яким батьки повелися так суворо, аж він повіявся шукати долю на чужині? Він шле їм допомогу, мерщій улаштує свої справи, приїздить багатцем, вертає старих до їхньої домівки, віддає заміж сестер. Ох, любий Рамо, цей час він вважає за найщасливіший у своїм житті, із слізьми на очах він розказував мені про нього, і

250 ¹ Французький протестант, обвинувачений у вбивстві свого сина католика і сколесований. Заходами Вольтера цей несправедливий присуд переглянуто і страченого виправдано.

в мене оце зараз, коли розповідаю вам, серце тремтить від радості і голос уривається від утіхи.

Він. Дуже чудні ви люди.

Я. А ви — дуже жалюгідні, коли не уявляєте, що стаєш понад долею і що не можна бути нещасним під захистом двох таких чудових учинків.

Він. Важко було б мені обвикнути до цього гатунку щастя, бо рідко воно трапляється. Так, по-вашому, треба бути чесним?

Я. Щоб бути щасливим — безперечно.

Він. А втім, я бачу безліч чесних людей, які нещасні, і безліч людей, які щасливі, не будучи чесні.

Я. То вам здається.

Він. А хіба не через те; що появив на хвильку здоровий глузд і щирість, я не знаю, де мені сьогодні поведеряти?

Я. О, ні! То через те, що ви не завжди такий були; через те, що не втямили заздальгідь, що передусім треба потурбуватись про засіб, незалежний від рабства.

Він. Незалежний чи ні, а мій засіб був, щонайменш, найлегший.

Я. Але непевний і нечесний.

Він. Але найвідповідніший до моєї вдачі ледаря, дурня й пройдисвіта.

Я. Згоден.

Він. І коли я можу добути своє щастя пороками, які природні в мені, які я набув без труду й зберігаю без зусилля, які пасують до звичаїв моєї нації, припадають до смаку тим, хто мене опікує, і краще відповідають їхнім приватним потребцям, ніж чесноти, що тільки дошкуляли б їм зранку до ночі своїми винуваченнями, — то дуже дивно було б, якби я почав мучитись, мов та проклята душа, щоб себе скалічити й зробити іншим, ніж я є; щоб надати собі характеру, чужого мені, і прикмет — дуже шановних,

погоджуюсь із цим, щоб не сперечатись, але їх надто важко було б мені набути й додержувати, хоч не дали б вони мені нічого, а може й від нічого гірше, — адже я став би постійною сатирою для багатців, що при них такі жебраки, як я, мусять шукати собі пожитку. Чесноту хвалять, але ненавидять і уникають її, але мерзне вона на холоді, а на цім світі ноги теплими треба мати. Та через це я ще й озлився б доконечно; бо чому так часто бачимо ми святох — жорстоких, гнівливих, відлюдькуватих? Тому, що вони поставили собі невідповідне до своєї природи завдання; вони мучаться, а коли мучишся, то й інших мучиш; а таке діло ні мені, ні заступникам моїм ні до чого; я мушу бути веселим, жвавим, приємним, жартуном, штукарем. Чесноту поважати треба, а повага — річ нестерпна; з чесноти захоплюватись треба, а в захопленні нічого немає втішного. Смішить кумедність та блазенство, тож і мушу я бути кумедником і блазнем, і коли б природа не створила мене таким, найпростіше було б такого вдавати. На щастя, не потребую бути лицеміром — а скільки ж є їх усякої масти, не згадуючи вже про тих, що сами з собою лицемірять. Що робить кавалер де-Ляморльєр,¹ отой, що надіває капелюха на вуха, задирає голову, дивиться на зустрічного через плече, брязкотить шпадою при боці, ладен образити кожного, хто без шпади ходить, і так ніби всіма на світі гордує? Він робить усе, що тільки може, щоб переконати себе, що він — сміливець, але він — боягуз. Дайте йому щуток у носа, і він прийме його лагідно. Хочете збити йому пиху? Провчіть його, покажіть йому свого цїпка й дайте йому ногою в зад. Він, здивований з того, що показав себе боягузом, питає вас, хто вам сказав це, звідки ви це знаєте? Хвилинку перед тим він

сам цього не знав; довге й звичне мавпування хоробрости його самого ошукало; він стільки вже накривлявся, що й сам у те кривляння повірив.

А ота жінка, що виморює себе, навідує в'язниці. не проминає жадних благодійних зборів, ходить, спустивши очі, й на чоловіків не зважується просто глянути, невпинно борючись із звабою своїх чуттів, — хіба від цього всього в неї серце не палає, зідхання не вихоплюються, кров не клекоче? Хіба не змагають її бажання, не малює їй уночі уява сцен із «Манастирського воротаря» та Аретінових постатів? Чим стає вона тоді? Що думає про неї її покоївка, коли схоплюється в сорочці й біжить на допомогу мрущій господині? Жюстіно, йдіть лягайте, то не вас ваша господиня кличе в своїм шаленстві.

І чим був би друг Рамо, якби він одного дня почав виявляти зневагу до багатства, жінок, смачної страви, неробства й Катона строїти? Лицеміром. Мусить Рамо бути тим, що він є, — щасливим розбійником серед багатих розбійників, а не фанфароном чесноти, ні навіть доброчесною людиною, що їсть свого сухаря насамоті або вкупі з жебраками. Без манівців скажу вам, — не до смаку мені ні ваше щастя, ні щастя таких мрійників, як ви.

Я. Бачу, мій любий, що воно вам невтямки, та й неспроможні ви його зрозуміти.

Він. Тим краще, чорт бери, тим краще! Через нього я був би подох з голоду, нудьги, а може й гризоти.

Я. По всьому цьому одну лише пораду можу дати вам — вернутися чимшвидше до господи, звідки ви так необачно дали себе прогнати.

Він. І робити те, що ви не відкидаєте в прямому значенні і що трохи бридить мені у фігуральному?

Я. Яке дивацтво!

Він. Нічого дивного в цьому немає; підлим охоче 253

буду, але — щоб без принуки. Охоче гідности своєї зречуся... Ви смієтесь?

Я. Так, ваша гідність смішить мене.

Він. У кожного вона своя. Я охоче забуду свою гідність, але по своїй уподобі, а не з чужого наказу. Хіба так і поплазую я, коли скажуть мені: плазуй? Я — що червяк; обидва ми плазуємо, коли дають нам волю, але підводимось, коли нам наступлять на хвоста; мені наступили на хвоста, і я підвівся. Крім того, ви ж гадки навіть не маєте, про яку кумпанію мовиться мова. Уявіть похмурого, бридкого, хандринного, загорнутого в два-три звої свого халата типа, який сам собі не подобається, якому все не подобається, який від сили посміхнеться, коли ти перед ним тіло й дух стомà різними способами вигинаєш, який байдуже дивиться на всі потішні гримаси твого обличчя й ще потішніші гримаси розуму — бо, між нами, отець Ноель, отой ниций бенедиктинець, що своїми гримасами так уславився — він, не зважаючи на свій успіх при дворі, проти мене, без ніякої хвальби, — дерев'яний танцюриста. Скільки б я не мучився, щоб саму божевільню перевершити, — нічого не виходить. Засміється чи не засміється — ось про що мушу думати у своїх корчах, а сами зміркуйте, як шкодить така непевність талантові. Мій зануда, встроївши голову в нічного ковпака, що закриває йому очі, скидається на нерухомого бовванця, якому до підборіддя почеплено нитку, що спускається аж під крісло. Чекаєш, коли вже смикнеться нитка, вона ж не смикається, а коли й зрушиться, буває, щелепа, то тільки щоб промовити вам прикре слово — слово, яке покаже вам, що на вас і не дивились, що ваше кривляння пішло на марне. Це слово — відповідь на те, що ви спитали його чотири дні тому; по цьому слові вискова пружина розтягається, і щелепа закривається.

Потім почав удавати свого типа. Сів на стільця —

голова мов скам'яніла, капелюх аж на повіки насунувся, очі приплющив, руки спустив, щелепою ворухить, як автомат, і каже: «Атож, ваша рація, панно, в цьому тонкість потрібна».

— Бо воно міркує, міркує без упину й угаву — ввечері, вранці, за туалетом, за обідом, за кавою, за грою, в театрі, в ліжку і, прости господи, мабуть і в обіймах коханчих. Цих останніх міркувань я не мав спромоги почути, але й інші мені обридли до сто біса... Сумний, понурий, як доля, — отакий наш хазяїн.

Навпроти нього — така собі принда недоторкана, якій не гріх навіть сказати, що вона гарна, бо таки гарна ще, хоч обличчя вже там і там пооране, а тіла набереться й на пані Бувійон.¹ Люблю тілеса, коли вони гарні, алеж занадто — то занадто, та й рух же матерії притаманний!.. Item,² вона лихіша, бундючніша й дурніша за гуску. Item, хоче бути розумною. Item, треба її переконати, що вона розумна, як ніхто. Item, вона нічого не тямить, а теж міркує. Item, треба плескати її міркуванням руками й ногами, скакати з радощів, дубіти від захвату: «Як це чудово, делікатно, влучно сказано, тонко постережено, незвичайно відчуте! І звідки воно береться в жінок? Без вивчення, самою силою інстинкту, самим природним глуздом! Диво та й годі. А нам торочать, що досвід, наука, мислення та виховання щось там важать!..» І такі інші дурниці, і плакати від утіхи; десять разів згинатися, коліно вперед схиливши, а другу ногу назад подавши, простягати до богині руки, шукати бажання в її погляді, не зводити очей з її рота, чекати її наказу й блискавкою виконувати його. Хто може стати на таку роль, як не бідолаха, що двічі-тричі на тиждень знаходить там, чим угамувати журу своїх

¹ Персонаж із Скарронового «Критичного роману», дама дивовижної гладизни.

² Крім того.

нутрошів! Що ж думати про інших, приміром про Паліссо, Фрерона, Пуансіне, Бакюляра, які мають дещо і чию підлоту не можна виправдати урчанням страдницького шлунку?

Я. Не думав я, що ви такий вимогливий.

Він. Та ні. Спочатку я дивився, як інші роблять, і собі так робив, навіть трохи краще, бо я щиріше безчільний, кращий комедіант, голодніший, обдарований кращими легенями. Певно, я походжу по прямій лінії від славетного Стентора...

І щоб дати мені вірне поняття про силу своєї утроби, він почав так кашляти, аж шибки в кафе трохи не посипались і шахісти покинули грати.

Я. Але до чого цей хист?

Він. Не здогадуєтесь?

Я. Ні, я трохи обмежений.

Він. Припустімо, зайшла суперечка й перемога непевна; я підводжусь і рикаю громогласно: «Так воно, як панна каже... Оце зветься міркувати! Хоч у заклад з усіма нашими розумниками піду. Геніяльний вислів». Тільки ж не треба завжди отак-о схвалювати: одноманітно було б, фалшиво, приїлося б. Тут розважливість, різноманітність потрібна; треба вміти підготувати й розташувати свої мажорні й рішучі тони, влучити нагоду й момент. Приміром, коли думки поділились, коли суперечка доходить останньої точки шаленства, коли ніхто вже нікого не слухає і всі говорять разом — треба сидіти осторонь, десь у найдальшому від бойовища кутку, підготувати свій вибух довгою мовчанкою і впасти раптово, як бомба, в середину суперечників; у цьому майстерстві рівного мені немає. А де я справді дивний, так це в майстерстві протилежному: маю дрібні вібрації в голосі, якими посмішку супроводжу, маю безмежну різноманітність ухвальних мін — ніс, рот, чоло, очі, усе йде в діло; маю хвисткість у крижах, свій спосіб вигинати

спину, зводити їй спускати плечі, витягати пальці, схилити голову, сплющувати очі їй бути враженим, немов би голос янгольський і божий мені з небес зійшов, — а це облещує. Не знаю, чи гаразд ви тямите всю силу цієї пози; не я її винайшов, але ніхто мене в ній не перевершив. Ось гляньте, гляньте.

Я. Справді, щось виняткове.

Він. То як, по-вашому, чи встоїть проти цього мозок у жінки хоч трохи гонористої?

Я. Ні, треба визнати, що ви хист блаженства їй пониження довели так далеко, як тільки можна.

Він. Хай вони всі гамузом хоч з-під шкури пнуться, а такого не осягнуть ніколи; найкращий з них, Паліссо, наприклад, завжди буде лише добрим учнем. Та коли ця роля їй розважає спочатку, коли їй знаєш деякої втіхи, глузуючи в душі з дурости тих, кого вона захоплює, то згодом воно вже не вражає; крім того, після певного числа винаходів мусиш повторюватись, розум і мистецтво мають свої межі; тільки богові та деяким рідким геніям шлях стелеться все далі в міру того, як вони йдуть вперед. Такий, мабуть, Буре:¹ у нього є такі штуки, що мене — так, мене самого, — вкрай зворушують. Собачка, книга блаженства,² смолоскипи на версальському шляху³ — це речі, що мене приголомшують і всліджують; через таке їй охоту до ремесла утратиш.

Я. А що то за собачка?

Він. Та звідки ви? Невже ви таки справді не знаєте, як учинила ця рідкосна людина, щоб відна-

¹ Генеральний відкупник за Люї XV, відомий своїм багатством і марнотратством.

² Люї XV, приїхавши в гостину до Буре, побачив велику книгу під назвою: «Справжнє щастя»; розгорнув її, а там на кожній сторінці стояло: «До Буре приїхав король».

³ Під час однієї подорожі короля Буре поставив на шляху що двадцять кроків людей із смолоскипами. Прим. до французького видання.

дити від себе й принадити до міністра юстиції собачку, яка тому подобалась?

Я. Не знаю, кажу щиро.

Він. Тим краще. Це — з усіх вигадок одна з найкращих; ціла Європа була з неї зачудована, немає такого царедворця, що на неї не позаздрив би. От вам не бракує проникливости, побачимо, як би ви вчинили на його місці. Знайте, що собачка любила Буре; знайте, що чудернацьке вбрання міністрове лякало цуцика; знайте, що на подолання труднощів був лише тиждень часу. Треба знати всі умовини проблеми, щоб зрозуміти заслугу розв'язання її. Ну!

Я. Ну, мушу признатись, що в цій галузі і найлегші речі мені сутужні.

Він. Слухайте (каже він, плескаючи мене злегка по плечі, бо він фамільярний), слухайте й дивуйтеся. Він зробив собі машкару, підхожу до міністра юстиції, позичив у камердинера широчезну сямару, надів машкару й сямару. Кличе свою собаку, гладить її, дає їй тістечко; потім зненацька міняє декорацію — це вже не міністер юстиції, а Буре кличе собаку й батожить. Менш як за два-три дні цієї вправи, що тривала зранку до вечора, собака почала тікати від Буре-фінансиста й бігти до Буре-міністра; але я надто добрий; ви — профан, який не годен знати про дива, що діються навколо.

Я. А втім, прошу вас, що то за книга й смолоскипи?

Він. Ні, ні. Про такі речі вам перший-ліпший з вулиці розкаже, а ви скористуйтеся з обставин, які звели нас, щоб довідатись про таке, чого ніхто, крім мене, не знає.

Я. Маєте рацію.

Він. Позичити вбрання й перуку — от про перуку міністрову й забув! Зробити собі підхожу машкару — машкара найбільш мене запаморочує. Тому й ті-

шитсья ця людина з найбільшої пошани; тому й має вона мільйони. Є кавалери орденів, що хліба не мають, — навіщо ж тоді вганяти за орденами, важачи надвередитись, а не звернутись до безпечного діла, що його ніколи не минає нагорода? Ось що зву я — грати по великій. Такі зразки хоч кого знеохотять — жаль бере до себе, нудно стає. Машкара! Машкара! Пальця дав би собі втяти, тільки б знайти машкару.

Я. Та хіба ви, з вашим поривом до майстерности і з легкістю вашого хисту, так таки й не винайшли нічого?

Він. Вибачте; наприклад, чудовий вигин спини, що я допіру казав вам, я вважаю за свій, хоч завидники може й заперечуватимуть. Певно, його вживали й раніше, але хто зрозумів, який він зручний, щоб глузувати потай з того, з кого захоплюєшся? Я маю понад сотню способів зваблювати молоду дівчину при матері так, що ця мати не помічає нічогосінько, і навіть зробити її співучасницею. Вже на самому початку своєї кар'єри я відкинув усі вульгарні способи втручувати любовну записку; я маю десять способів робити так, щоб її в мене виривали, і серед цих способів, тішу себе думкою, є і нові. Надто ж володію я талантом підбадьорювати боязкого хлопця. Коли б це списати, мені, гадаю, визнали б деякий хист.

Я. І честь велику.

Він. Напевно.

Я. На вашім місці, я поклав би все це на папір. Шкода буде, якщо воно загине.

Він. То правда, але ви не уявляєте, як мало дорожу я методою і правилами. Кому потрібен протокол, той не піде далеко; генії мало читають, багато діють і сами собою робляться. Подивіться на Цезаря, Тюрена, Вобана, маркіза де-Тансена, його брата кардинала і секретаря цього брата, абата Трюбле. А Буре? Хто вчив Буре? Ніхто. Цих рідких людей

творює сама природа. Може гадаєте, що історія з собакою та машкарою десь написана?

Я. Алеж пропашими годинами, коли туга вашого порожнього шлунку або стома вашого переобтяженого шлунку не дає вам заснути...

Він. Подумаю про це. Краще писати велике, ніж робити дрібне. Тоді душа підноситься, уява займається, розпалюється і ширяє, а натомість вона звувається, коли дивуєшся при маленькій Юс, чому це дурна публіка вперто ущедряє оплесками маніжницю Данжвіль, що так плоско грає, що по сцені ходить майже зігнувшись навпіл, що своє кривляння за тонкість уважає, а своє дріботіння — за грацію; і ту бундючну Клерон — худішу, вимушенішу, робленішу й штучнішу, ніж і сказати можна. Безглуздий партер ляскає їм, як не лусне, а того й не помічає, що ми — клубок приємності (щоправда, клубок грубшає по троху, але що з того?), що в нас — найкраща шкіра, найкращі очі, найгарніший ротик, щоправда — душі не дуже, хода важенька, алеж не така незграбна, як люди славлять. Зате почуттям ми хоч кого заломим!

Я. Як це ви кажете — іронія чи правда?

Він. Шкода от тільки, що бісове почуття — усередині все, зокола його не побачиш; але, кажу вам я — знаю, і знаю добре, що вона його має. Якщо не зовсім почуття, то щось приблизно. Треба бачити, коли лихий у нас настрій, як ми з льокаями поведимось, яких лящів одважуємо покоївкам, якими копняками спроваджуємо свого любчика, скоро тільки він переступить у будь-чім належну нам пошану. Це — чортеня, кажу вам, повне гідности й почуття... Та ви не знаєте, що думати, адже так?

Я. Так, не годен розібрати, щиро чи зозла ви говорите. Я — простак; будь ласка, кажіть мені без обрізків, облиште ваше майстерство.

Данжвіль та Клерон, та ще до того слів декілька, які вас збентежили. Я згоден, щоб ви за пройдисвіта мене мали, алеж не за дурня, а тільки дурень або безтямно закоханий міг би серйозно плести таке зухвальство.

Я. Та як можна зважитись таке казати?

Він. Це не відразу робиться, помалу доходиш. *Ingenii largitor venter.*¹

Я. Мабуть, дуже таки голод мусить дошкулити.

Він. Можливо; проте, хоч яким несвітським здається вам це зухвальство, повірте, що ті, до кого з ним звертається, чути його звичніші, ніж ми — висловлювати його.

Я. Хіба хоч комусь стане сміливости бути вашої думки?

Він. Що ви називаєте — комусь? Це — думка й мова всього товариства.

Я. Ті з вас, хто не великий пройдисвіт, мусять бути великими дурнями.

Він. Дурнями? Присягаюсь вам, що дурень є тільки один — той, хто вітає нас, щоб самому ошукатися.

Я. Але як можна ошукатися так грубо? Бо, зрештою, вищість талантів Данжвіль і Клерон — незаперечна.

Він. Облесливу брехню п'ють повними ковтками, а гірку правду цідять по краплині. Крім того, у нас такий переконаний, такий щирий вигляд.

Я. Та, мабуть, ви таки згрішили разок проти принципів майстерства й прохопились необачно якоюсь образливою гіркою правдою, бо, всупереч нікчемній, нищій, підлій, огидлій ролі, що її ви граєте, мені здається, що в суті ви — чула душа.

Він. Я — аж ніяк. Чорти б мене взяли, коли я знаю, що таке я в суті. Взагалі думка в мене пряма і вдача щира. Ніколи не брешу, якщо маю інтерес ка-

¹ Шлунок — великий надхненник.

зати правду, ніколи не кажу правди, якщо маю інтерес брехати. Кажу те, що в голову спадає: розумне — тим краще, зухвале — на це не зважають. Я певно користуюся із свого щиромовства. За життя я ніколи не думав, ні кажучи, ні перед чи після того, як сказав; тому нікого й не ображаю.

Я. А все ж таки це трапалося вам з чесними людьми, в яких ви жили і які були до вас такі добрі.

Він. Що ж зробиш? Це — нещастя, лихий випадок, як то буває в житті. Постійного щастя немає; мені було надто добре, це не могло тривати. У нас, ви знаєте, товариство найчисленніше і найвиборніше. Це — школа людяности, віднова античної гостинности: ми підбираємо всіх упалих поетів; ми прихистили Паліссо після «Зареса», Бре після «Великодушних облудників», усіх зганьбованих музик, усіх обсвистаних акторок, усіх затюканих акторів, силу-силенну соромливих бідаків, нищих паразитів, що на чолі їх я маю честь стояти, хоробрий ватажок полохливого війська. Я вмовляю їх їсти перший раз, як вони приходять, я й пити їм випрошую — це ж така дрібнота! Кілька обдертих юнаків, що не знають, де голову прихилити, а з обличчя гарні; інші — мерзотники, що влещують і присипляють хазяїна, щоб після нього в хазяїки поживитись. Видаємо ми на веселих, а всередині — вся злоба і весь апетит. Вовки не такі голодні, тигри не такі жорстокі. Ми пожираємо, як вовки в довгу зиму, ми шматумо, як тигри, все, що тільки має успіх. Іноді збираються до купи зграї Бертенова, Мезанжова, Вільмор'єнова — отоді ревище стоїть у звіринці! Понуріших, бурчливіших, лихіших і лютіших звірів ніде не побачиш. Тільки й чути, що імена Бюффона, Дюкльо, Монтеск'є, Руссо, Вольтера, д'Алямбера та Дідро. І бозна яких тільки епітетів до них не прикладають. Розум ми визнаємо лише в таких дурнях, як і сами. Там зародився плян комедії

«Філософи», а сцену з розносником подав я особисто за «Збабілою теологією». ¹ Вас теж там не помилювано, як і інших.

Я. Тим краще! Мабуть, мені зробили більшу честь, ніж я вартий. То була б ганьба для мене, якби ті, що стільки поганого говорять про талановитих і чесних людей, наважились говорити про мене добре.

Він. Нас багато, і кожен повинен оплатити свою частину складки; принісши в жертву великих тварин, ми заколюємо дрібніших.

Я. Ображати науку й чесноту, аби жити, — дорогенький це хліб!

Він. Я ж казав уже вам, що шкоди з нас ніякої: ми всіх ображаємо і нікому не завгорюємо. Іноді буває в нас тяжкотілий абат Оліве, гладкий абат Леблян, лицемір Батте; гладкий абат лихий тільки перед обідом. А напившись кави, поринає в крісло, кладе ноги на лавочку при каміні й засинає, як старий папуга на своїй жердині. Коли починають надто вже галасувати, він позіхає, потягається, протирає очі й каже: «Ну, що там, що там?»

— Мова про те, чи розумніший Пірон від Вольтера.

— У вас про розум мова? Не про смак? Бо смаку ваш Пірон і не нюхав.

— Не нюхав?

— Ні...

І от пускаємось ми в суперечку про смак. Тоді хазяїн дає знак рукою, щоб його вислухали, бо якраз смаком він найбільш пишається. «Смак, — каже він, — це така річ...» Ййбогу, не знаю, що то за річ, та й він сам не більше.

Буває в нас іноді й приятель Роббе — він частує нас двозначними оповіданнячками, чудесами фанати-

¹ П'єса проти янсеністів, що подала Паліссо ідею його кої «Філософи». Прим. до франц. вид.

ків, що їх сам на власні очі бачив, уривками з своєї поеми на тему, в якій він знається досконало. Його вірші я ненавиджу, але люблю слухати, як він читає, — стає тоді мов причинний. Всі навколо кричать: «Оце справді поет!..» Між нами, ця поезія — шаламатня всіляких невиразних шелестів, дика цвенькотнява мешканців вавилонської башти.

Ходить до нас і один телепень, що виглядає тупим і придуркуватим, а розумніший від чорта й хитріший за стару мавпу. Це — одне з тих облич, що викликають жарти й глум і що бог створив їх на науку людям, які судять по фізіономії і яких їхнє свічадо мусіло б навчити, що бути розумним і виглядати дурнем так само легко, як і ховати дурість під розумним обличчям. Паплюжити добру людину на втіху іншим — підлота дуже поширена; тому на нашого прощачка й накидаються звичайно. Це — пастка, яку ми ставимо на новоприбулих, і не бувало так, щоб хоч один у неї не піймався...

Мене не раз дивували вірні завваження цього божевільця про людей та характери, і я йому це за-свідчив.

Він. Бо з лихого товариства, як і з розпусти, є пожиток, — відповів він. — Втрату незайманости надолужуєш утратою забобонів: у лихому товаристві, де порок показується без машкари, навчаєшся його пізнавати; крім того, я читав трохи.

Я. Що ж ви читали?

Він. Я читав, читаю і перечитую раз-у-раз Теофраста, Лябрюєра та Мольєра.

Я. Це добірні книжки.

Він. Вони ще кращі, ніж гадають; але хто вміє їх читати?

Я. Всі, відповідно до обсягу свого розуму.

Він. Майже ніхто. От скажіть мені — чого в них шукають?

Я. Розваги й науки.

Він. Але якої науки? В цьому вся річ.

Я. Знання своїх обов'язків, любови до чесноти, ненависти до пороку.

Він. А я визбираю в них усе, що треба робити, і все, чого не треба казати. Отож, коли читаю «Скупця», гадаю собі: «Будь скупець, коли хочеш, але остерегайся говорити по-скупецьки». Коли читаю «Тартюфа», гадаю собі: «Будь лицемір, коли хочеш, але не говори по-лицемірськи. Плекай пороки, корисні тобі, але не май ні їхньої мови, ні їхньої подоби, а то смішний будеш». Щоб убезпечити себе від цієї мови й подоби, треба їх знати, а ці письменники дали чудові малюнки їх. Я — це я і лишаюся тим, що я є, але дію і говорю, як годиться. Я не з тих, що зневажають моралістів; у них багато чого можна повчитись, а надто в тих, що запроваджували мораль у дію. Порок дошкуляє людям тільки вряди-годи, а порочний характер — зранку до ночі. Мабуть, краще бути нахабою, ніж мати нахабну фізіономію; нахабність характеру ображає лише десь-колись, а нахабність обличчя — ввесь час. Не думайте, зрештою, що я — єдиний читач такого ґатунку; моя заслуга в тім лише, що я систематично, розважливо й обмірковано роблю те, що інші роблять інстинктивно. Через те читання не робить їх кращими від мене, але, наперекір собі, вони все таки лишаються смішними; натомість я буваю смішним тільки тоді, як хочу, і тоді вже лишаю їх далеко позад себе; бо те саме лицемірство, яке вчить мене уникати смішности в одних обставинах, вчить мене й наражатись на неї влучно в інших. Я згадую тоді все, що інші казали, все, що читав, і додаю ще те, що з моїх засобів походить, а вони в мене щодо цього на диво плідні.

Я. Добре зробили, що викрили мені ці таємниці, а то я гадав би, що ви сами з собою в суперечности.

Він. Ніко́ли, бо на один раз, коли треба уникнути смішности, буває, на щастя, сто разів, коли треба її набігти. Найкраща роля при вельможах — блазенська. У короля довго був правний блазень, а правного мудреця не було ніколи. Я — блазень Бертена й багатьох інших, може й ваш зараз, а може ви мій — мудрий блазня не держатиме; отже, хто має блазня, не мудрець то; коли ж не мудрець, він блазень, а може, хоч би й король, блазень свого блазня. Пригадайте, зрештою, що в такій мінливій справі, як звичаї, немає нічого абсолютно, суто й загально правдивого чи хибного, крім того, що треба бути таким, яким інтерес велить бути, — добрим чи лихим, мудрецем чи блазнем, пристойним чи смішним, чесним чи порочним. Якби чеснота випадком провадила до багатства, я або був би доброчесним, або вдавав би чесноту, як інші; але мене бажали смішним, я й став таким; щождо порочности, то за це подбала сама природа. Коли кажу «порочність», то вашою мовою висловлююсь, бо якби ми порозумілись, то могло б статися, що по-вашому порок те, що по-моєму чеснота, а чеснота те, що по-моєму порок.

Бувають у нас також автори з «Оперá-Комік», їхні актори й акторки, а частіше їхні антрепренери — Корбі, Моет, усе люди заможні й високо достойні. Забув ще великих критиків та літераторів, «Аван-Курер», «Птіт-з'Афіш», «Анне літтерер», «Обсерватер літтерер», «Сансер ебдомадер», усю ту зграю писак.

Я. «Анне літтерер»! «Обсерватер літтерер»! Це неможливо, вони ж одне одного ненавидять.

Він. То правда, але коло миски всі жебраки миряться. Щоб його біс ухпив, того проклятого «Обсерватер літтерер-а» з його газетою вкупі! Цей собака, скнарий, смердючий і зажерливий попик,¹ і спричинився до моєї недолі. Він учора тільки вперше

з'явився на нашій обрії, прийшов саме тої години, коли ми збігаємось із своїх лігов, в обіди. Коли негода, щасливий той із нас, у кого в кишені є двадцять соль, щоб узяти візника! Той глузує з свого товариша, що вдень прибув, заболочений по пояс і змок-рілий до кости, і ввечері вертається додому в тому самому стані. Один з таких, не знаю вже, хто саме, мав кілька місяців тому скажену суперечку з саво-яром, що засів коло наших дверей: у них рахунок був, позичальник жадав, щоб боржник оплатився, а в нього в кишені дюдя свистіла; так той і пришпарив його на проході.

Накривають, абатові шану дають, на покуті садовлять. Заходжу я, бачу його. «О, та ви головуєте, панотче? — кажу йому. — Сьогодні воно то добре, а от завтра ви зсунетесь, прошу вас, на тарілку, позавтра — ще на одну, і так з тарілки до тарілки, сунутиметесь праворуч чи ліворуч, аж поки після місця, яке я посідав один раз перед вами, Фрерон — один раз після мене, Дюра — один раз після Фрерона, Паліссо — один раз після Дюра, ви не осядетесь міцно коло мене, такого, як і ви, сердеги безталанного, що *siedo sempre come un cazzo fra duoi coglioni*.

Абат, чоловік-добряга, не злий до слова, засміявся; панна, вражена моєю спостережливістю і вірністю мого порівняння, засміялась; усі, хто сидів праворуч та ліворуч від абата й кого він зсунув на один ступінь, — засміялись; усі сміються, крім пана, що гнівається і каже мені слова, які нічого не важили б, коли б ми були насамоті: «Рамо, ви — нахаба!»

— Гаразд це знаю, з цією умовою ви й прийняли мене.

— Пройдисвіт.

— Як і інші.

— Шарпак.

— Хіба я був би тут інакше?

— Я прожену вас.

— Після обіду я й сам піду.

— Раджу вам.

Пообідали; мого рота ніщо не минуло. Добре по-поївши і досхочу попивши, — бо, зрештою, від їжі я з досади не відмовляюся ніколи, — лаштуюся іти, адже дав слово так прилюдно, що треба було його додержати. Чимало часу блукав по господі, шукаючи цїпка й капелюха там, де їх не клав, і все надіючись, що хазяїн вибухне новою зливою образ, що хтось утрудиться, і ми, кінець-кінцем, замиримось, погнівавшись одне на одного. Я крутивсь, крутивсь, бо на серці в мене не було нічого, але хазяїн, — похмурніший і чорніший від Гомерового Аполлона, коли той пускає стріли в грецьке військò, насунувши ще глибше, ніж звичайно, ковпака, — поглядав сюди й туди, підперши підборіддя кулаком. Підходить до мене панна. «Та що це таке сталось, панно? Хіба сьогодні я не такий, як завжди?»

— Він хоче, щоб ви пішли.

— Я піду... Я його не зневажив.

— Вибачте: абата запросили, а ви...

— То він сам себе зневажив, запросивши абата, приймаючи мене й ще купу таких нікчем, як я.

— Ну ж бо, любий Рамо, треба попросити пробачення в пана абата.

— Ні до чого мені його пробачення.

— Ну, ну, все втишиться...

Беруть мене за руку, тягнуть до крісла, де абат; я простягаю руку, дивлюсь на абата з якимсь захопленням, бо хто ж таки просив колинебудь у абата пробачення? «Панотче, кажу йому, панотче, адже все це дуже смішно, правда?» І як засміюсь, теж і абат. Отож з цього боку вже пробачено, але треба приступитись до другого, тут мова зовсім інша. Не тямлю вже, як я там перепрошував.

— Ось, пане, цей безумець...

— Він давно вже допікає мені, не хочу й слухати про нього.

— Йому прикро...

— Так, мені дуже прикро.

— Цього більше не трапиться.

Не знаю, чи в нього був один з тих днів чорного настрою, коли панна боїться підступитись до нього і зважується торкатись до нього лише в оксамитових мітенках, чи він кепсько зрозумів мої слова, чи я сам кепсько говорив — але було ще гірш, як перед тим. Що за чорт! Та хіба він мене не знає? Хіба не знає, що я — мов діти, і що в певних обставинах зо мною можна робити, що хочеш? До того ж, прости господи, треба ж і мені перепочити. Навіть сталевий танцюриста зіпсується, коли смикати його за нитку зраня до вечора й з вечора до раня. Я мушу тішити їх, така умова, але мушу ж і я іноді розважитись. Серед цього шарварку мені в голову вдарила згубна думка, думка, що пиhi додала мені, навіяла гонору й зухвальства — це що без мене не обійдуться, що я — людина незамінна.

Я. Так; по-моєму, ви їм дуже корисні, але вони вам — ще більше. Такі добрі господи на дорозі не валяються, а от вони замість одного сотню блазнів знайдуть.

Він. Сотню таких, як я! Пане філософ, таких, як я, не густо. Так, нездарних блазнів. Адже дурощі куди важчі від таланту й чесноти. Я — рідкий у своєму роді, так, дуже рідкий. Що вони роблять тепер, коли мене немає? Як собаки нудяться. Я — невичерпна торба зухвальства. Щомить я стружу такі штуки, аж вони до сліз регочуться; я був для них цілою божевільнею.

Я. За те мали стіл, ліжко, сукману, куцину й штани, черевики й пістоль на місяць.

Він. Куди ж пак, чи не зиск! А обов'язки — про них ви ні-чичирк. Передусім, скоро піде поголоска про нову п'єсу, яка б не була погода, треба облазити всі паризькі горища, аж поки не знайду автора, поки не залучу того твору на прочиток, поки не закину спритно, що є в ньому роля, яку чудово вдала б одна моя знайома.

— А хто саме, прошу вас?

— Хто? Що за питання! Це — сама грація, милість і добірність.

— Ви про панну Данжвіль? Може знаєте її випадком?

— Так, трохи, тільки ж не вона.

— А хто ж?

Називаю пошепки.

— Вона!

— Атож, вона, — проказую трохи ніяково, бо й мені соромно буває, і треба бачити, як витягається від цього імени обличчя у поета, або як він регочеться мені ввічі іншим разом. А втім, по волі чи по неволі, я мушу привести його на обід, — його, що боїться зобов'язатися, губу копилить, дякує. Треба бачити, як мене трактують, коли не пощастить мені в заходах: я й дурбас, і йолоп, і тюхтій, і нікчема, склянки води мені дати не варто. А ще гірше, коли заграли таки, і я повинен серед тюкання публіки, що судить добре, хоч що казати, хоробро гриміти своїми самотніми оплесками, привертати до себе погляди, іноді й викликати посвисти на акторку та чути коло себе шушукання: «Це перевдягнений льокай її любовника. Та чи замовкне ця паскуда?..» Нікому не втямки, що саме до цього приневолює; гадають — дурняцтво, а тут причина, яка все виправдує.

Я. Навіть порушення цивільних законів.

Він. Мене, кінець-кінцем, почали пізнавати, казали: «О, та це Рамо...» Я міг тоді хібащо кинути

кілька іронічних слів, які хоч трохи виправдували б моє самотнє й криво тлумачене плескання. Погодьтесь, що могутнього треба інтересу, щоб отак зневажати громадянство, і що така панщина більшого варта, ніж якесь там поганеньке екю.

Я. А чому ви не попросите підмоги?

Він. Таке бувало, та тоді мало що мені перепало. Ідучи на тортури, треба було убгати собі в голову всі блискучі місця, де важливо дати тон. Якщо траплялось забути їх або переплутати, тоді мене аж трясло, коли вертався: то така була буча, що ви й уявити негодні. Крім того, в домі ціла зграя псів, яких треба доглядати — щоправда, нерозумно взяв я на себе це завдання, — коти, що при них я був за головного дозорця. То вже величезне було мені щастя, коли Міка зволить так шкрябонуть мене пазурями, аж чохлау й руку роздере. Крікетту за живіт узяло — я чухаю їй черево. Вчора в панни запаморока, сьогодні — нерви. Не згадую вже про легкі нездужання, що з ними передо мною не соромились. Та це нехай, я ніколи й не хотів будь-кому сорому завдавати; десь я читав, що якийсь князь, прозваний Великим, стояв іноді, схилившись на спинку стільчака своєї любки. З близькими друзями поводяться проста, а я ж був тоді з усіх найближчий. Я — апостол простоти й незмушености; я проповідував їх там прикладом, і ніхто на це не ображався; а мені тільки й треба цього. Я змалював вам хазяїна. Тепер ваги набирає панна, тож треба розказати, які побрехеньки про неї ходять.

Я. Ви не з таких!

Він. Чому?

Я. Бо це, щонайменш, непристойно — висміювати своїх добродійників.

Він. А хіба не гірше — на підставі добродійства принижувати свого піклованця?

Я. Та коли Є піклованець не був сам із себе нищий, він не дав би заступникові такого права.

Він. Та коли б ті люди не були сами з себе смішні, про них не ходило б побрехеньок. Та й чи моя причина, що вони з наволоччю водяться? Чи моя причина, що їх ганьблять, зраджують, беруть на глузи? Коли ти сповна розуму зважуєшся жити з такими, як я, то вже й не сказати, якої бридоти мусиш начуватися. Коли беруть нас, то хіба не знають, хто ми такі, які ми корисливі, підлі й віроломні душі? Є мовчазна угода, що нам робитимуть добро і що рано чи пізно ми віддамо злом за добро, нам зроблене. Хіба не така угода між людиною і її мавпою та папугою? Лебрен репетує, що Паліссо, його гість і приятель, куплети склав на нього. Паліссо мусів скласти куплети, то Лебренова провина. Пуансіне репетує, що Паліссо звернув на нього куплети, які склав на Лебрена. Паліссо мусів звернути на Пуансіне куплети, які він склав на Лебрена, то провина Пуансіне. Панотчик Рей репетує, що його приятель Паліссо переманив у нього коханку, з якою він сам того Паліссо познайомив. От не треба було знайомити Паліссо з своєю коханкою або наперед зважитися втратити її. Паліссо виконав свій обов'язок, то панстця Рея провина. Видавець Давід репетує, що його спільник Паліссо ночував чи хотів переночувати з його дружиною; видавця Давідова дружина репетує, що Паліссо пускає поголоску, ніби він з нею ночував; важко встановити, ночував чи не ночував Паліссо з видавця Давідовою дружиною, бо дружина мусить заперечувати те, що було, а Паліссо може пустити поголоску про те, чого не було; у всякому разі Паліссо виконує свою роль, то Давідова та його дружини провина. Он Гельвецій репетує, що Паліссо вивів його на сцені як нечесну людину — його, кому Паліссо й досі винен гроші, які він позичив йому

на лікування, харчі та одягу; а чи мусів він сподіватись іншого поводження від людини, заплямованої якою тільки є ганьбою, яка знічевля примушує свого приятеля зректись релігії, яка захоплює майно своїх спільників, для якої немає ні віри, ні закону, ні переконань, яка збиває собі достаток *per fas et nefas*,¹ яка свої дні лічить за своїми підлотами й сама себе вивела на сцені як одного з найнебезпечніших шахраїв² — гадаю, що другого прикладу такого зухвальства не було в минулому й не буде в майбутньому? Ні, виходить, то не Паліссо, а Гельвецієва провина. Якщо молодого провінціяля повели до версальського звіринця, і він з дурного розуму просунув руку в клітку до тигра чи пантери, то, коли рука юнакова залишилась у пащеці лютого звіра, чия це провина? Все це записано в мовчазній угоді; тим гірше для того, хто її не знає або забуває. Цією всеосяжною і священною угодою я виправдую людей, яких винуватять у злостивості, замість самих себе винуватити в дурості. Так, гладка графине, то ваша провина, коли ви збираєте коло себе тих, кого серед людей вашого штибу називають нікчемами, і коли ці нікчеми роблять вам гидоти, вас призводять робити їх і накликають на вас злобу чесних людей. Чесні люди роблять те, що мусять робити, нікчеми — теж, і то ваша провина, що ви приймаєте їх. Коли б Бертен жив тихо й лагідно із своєю коханкою, коли б, маючи чесні характери, вони завели б чесні знайомства, зібрали б коло себе людей талановитих, людей, відомих у суспільстві своїми чеснотами, й приділили б невеличкому, освіченому й виборному товариству години розваги, відриваючи їх від своєї солодкої самотності, від свого кохання й розмов про нього в тиші,

¹ Правдою і неправдою.

² Натяк на комедію Паліссо «Небезпечна людина». Прим. до франц. видання.

на відлюдді — то хіба, по-вашому, точилися б сплітки про них? Що ж їм сталося? Те, чого вони варті. Їх покарано за їхню необачність, і якраз нам споконвіку призначило провидіння карати теперішніх Бертенів, а нашим подобам серед нащадків наших призначило воно карати Мезанжів та Бертенів майбутніх. А тим часом як ми виконуємо його справедливі вироки над дурістю, ви, що змальовуєте нас такими, які ми є, виконуєте його справедливі вироки над нами. Що ви подумали б про нас, якби ми з нашими ганебними звичаями твердили, що користуємось з громадської пошани? Що ми божевільні. А чи мудрі ж ті, хто сподівається чесного поводження від людей, що народились порочними, від підлих і нищих характерів? Кожному на землі — справедлива відплата. Генеральних прокурорів два є — один той, що за вашими дверима карає провини проти суспільства, а другий — природа. Цьому прокуророві відомі всі пороки, що уникають законів. Ви розпутничаєте з жінками — на водянку заслабнете; пиячите — сухітний будете; пускаєте до себе шалапутів, водитеся з ними — будете зражені, осміяні, зневажені; найпростіше — це скоритись справедливості цих вироків і сказати собі самому: так і треба, схаменутись і виправитись, або лишитись таким, як є, але на вищезазначених умовах.

Я. Ваша рація.

Він. А втім, я особисто цих пліток не вигадую, продаю за те, що купив. Подейкують, що тому день кілька годині о п'ятій уранці зчинився страшенний галас; всі дзвінки заторохкотіли, залунали уривчасті й глухі крики, мов там душили когось: «рятуйте... рятуйте... задихаюсь... помираю...» Крики йшли з хазяїнового помешкання. Прибігли туди, взялись рятувати його. Наша товстуля в запамороці, себе не тямлячи й світу не бачачи, зводилась на руках як тільки

могла вище й гепала на грішне тіло¹ п'яти- чи шести-пудовою вагою з усією швидкістю, якої надає шаленство насолоди. Насилу витягли його. Якого біса заманулось молоточкові забратись під важке ковадло?

Я. Ви соромітник. Поговорімо про інше. Відколи ми розмовляємо, в мене крутиться на язиці одне запитання.

Він. Чого ж ви так довго держали його?

Я. Боявся, що воно нескромне.

Він. Після всього, що я розказав вам, не знаю вже, який там може бути в мене від вас секрет.

Я. Ви розумієте, якої я думки про ваш характер?

Він. Звичайно; для вас я мерзотник і поганець, та й собі самому теж таким здаюся іноді, але рідко; з своїх пороків я радію частіш, ніж ганю себе за них; ви постійніший у своїй зневазі!

Я. То правда; але навіщо ви викрили мені всю свою мерзенність?

Він. Передусім тому, що ви й так добру її частину знаєте, а признаючись до решти я, по-моєму, виграю, а не програю.

Я. Як це, прошу вас?

Він. Коли в деяких галузях важить бути величним, то в злі найбільше. На дрібного злодія плюють, але великому злочинцеві не можуть відмовити певної пошани: вас дивує його сміливість, вас страшить його жорстокість. У всьому цінують цільність характеру.

Я. Але цієї шановної цільности характеру ви ще не маєте; я бачу, що ви вагаєтесь часом у своїх принципах — не знати, чи ви зроду лихий, чи з науки, і чи до кінця довели ви вашу науку.

Він. Згоден, але я зробив, що тільки міг. Хіба не стало мені скромности визнати довершеніші від

¹ В оригіналі: les parties casuelles.

мене істоти? Хіба не говорив я вам про Буре з найглибшою пошаною? Буре, про мене, найперша людина в світі.

Я. А зразу після Буре — ви?

Він. Ні.

Я. Виходить — Паліссо?

Він. Паліссо, тільки не сам.

Я. А хто ж годен поділити з ним другий ступінь?

Він. Авіньйонський перекинчик.

Я. Ніколи не чув про авіньйонського перекинчика, але то, певно, людина дивна.

Він. Так воно і є.

Я. Історія великих людей мене завжди цікавила.

Він. Охоче вірю.

Мій перекинчик жив у одного з добрих і чесних нащадків Авраамових, яких прабатькові вірних пообіцяно стільки, як зір на небі.

Я. У єврея?

Він. У єврея. Він здобув спочатку співчуття, потім прихильність, нарешті й цілковиту довіру; бо так воно завжди буває: на свої добродійства ми так числимо, що рідко коли таїмось із своїм секретом від того, кого вщедряємо своїми добротою; як же не буде невдячних, коли ми сами спокушаємо людей бути невдячними безкарно? Цього вірного міркування наш єврей не збагнув. Отож і признався перекинчикові, що совість не дозволяє йому їсти свинини. Зараз побачите, яку користь зумів добути плодотвірний розум з цього признання. Минуло кілька місяців, протягом яких наш перекинчик подвоїв свою уважність, аж поки побачив, що своїм дбанням зворушив, заповонив і переконав єврея, що в нього серед усіх колін ізраїлевих кращого приятеля немає... Полюбуйтеся з його обачності! Він не поспішає, дає досягнути груші перед тим, як потрусити гілку; зайва запальність могла зруйнувати весь намір. Бо велич характеру

впливає звичайно з природної рівноваги багатьох протилежних якостей.

Я. Ет, облиште міркування, розповідайте далі вашу історію.

Він. Не можна; бувають дні, коли я мушу поміркувати; це — хвороба, якій треба дати волю перейти. На чому я спинився?

Я. На міцній приязні між євреєм та перекинчиком.

Він. І от груша достигла... Але ви не слухаєте, про що замислились?

Я. Про те, що у вас тон нерівний — то високий, то низький.

Він. А хіба в порочної людини може бути один тон?.. Приходить він одного вечора до свого приятеля — переляканий, голосу не зведе, з обличчя блідий, як смерть, труситься всім тілом.

— Що це вам?

— Ми пропали.

— Як це пропали?

— Пропали, кажу вам, навіки.

— Поясніть.

— Хвилиночку, дайте отямитись від жаху.

— Отямтесь, — каже йому єврей замість сказати: «ти шахрай неприторенний, не знаю, що ти хочеш мені сказати, але ти неприторенний шахрай, ти прикидаєшся зляканим».

Я. А чому він мусів так сказати?

Він. Бо той брехав і перебрав міри, це ясно для мене, і не перепиняйте мене більше. «Ми пропали... пропали... навіки!» Хіба не почуваете фалшу цих повторних «пропали»... «Один зрадник виказав нас святій інквізиції, вас як єврея, мене як перекинчика, підлого перекинчика...» Чи чуєте — зрадник не соромиться вживати найогидніших висловів. Щоб назвати себе своїм ім'ям, треба більше сміливості, ніж воно здається; ви не знаєте, що коштує дійти до цього.

Я. Ні, певна річ. Але підлий перекинчик?..

Він. Він удавав, але удавав спритно. Єврей у жаху, рве на собі бороду, качається по землі, бачить сбірів на порозі, бачить себе закутаним у санбеніто, бачить своє автодафе вже приготованим. «Друже, ніжний друже, єдиний друже, що ж робити?»

— Що робити? Бувати на людях, удавати цілковиту безпеку, поводитись так, як звичайно. Судочинство в цьому трибуналі таємне, але повільне; треба скористуватися з його проволок, щоб усе продати. Я зараз найму сам або через третю особу — так, через третю особу, це буде краще, — корабель, ми складемо на нього ваш достаток, бо якраз на ваш достаток вони, головно, важать, — і поїдемо вдвох шукати під іншим небом волі служити богові нашому й додержувати безпечно закону Авраама й нашого сумління. Найважливіша річ у згубних обставинах, у які ми потрапили, це — не вчинити якоїсь необережності...

Сказано — зроблено. Корабель найнято, забезпечено харчем і матросами, достаток євреїв навантажено; завтра вдосвіта вони рушають, можуть весело повечеряти й безпечно заснути; завтра вони вислизнуть від переслідників. Вночі перекинчик устає, викрадає в єврея папіровника, гаманця та коштовності, простує на корабель і — поїхав... І ви гадаєте, що це все!

От і не так! Коли мені розповіли цю історію, я здогадавсь про те, чого не сказав вам, щоб дізнати вашу проникливість. Добре зробили ви, що чесним лишилися, з вас був би лише дрібний шахрай. Такий досі й наш перекинчик — це підлий крутій, на якого ніхто не сховав би скидатися. Величне в його облудності те, що він сам виказав свого доброго приятеля єврея, якого вранці схопила свята інквізиція, а за кілька днів і за-
смажила. Отак перекинчик став спокійним власником

достатку проклятого нащадка тих, хто розп'яв господа бога нашого.

Я. Не знаю, що мені гидкіше: мерзотність вашого перекинчика, чи тон, яким ви про нього розповідаєте.

Він. Казав же вам: жорстокість учинку вибиває вас із зневаги, оце й причина моєї щирости. Я хотів показати вам міру моєї досконалости в своєму майстерстві, хотів вирвати у вас признання, що я, принаймні, оригінальний у своєму знікчемленні, посісти у вашій голові місце серед великих негідників і скрикнути потім: *Vivat Mascarillus, fourbum imperator!*¹ Ану, веселіш, пане філософ, хором: *Vivat Mascarillus, fourbum imperator!*

І по тому почав співати щось вельми дивне: мелодія була то поважна й урочиста, то легка і грайлива; ось удавав баса, а за мить — високі голоси, показував мені рукою та головою місце витримок і сам виконував, сам komponував пісню перемоги, з якої знати було, що на добрій музиці він розуміється краще, ніж на добрих звичаях.

Я ж не знав, лишатись мені чи тікати, сміятись чи обурюватись; я залишився з наміром звернути розмову на якусь тему, що розвіяла б у мене з душі огиду, якою вона перейнялася. Мене почала обтяжати присутність людини, що говорила про жахливий вчинок, про мерзенний злочин так, як розглядає знавець малярства й поезії красоти виборного твору, або як виявляє і висвітлює мораліст та історик обставини героїчної звитяги. Мимоволі я спохмурнів; він постеріг це й спитав:

Він. Що це вам? Вам недобре?

Я. Трохи, але це минеться.

Він. Вигляд у вас заклопотаний, мов у людини, що її мучить якась похмура думка.

¹ Хай живе Маскаріль, владар шахраїв.

Я. Так воно і є...

Хвилинку ми обидва мовчали; він походжав, насвистуючи та наспівуючи, і щоб знову розворушити його хист, я запитав:

Я. Що ви тепер поробляєте?

Він. Нічого.

Я. Це дуже втомно.

Він. Я й так дурнуватий був, а наслухавсь музики Дюні та інших наших молодих майстрів, то й зовсім стерявся.

Я. Так ви схвалюєте цей жанр?

Він. Безперечно.

Я. І знаходите красу в цих нових співах?

Він. Чи знаходжу! Атож, чорт бери! Яка вимова, яка правдивість, експресія!

Я. Всяке наслідовне мистецтво має собі зразок у природі. Який зразок у композитора, коли він складає пісню?

Він. Чому не глянути на справу глибше? Що таке спів?

Я. Признаюсь вам, що це питання понад мої сили. Отакі ми всі — в пам'яті в нас лише слова, які ми нібито розуміємо через те, що часто вживаємо їх і навіть вірно застосовуємо; а в розумі — лише невіразні поняття. Коли я вимовляю слово «спів», у мене поняття не ясніші, ніж у вас і більшості подібних до вас, коли вони кажуть: репутація, ганьба, честь, порок, чеснота, цнотливість, пристойність, сором, смішність.

Він. Спів є наслідування звуками за скалею, винайденою мистецтвом чи нав'яною від природи, як собі хочете, голосом чи інструментом матеріальних шумів або звуків пристрасти; і ви бачите, що коли змінити в цьому визначенні те, що треба змінити, воно точно придасться до малярства, красномовства, скульптури й поезії. Тепер, вертаючись до вашого

запитання, — який зразок у композитора й співу? Вимова, коли зразок живий і мислячий; шум, коли зразок неживий. Вимову треба вважати за лінію, а спів — за другу лінію, яка в'ється по першій. Чим сильніша й правдивіша ця вимова, прообраз співу, тим у більшому числі точок перетинатиме її відповідний спів, тим правдивіший, тим кращий він буде, і це дуже добре зрозуміли наші молоді композитори. Коли чуєш: «Ой, бідний, бідний я» — то ніби пізнаєш скаргу скупця; якщо він і не співав, то якраз такими тонами говорив до землі, звіряючи їй своє золото: «О земле, прийми скарби мої». А чи інакше висловлювалась та дівчинка, що почуває трепет у серці, що червоніє, тремтить і благає пана відпустити її? У цих творах є всі ґатунки характерів, безконечна різноманітність вимови: це — велично, кажу я вам. Ось підіть послухайте місце, де юнак, умираючи, скрикує: «Гасне серце моє!» Послухайте спів, послухайте симфонію, і ви скажете мені потім, яка є різниця між справжнім голосом мрущого і зворотом цього співу; ви побачите, чи цілком збігається лінія співу з лінією вимови. Я не кажу вам про розмір, який теж становить одну з умов співу, говорю тільки про експресію, і немає нічого очевиднішого, як оце місце, що я десь вичитав: *Musices seminarium accentus*, вимова — шкілька мелодії. Зміркуйте з цього, як важко і як важливо вміти добре подати речитатив. Немає такої гарної арії, з якої не можна було б зробити гарного речитативу, і такого гарного речитативу, з якого вправна людина не могла б зробити гарної арії. Я не хочу твердити, що той, хто добре оповідає, добре співатиме, але був би здивований, коли б той, хто добре співає, не вмів би добре оповідати. І всьому, що я кажу, вірте, бо це — правда.

Я. Охоче вірив би вам, коли б мене не спиняла одна маленька перешкода.

Він. Яка перешкода?

Я. Бо коли ця музика велична, то музика божественного Люллі, Кампри, Детуша, Муре і навіть, сказати між нами, вашого любого дядька мусить бути трохи плоскою.

Він (нахиляючись мені до вуха, відповідає). Мені не хотілося б, щоб мене почули, бо тут багато хто знає мене: воно так і є. Не тому, що я турбуюсь про любого дядька — це камінь, він склянки води мені не дав би, хоч би я подихав від спраги; але хай собі витворює з диявольським шарварком у октаві, в септимі: гон, гон, гін, гін, ту, ту, ту, тур лю-т у т у — ті, що починають у цьому розумітись і не еважають шаламатню за музику, ніколи з цим не помиряться. Співати «Молитву» Перголезову треба було б заборонити поліційним наказом усім, незалежно від стану й становища. Цю «Молитву» треба було спалити катовою рукою. Ййбогу, ці клятї блазні з своєю «Покоївкою-коханкою», з своїм «Тракалло» добре залили нам за шкуру сала. Колись «Танкред», «Іссе», «Любосна Европа», «Індія», «Кастор», «Ліричні таланти»¹ йшли по чотири, п'ять, шість місяців, виставам «Арміди»² кінця-краю не видно було, а тепер усе це сиплеться перед вами, як горох. Тому Ребель і Франкер³ аж гопки скачуть — кажуть, що все пропало, що вони зруйновані й що коли далі терпітимуть цю ярмаркову гидоту, національна музика к бісу піде й провулковій Академії⁴ лишиться тільки зачинити свою крамничку. В цьому є дещо правдиве. Старі перуки, що ходять туди вже тридцять-сорок років щоп'ятниці, замість розважатись, як було ко-

¹ «Танкред», «Іссе» — опери Андре Детуша; решта — Рамо.

² Опера Люллі.

³ Оперові диригенти. Прим. до франц. видання.

⁴ Тобто опері, яка до 1763 р. містилась у глухому провулку Пале-Роялю.

лись, тепер нудяться й позіхають, сами добре не знаючи чому, питають сами себе й не годні відповісти: чому вони до мене не звернуться! Пророцтво Дюні справдиться, і з того, як воно йдеться, я голову даю собі стяти, коли за три-чотири роки, беручи від «Маляра, закоханого в свою модель», у славетному провулкові хоч облупленого кота перестрінеш. Люди добрі! Вони зреклися своїх симфоній, щоб грати італійські симфонії. Вони гадали, що наважать свої вуха до цих симфоній без наслідків для своєї вокальної музики, так ніби симфонія супроти співу не є те саме — за винятком хіба бурхливості, спричиненої обсягом інструменту й рухливістю пальців, — що спів супроти дійсної вимови! Так ніби скрипка не наслідує співака, який сам почне колись, коли трудність заступить місце краси, наслідувати скрипку! Перший, хто заграв Льокателлі, був апостол нової музики. Розкажіть ви кому іншому! Нас при звичають до наслідування мови пристрастів та природних явищ співом і голосом, інструментом — бо це ж увесь обсяг предмету музики, — і щоб ми зберегли наш смак до грабунків, списів, слав, тріумфів, перемог? Підставляй поли! Вони уявляли собі, що плакатимуть і сміятимуться із сцен музичних трагедій та комедій, слухатимуть мову шаленства, ненависти, ревнощів, справжні скарги кохання, іронію і жарти італійського чи французького театру — і лишаться прихильниками «Рагунди» та «Плятеї»!¹ Взавтра з мішком! Що вони відчуватимуть раз-у-раз, як легко, гнучко, м'яко надається гармонія, просодія, еліпси й інверсії італійської мови до мистецтва, руху, експресії, зворотів співу й розмірного значення звуків, але й далі не помічатимуть, яка туга, глуха, важка, залякла, педантична й одноманітна їхня власна мова! А так, так,

¹ Перша опера — Муре, друга — Рамо.

вони переконували себе, що після того, як плакали разом з матір'ю, що горює за смертю синоюю, після того, як тремтіли від наказу тирана, що велить забити людину, — їм не нудні будуть їхні феєрії, їхня нудна мітологія й солодкаві мадригальці, що виявляють кепський смак поетів не менш, як і вбогість містечтва, яке їх терпить. Люди добрі! Цього немає і бути не може; правдиве, добре, прекрасне мають свої права, їх заперечують, але, кінець-кінцем, схиляються перед ними; з того, що не позначено їх печаттю, захоплюються лише тимчасово, а потім починають позіхати. Позіхайте ж, панове, позіхайте досхочу, не соромтесь. Царство природи й моєї трійці, якої не здоліють врата пекельні, — правдиве, що є отець, який породжує добре, що є син, з якого постає прекрасне, що є дух святий, — поволі встановлюється. Чужоземний бог смиренно сідає на олтарі поруч краянського ідола, поволі зміцнюється і одного чудового дня штовхне ліктем свого товариша — тарарах! шурхне ідол додолу. Отак само, як єзуїти, кажуть, християнство в Хінах та Індії насаджали: що там не кажуть янсеністи, а ця політична метода, яка йде до своєї мети без галасу, без пролиття крові, без мучеників, без жмутів вискубаного волосся, здається мені найкращою.

Я. Маєте за малим рацію у всьому, що оце сказали.

Він. Рацію? Тим краще. Але хай чорт мене вхопить, коли це з наміру. Само собою виходить. Я — як оперові музиканти, коли з'явився мій дядько. Якщо потрапив, на добрий час. Бо вуглярчук завжди скаже про своє ремесло краще, ніж уся академія і всі Дюмелі¹ в світі...

А потім узявся походжати, курникаючи собі під

ніс деякі арії з «Острова божевільних», «Маляра, закоханого в свою модель», «Ковалю», «Позовниці», і вряди-годи скрикував, зводячи руки й очі до неба:

— Яке гарне, чорт бери, яке ж воно гарне! Та як можна, маючи пару вух на голові, ще й запитувати!

Він починав розпалятися й співати тихенько, підносив голос, у міру більше розпалювався, потім з'явилися рухи, гримаси на обличчі й корчі в тілі, і я подумав:

«Добре, хлопець шаліє, нова якась сцена готується»...

Справді, розітнувся голос: «Бідна моя головонька»... «Пане, пане, відпустіть мене»... «О, земле, прийми моє золото, прийми скарби мої, мою душу, мою душу, життя моє! О, земле!»... «Ось миленький, ось миленький!»... «Aspettare e non venire», «A Zebrina repperete», «Sempre in contrasti con te si sta». Він нагороджував і плував до купи десятків зо три італійських, французьких арій — трагічних, комічних, якого хочете характеру. То спускався баритонем у пекло, то, вдаючи фальцета, розтинав верхи повітря, наслідував ходу, поводження, рухи різних співочих персонажів, по черзі був шаленим, сумирним, владним, глузливим. Ось — дівчина плаче, і він віддає всю її маніжність; он він — жрець, он він — король, тиран, він загрожує, наказує, лютує; он він — раб, він покорується, він нишкне, горює, скаржиться, сміється, і ніколи не випадає з тону, розміру й сенсу слів та характеру арії.

Всі грачі облишили свої «бовдурці» й зібралися круг нього; до вікон у кафе знадвору поналипало перехожих, що спинилися від гуку. Регіт був такий, аж стеля розсідалася. Але він не помічав нічого, він провадив далі, охоплений навіженством і надпоривом, таким близьким до божевілля, що й не знати було, чи стямиться він, чи не доведеться кинути його на

візника й спровадити простісінько до божевільні, співаючи уривок із «Плачів» Жомелі. Він з неймовірною точністю, правдивістю й запалом повторював найкращі місця кожного уривка; чудовий речитатив, де пророк змальовує сплюндрування Єрусалиму, він зросив потоками сліз, від яких очі у всіх звогчилися. Все тут було: і ніжність співу, і сила експресії, і біль. Він наполягав на місця, де композитор зокрема показав себе великим майстром. Покидав співочу партію, беручись до музичної, потім раптом облишав її і переходив на голос, переплутуючи те й те так, щоб зберегти зв'язки і єдність цілого, опановуючи наші душі й тримаючи їх у найдивнішому стані, якого я будь-коли дізнавав. Чи захоплювався я? Так, захоплювався. Чи зворушував мене жаль? Так, зворушував, але забарва чогось смішного була в цих почуттях і спотворювала їх.

Але ви мимоволі зареготали б, коли б побачили, як він удавав різні інструменти; надувши й напнувши щоки, хрипким, похмурим звуком він удавав вальторні та фаґоти; для гобоїв прибирав звуку різкого і гугнявого; для струнних інструментів пускав свій голос неймовірно швидко, шукаючи найпідхожішого до них звуку; свистів пікольо, туркотів флейтаверсами, кричав, співав, метушився, як причинний, сам один удаючи танцюристів, танцюристок, співаків, співачок, усю оркестру, весь ліричний театр, розриваючись на десятки різних ролів, бігаючи, спиняючись, як біснுவатий, з блиском у очах, з піною коло рота.

Спека стояла смертельна, і піт, збігаючи по зморшках його чола вздовж щік, мішався з пудрою його волосся, стікав і борознив йому вгорі убрання. Чого тільки він не робив! Плакав, сміявся, зідхав, дивився—зворушено, спокійно, несамовито; був жінкою, що неприємніє з горя, безталанцем у безпросвітньому розпачі, будованим храмом, пташками, що притихають

навзаході сонця, водами, що дзюркочуть у свіжій та відлюдній місцині або ринуть потоком з гірської височини; грозою, бурею, скаргою гинущих, перемішаною із свистом вітрів, із гуркотом грому. Був темною ніччю, був присмерком і тишею, бо навіть тиша змальовується звуками.

Він геть зовсім стерявся.

Украй знесилений, мов той, що з глибокого сну або довгої замрії прокидається, він спинивсь нерухомий, приголомшений, зачудований; поглядав навкруги себе, мов заблуканець, що хоче пізнати місце, де оце потрапив; чекав, поки повернуться йому сили й дух, машинально втирав обличчя. Неначе той, що побачив зо сну коло свого ліжка силу людей, забувши або не знаючи того, що він був робив, він скрикнув найперше:

— А що тут, панове?.. Чому це ви смієтесь та дивуетесь? Що сталося?..

Потім додав:

— Ось що зветься музикою і музикантом! Проте, панове, деяких арій Люллі не треба зневажати. Хай но спробують зробити краще сцену «Чекаю світанку», не змінюючи слів! Не треба зневажати й деяких місць Кампри, скрипкових арій мого дядька, його гавотів, його виходу солдатів, жерців, жертвоприносників. «Бліді свічки, і світло страшніше від темряви»... «Бог тартару, бог забуття» (тут він надув свій голос, виповнив свої звуки; хто був поблизу, оступився до вікон, ми затулили пальцями вуха). Бо тут потрібні легені, великий орган, запас повітря; та незабаром — прощай пречиста, піст і водохреща минули. Вони ще не знають, що треба вкладати в музику, отже й того, що підходить музикантові. Лірична поезія ще тільки має народитись, але вони дійдуть цього, слухаючи Перголеза, Саксона, Терраделью, Траетту й інших, мусять цього дійти, читаючи Метастаза.

Я. Як то! Хіба Кіно, Лямот, Ляфонтен нічого в поезії не розуміли?

Він. Ні, щодо нового стилю. В усіх їхніх чарівних поемах і шести рядків підряд не знайдеться, які можна було б покласти на музику. Це — вибагливі сентенції, легкі, ніжні й делікатні мадригали. А щоб побачити, яке воно непридатне до нашого мистецтва, найбурхливішого з усіх, не виключаючи й Демостенового, прокажіть речитативом ці уривки — вони видадуться вам холодними, млявими, одноманітними. Бо в них немає нічого, що могло б стати за зразок для співу: це те саме, що класти на музику «Речення» Лярошфуко або Паскалеві «Думки». Проказувати потрібну нам лінію має тваринний крик пристрасти; вислови мусять громадитись один на один, фраза мусить бути коротка, її сенс — переривчастий, зупинний, щоб композитор міг орудувати нею цілою і кожною її частиною, випускати слово або повторювати, додавати слово, якого бракує, крутити й повертати її на всі боки, не нищачи; через те й багато важча французька лірична поезія від інверсійних мов, які сами з себе мають усі ці переваги... «Звіре лютий, бий кинджалом мені в груди, я готовий прийняти фатальний удар; бий же, коли смієш... Ох, я млію, помираю... Таємним вогнем займаються мої почуття... Жорстоке кохання, що хочеш від мене?.. Дай мені щасливий спокій, яким тішивсь я... Верни мені розум»... Пристрасті мусять бути сильні; композитор і ліричний поет мусять бути ніжні до крайньої міри... арія майже завжди буває висновком сцени. Нам потрібні викрики, вигуки, зупинки, уривання, твердження, заперечення; ми кличемо, гукаємо, кричимо, стогнемо, плачемо, щиро сміємось. Ніяких дотепів, ніяких епіграм, ніяких гарних думок — усе це надто далеке від простої природи. І не думайте, що за зразок нам може правити гра театральних акторів та їхня деклямація. Пхе, нам

потрібен зразок енергійніший, не такий манірний, правдивіший; прості слова, звичайні голоси пристрасти нам тим потрібніші, чим монотонніша мова, чим безвиразніша вона; виразности ж надає їй крик тварини й пристрасної людини...

Поки він казав мені це, юрба, що оточувала нас, розійшлася, чи то не розуміючи нічого, чи то не цікавлячись тим, що говорено, бож дитина, як дорослий, і дорослий, як дитина, взагалі більш люблять розважатись, ніж учитися; кожен узявся до своєї гри, і ми в нашім кутку лишилися самі. Сівши на лаву, прихилившись головою до стіни, звисивши руки, приплющивши очі, він сказав мені:

Він. Не знаю, що зо мною; коли прийшов сюди, був свіжий і моторний, а ось тепер виснажений і розбитий, немов десять льє відбатував. І так зненацька воно сталося.

Я. Хотите відсвіжитись?

Він. Залюбки. Я захрип, знесилів зовсім, у грудях трохи болить. Отак мені трапляється майже щодня, сам не знаю чому.

Я. Що ви хочете?

Він. Що ви сами знаєте; я невимогливий; бідування привчило мене з усім миритись.

Нам подали пива, лімонаду; він налив собі велику склянку й спорожнив її двічі чи тричі; потім, пожвавівши, відкашлявся голосно, заворушився й почав далі:

Він. А як, по-вашому, пане філософ, хіба це не дивна чуднота, що чужинець, італієць, такий собі Дюні ось учить нас надавати вимовности нашій музиці й підпорядковувати наш спів усім рухам, усім розмірам, усім інтервалам, усім деклямаціям, не порушуючи просодії? А втім, не така вже це й складнюща річ. Хто чув жебрака, що просить на вулиці милостиню, хто чув ревниву й розлючену жінку, зневіреного коханця,

лестуна, атож — лестуна, що зм'якшує свій тон, розтягаючи склади медовим голосом, одне слово, хто чув пристрасть, байдуже яку, аби тільки вона своєю силою варта була правити за зразок для композитора, той мусів би помітити дві речі: поперше, що довгі й короткі склади не мають ніякої сталої тривалости, навіть визначеного відношення між своєю тривалістю; що пристрасть розпоряджає просодією майже по своїй власній уподобі, що вона встановлює величезні інтервали, і що той, хто кричить у запалі свого горя: «Ой, нещасний я!» — підносить вигуківий склад до найвищого і найрізкішого тону, а інші склади спускає до тону найнижчого, роблячи октаву, навіть ще більший інтервал, і надаючи кожному звукові кількості, яка пасує до звороту мелодії, алеж не вражає цим вуха й не зберігає ні в довгих, ні в коротких складах довжини чи короткості спокійної мови. Який шлях зробили ми з того часу, коли наводили вставне речення з «Арміди» — «Переможець Рено (якщо хтось може перемогти його)...», «Скорімось без ваганя...» з «Любосної Індії», — як дива музичної деклямації! Тепер на ці дива я лише плечима знизую від жалю. Дивлячись, як поступає мистецтво, я вже не знаю, куди воно сягне. А тим часом випиймо склянку. — Він випив їх дві, не тямлячи, що робить. Він залився б так само, як був вичерпався, коли б я не відсунув пляшку, яку він мимохіть шукав рукою. Тоді сказав йому:

Я. Як це може бути, щоб ви, так тонко розуміючи й так глибоко відчуваючи красоти музичного мистецтва, були такий сліпий на прекрасне в моралі й такий нечутливий до чару чесноти?

Він. Мабуть, для них є якийсь чуття, що я не маю, якась фібра, що її не дано мені, слабка фібра, що не бринить, скільки не торкай її; а може тому це, що жив я завжди з добрими музикантами й лихими

людьми, отож і сталося, що моє вухо стало дуже тонким, а серце стало глухим.

До того ж, є дещо й спадкове. Мого батька й мого дядька кров — це та сама кров; моя кров — та сама, що й у батька; батьківська молекула була тверда й тупа, і ця проклята перша молекула засимілювала всю решту.

Я. Ви свою дитину любите?

Він. Чи люблю це дикунятко! До нестями.

Я. Хіба ви не подбаєте серйозно за те, щоб спинити в ній чин проклятої батьківської молекулі?

Він. Марна то буде, гадаю, праця. Якщо хлопцеві призначено стати доброю людиною, я цьому не пошкоджу; а коли молекула хоче, щоб він був негідником, як і його батько, то мої заходи, щоб зробити з нього чесну людину, будуть йому на велику шкоду. Виховання раз-у-раз перетинатиметься з нахилом молекулі, дитину мов тягтимуть дві протилежні сили, і вона пройде всі кривини на життєвому шляху, як безліч тих, що я бачив, однаково незугарних у добрі і в злі. Це ті, що ми зємо «нікчемами», найстрашнішим з усіх епітетів, бо він означає пересічність і останній ступінь зневаги. Великий негідник — це великий негідник, алеж не нікчема. Поки батьківська молекула взяла б гору й довела б хлопця до довершеної підлости, якої я дійшов, йому потрібен був би величезний час, він змарнував би свої найкращі роки; тож я не роблю зараз нічого, полишивши хлопця на нього самого.

Я спостерігаю його — він уже ласолюбний, облудний, хитруватий, брехливий, боюсь, що й він у свій рід пішов.

Я. І зробите з нього музиканта, щоб цілковита вже була подібність?

Він. Музиканта! Музиканта! Іноді дивлюсь на нього, зціпивши зуби, й думаю собі: «Якби ти мусів

колинебудь знати хоч одну ноту, я, мабуть, тобі в'язи скрутив би».

Я. А чому, прошу вас?

Він. Це ні до чого не провадить.

Я. Це до всього провадить.

Він. Так, коли ти видатний; а хто може поручитися за свою дитину, що вона буде видатна? Тисячу проти одного можна закладатись, що з неї буде таке саме нікчемне цигикало, як і я. Чи знаєте, що легше, мабуть, знайти дитину, здатну керувати королівством, бути великим королем, ніж великим скрипалем!

Я. Мені здається, що з приємними талантами, хоч би й пересічними, людина швидко може посунутись дорогою достатку в народі, що не має звичаю, що гібіє в розпусті й розкоші. От я чув розмову між чимсь ніби заступником і чимсь ніби піклованцем — цей звернувся до першого, як до люб'язної людини, що може допомогти йому:

— Що ж ви знаєте, пане?

— Порядно знаю математику.

— Гарзд, викладайте її — десять-дванадцять років бігатимете паризькими вулицями й матимете за те триста-чотириста ліврів ренти.

— Я вивчав закони, знаюсь на праві.

— Якби Пуффендорф і Гротій воскресли, то подохли б з голоду під парканом.

— Дуже добре знаю історію і географію.

— Якби були батьки, що цікавилися б добре виховати своїх дітей, ваша доля була б забезпечена; але таких батьків немає.

— Я — досить добрий музика.

— О, та чого ж ви зразу не сказали? Щоб показати вам, який зиск можна мати з цього таланту, у мене є дочка: приходьте щодня ввечері від сьомої з половиною до дев'ятої, даватимете їй лекції, і я платитиму вам двадцять п'ять люї на рік; ви з нами

снідатимете, обідатимете, полуднуватимете, вечерятимете; решта дня належатиме вам, ви розпоряджатимете нею по своїй уподобі.

Він. І що з ним сталося?

Я. Якщо він був розважливий, то забагатів — це він, здається, тільки й мав на увазі.

Він. Атож — зóлота, зóлота; золото — все, а решта без золота — ніщо. Отож, замість напихати дитині голову чудовими правилами, які вона муситиме забути, щоб не стати жебраком, я, коли маю люї, хоч і рідко це трапляється, стаю перед хлопцем, добуваю те люї з кишені, захоплено показую йому, зводжу очі до неба, цілую перед ним люї, і щоб ще краще дати йому на розум вагу священної монети, белькочу йому язиком і пальцем показую все те, що можна за неї придбати — гарне вбраннячко, гарну шапочку, смачний пиріжечок; потім ховаю люї, походжаю гордовито, закочую полу своєї куртки, б'ю рукою по кишені й отак даю йому на здогад, що саме від люї походить та певність, яку він бачить у мені.

Я. Нічого кращого й не виггадаєш; але коли трапиться так, що, глибоко усвідомивши цінність люї, хлопець одного дня...

Він. Розумію вас. На це треба заплющити очі; кожен моральний принцип має свою незручність. У найгіршому разі — це неприємна чверть години та й по всьому.

Я. Навіть зважаючи на такі відважні й розважливі наміри, я не кидаю думки, що добре все таки було б зробити з хлопця музиканта. Я не знаю іншого способу так швидко наблизитись до вельмож, краще служити їхнім порокам і задовольняти свої власні.

Він. То правда, але в мене є пляни швидшого й певнішого успіху. Ох, коли б то була дівчина! Алеж зробити те, що хочеш, не можна; мусиш брати те, що тобі випадає, й використати це якнайкраще, а для

цього не давати по-дурному дитині, якій судилося жити в Парижі, спартанського виховання, як роблять здебільшого батьки, хоч вони нічого гіршого не могли б зробити, коли б навіть свідомо бажали лиха своїм дітям. Якщо це виховання погане, то це провина звичаїв моєї нації, а не моя. Хай відповідає за це, хто хоче; я ж хочу, щоб син мій був щасливий або, це те саме, шанований, багатий і могутній. Мені трохи відомі найлегші шляхи до цієї мети, і я вкажу їх хлопцеві завчасу. Якщо ви, мудреці, мене ганитимете, то люди й успіх виправдають мене. Він матиме золото, ручуся вам. Якщо багато золота матиме, йому нічого не бракуватиме, навіть вашої пошани й поваги.

Я. Ви можете й ошукатись.

Він. Або обійдеться без неї, як і багато інших.

У всьому цьому було багато такого, про що думають, що роблять, але не говорять. Оце, справді, найпомітніша різниця між моїм розмовником і більшістю тих, що оточують нас. Він визнавав свої й чужі пороки, але не був лицемір. Він був не менш і не більш гидкий, як вони, тільки щиріший, послідовніший і часом глибокий у своєму збоченні. Мене страх брав, що то буде з його дитини при такому вчителі. Певна річ, з вихованням, так точно пристосованим до наших звичаїв, вона мусить далеко піти, якщо тільки її передчасно не переймуть по дорозі.

Він. О, не турбуйтеся: найважливіша і найважча річ, за яку добрий батько найбільш мусить дбати, полягає не в тому, щоб навчити дитину пороків, що збагатять її, і штукарства, що до смаку припаде вельможам, — це всі роблять, коли й не за системою, як я, то хоч з прикладу й наслідування; а в тому, щоб показати їй вірну міру, мистецтво уникати ганьби, неслави й законів. У суспільній гармонії треба вміти вставляти, готувати й покривати дисонанси. Нема нічого простішого, як послідовність довершених акор-

дів; треба чогось різкого, такого, щоб порізняло світляну в'язку й розпорошувало її промені.

Я. От і добре — цим порівненням ви знову приводите мене від звичаїв до музики, від якої я мимоволі вхилився; дуже вам за це вдячний, бо не потаю від вас, що ви більш подобаєтесь мені як музикант, а не як мораліст.

Він. А проте, в музиці я дуже посередній, а в моралі — дуже вправний.

Я. Сумніваюсь, та коли й так, я людина добра, і ваші принципи — не мої.

Він. Тим гірш для вас. Ох, коли б мені ваші таланти!

Я. Облишмо мої таланти й повернімось до ваших.

Він. Коли б я вмів так, як ви, висловлюватись! А то ж у мене з біса безглузда мішанина — напів від світської людини й письменника, напів з базару.

Я. Говорю я погано; вмю казати лише правду, а це не завжди доходить, сами знаєте.

Він. Не за те ж я заздрю на ваш хист, щоб казати правду, а щоб, навпаки, добре казати брехню. Якби то я вмів писати, збити книжечку, закрутити поучне посланіє, запаморочити дурня його заслугами, прошитись до жінок!

Я. І все це ви вмієте без краю краще від мене; я навіть за учня до вас не згодівся б.

Він. Скільки великих прикмет пропадає, ви їм ціни не знаєте!

Я. Я збираю все, що сію.

Він. Коли б так, не ходили б ви в грубій сукмані, в ситчаній куцині, вовняних панчохах, цупких черевиках і старенькій перуці.

Я. Згоден; виходить, дуже ти невинний, коли небагатий, хоч усе ладен віддати, щоб забагатіти; алеж є люди, такі, як я, що не вважають багатство за найціннішу в світі річ: чудні люди.

Він. Чуднющі; адже з таким складом розуму не родяться, його виховують у собі, бо він — не від природи.

Я. Від людини?

Він. Від людини: все живе, не виключаючи й людини, шукає собі добробуту коштом того, кому він належить, і я певен, що коли привести молодого дикуна, ні слова йому не сказавши, він захотів би розкішної одежі, пишної їжі, поваги від чоловіків, кохання від жінок, захотів би зазнати всього життєвого щастя.

Я. Коли б полишити того дикуна на самого себе, коли б він зберіг усю свою дурість і з малим розумом немовляти поєднав пал пристрастів тридцятилітнього чоловіка, він скрутив би в'язи батькові й жив би з матір'ю.

Він. Це доводить доконечність доброго виховання, а хто ж це заперечує? І що таке добре виховання, як не те, що провадить до всіх насолод без небезпеки й незручності?

Я. За малим і я так не думаю, але остережімось говорити про це.

Він. Чому?

Я. Бо я боюсь, що ми тільки зовні погодимось, а коли почнемо розбиратись, яких саме небезпек і незручностей треба уникати, то не порозуміємось.

Він. А що з того?

Я. Облишмо це, кажу вам; того, що я знаю, я вас не навчу, а вам легше буде навчити мене того, чого я не знаю, а ви знаєте, в музиці.

Говорімо про музику, любий Рамо, і скажіть мені, як воно сталося, що ви з вашою здібністю відчувати, затямлювати й відтворювати найкращі місця великих майстрів, з тим запалом, який вони вам навіюють і який ви передаєте іншим, сами не створили нічого вартого?..

Замість відповісти, він похитав головою і скрикнув, підвівши палець до неба:

— А доля! Доля! Коли природа створила Лео, Вінчі, Перголеза, Дюні, вона посміхалась; вона прибрала статечного й поважного вигляду, коли породила мого любого дядька Рамо, якого десяток років називали великим Рамо, а потім того й не згадуватимуть. А коли втяла його небожа — скривилась, знову скривилась і ще раз скривилась. (І кажучи це, він усяко кривив обличчя: на зневагу, на презирство, на іронію, і немов би місив руками шматок глини та посміхавсь з чудних форм, що надавав йому; потім відкинув недоладну мацапуру й промовив): Отак створила вона мене й кинула до купи інших мацапур, до товстунів з обвислими черевами, до гамаликуватих, вирлооких апоплектиків, до кривошиїх, до кощавих з блискучими очима й карлючкуватими носами, і всі вони реготом зайшлися, побачивши мене, а я в боки взявся та й собі зареготав, їх побачивши, бо дурні й божевільні одне одного потішають, одне одного шукають, одне до одного горнутья. Коли б, потрапивши до них, я не знайшов готовісіньку програму, яка каже: гроші дурнів — маєтність розумних, мені мусіли б її дати.

Я зрозумів, що природа поклала мою власність у кишеню мацапур, і вигдав тисячу способів, щоб вирвати її звідти назад.

Я. Ці способи я знаю, ви говорили мені про них, але чому серед стількох способів не спробувати ще й дати гарний твір?

Він. Це те саме, що одна світська людина казала абатові Лебляну. Абат каже: «Маркіза Помпадур узяла мене за руку, привела мене на поріг Академії, а там пустила мою руку, я впав і зломив собі ноги». Світська людина йому відповідає: «Треба було б вам, панотче, підвестися й виважити двері головою». А

абат йому: «Пробував я, і знаєте, що сталося? Гулю на лобі набив»...

Після цієї історійки мій розмовник почав ходити, похиливши голову, замислено й пригнічено; він зідхав, плакав, розпачував, зводив д'горі руки та очі, стукав себе кулаком по голові, мало не розбиваючи собі чола або пальців, і приказував: «Мені здається, що там усе таки щось є, але скільки не б'ю, скільки не трушу, звідти ані телень»... Потім знову починав трусити головою й бити себе по чолі щосили й казав: «Або там нічого немає, або не хоче відповідати».

А за хвилину прибирав гордовитого виразу, підводив голову, клав руку на серце, ходив і казав: «Я почуваю, так, почуваю»...

Він удавав розгніваного, обуреного, зворушеного, владарного, впослідженого і без підготовки промовляв слова гніву, співчуття, ненависти, любови, з дивною тонкістю і правдивістю окреслював характери пристрастів, потім казав:

— Адже так, правда? Ось тепер виходить, ось що воно — знайти акушера, що вміє збудити, пришвидшити болі й примусити дитину вийти. А сам — беру перо, хочу писати; кусаю нігті, морщу чоло — де там, добраніч, біг дасть; ось переконав себе, що хист маю, а в кінці свого рядка читаю, що я дурень, дурень, дурень. Та й як відчути, підвестися, мислити й сильно малювати, коли водишся з такими людьми, як ті, що з ними бачишся задля прожитку, серед сліз, які кажеш і чуєш, серед отакого пащекування: «Сьогодні на бульварі було чарівно. — Чи чули ви маленьку Мармот? Вона грає прегарно. — Якими чудовими кіньми їхав пан такий то — сірими в яблука, кращих і уявити годі! — Прекрасна пані така то починає здавати; хіба ж носять у сорок п'ять років таку зачіску. — Панна така то вся в брильєнтах, які її не коштують нічого. — Ви хочете сказати, що

коштують д е ч о г о? — Та ні. — Де ви її бачили? — На «Арлекіновій дитині». — Сцену розпачу заграно, як ще ніколи. Ярмарковий Полішинель має горлянку, але ні тонкості, ні душі. — Пані така то привела двох дітей разом: кожному батькові по одній». То як, по-вашому, коли це кажеш, переказуєш і чуєш щодня, можна надхнутись і підвестись до великого?

Я. Ні, краще вже зачинитись на своєму горищі, пити воду, їсти сухий хліб і шукати себе самого.

Він. Може бути, але мені не вистачає на це сміливості. І потім, жертвувати своїм щастям задля непевного успіху! А ще й прізвище... Рамо!.. Зватися Рамо — сутужно. Таланти не те, що шляхетність, яка передається і зростає в славі, переходячи від діда до батька, від батька до сина, від сина до внука, хоч предок і не надає якоїсь заслуги нащадкові; старий пеньок розгалужується на величезний стовбур дурнів, але то байдуже! Інша річ — талант! Щоб здобути лише славу свого батька, треба бути вправнішим за нього, треба впадкувати його здатність... Здатності мені бракує, але руку наважив, смик ходить, казанок кипить: якщо не слава, то юшка.

Я. На вашім місці, я не вважав би це за справу кінчену, спробував би.

Він. А ви думаєте, я не пробував? Мені й п'ятнадцяти років не було, коли я подумав уперше: «Що це тобі, Рамо? Ти мрієш, і про що мрієш? Що тобі хотілося б зробити щось таке, що здивувало б все-світ... То що ж, варт тільки пальцем кивнути, варт тільки оком моргнути — воно й уродиться». І пізніше я проказував ці слова дитинства свого, ще й тепер проказую, а лишаюсь коло Мемнонової статуї.

Я. До чого тут Мемнонова статуя?

Він. Це зрозуміло, гадаю. Коло Мемнонової статуї було безліч інших статуй, на які так само падало соняшне проміння, але тільки вона одна звучала.

Поет — це Вольтер, а ще хто? Вольтер. А третій? Вольтер. А четвертий? Вольтер. Музикант — це Рінальдо де-Капуа, це Гас, Перголез, Альберті, Тартіні, Льокателлі, Терраделья, мій дядько, маленький Дюні, що з себе миршавий, але в нього є чуття, чорт бери, в нього є спів і експресія. Решта поза цим невеличким числом Мемнонів — пара вух настромлених кінець палиці: тому ми жебраки, такі жебраки, що хоч викинь. Ох, пане філософ, страшна річ — злидні. Я бачу їх — сидять навпочіпки з роззявленим ротом, ловлячи краплі льодової води, що просочуються з бочки Данаїд. Не знаю, чи загострюють ці краплі розум філософа, але з біса охолоджують голову поета; під цією бочкою добре не заспіваєш. Та й то вже щастя, як захопиш коло неї місце! Я був протиснувся, але не міг утриматись. Робив уже раз цю дурницю. Подорожував у Богемії, Німеччині, в Швайцарії, Голляндії, Фляндрії, у чорта на рогах.

Я. Під бочкою з проточиною?

Він. Під бочкою з проточиною. То був єврей, багач і марнотратець, що любив музику й моє штукарство. Грав я, як трапиться, штукарював і горя не знав. Мій єврей свого закону держався і виконував його завзято навіть при приятеліві часом, а вже при чужинці завжди. Вплутався він у одну кепську справу, яку мушу вам розповісти, бо вона втішна.

В Утрехті була чарівна куртизанка. Йому заманулось християнки, і він послав до неї одного шкарбуна з чималим векселем. Дивачка його пропозиції відхилила. Єврея розпач узяв. Шкарбун і каже йому: «І чого б ото так побиватись? Нема чого легшого, як переспати з гарною жінкою, ще навіть кращою від тої, що ви оком накинули; та я вам свою жінку відступлю за цю ціну». Сказано — зроблено. Шкарбун узяв собі векселя, а єврей — шкарбунову жінку. Ви-

ходить векселеві термін; єврей доводить його до протесту й оголошує за фалшивий. Суд. Єврей казав: «Він ніколи не зважиться сказати, за що дістав від мене векселя, і я його не сплачу». На судовому засіданні він питає ішкарбуна:

— Від кого ви дістали цього векселя?

— Від вас.

— За позичені гроші?

— Ні.

— За постачу краму?

— Ні.

— За якусь послугу?

— Ні, алеж не про те мова, я посідач векселя, ви його підписали й мусите сплатити.

— Я його не підписував.

— То я, виходить, фалшивник?

— Ви або інший, хто вас підіслав.

— Я негідник, але ви шахрай; повірте мені, не доводьте мене до крайности, я все скажу, себе ослаблю, але й вас занапащу...

Єврей на погрозу не зважає, і ішкарбун викрив усю справу на наступному засіданні. Обох їх зганьбовано, євреєві присуджено сплатити векселя, а гроші повернуто на допомогу бідним. Тоді я розлучився з ним, вернувсь додому.

Що ж робити? Бо треба або з голоду подохнути, або робити щось. Всякі перебрав я пляни. То збирався через день уступити до провінціяльної трупи — байдуже, за актора чи оркестранта. А через день гадав замовити собі такий малюнок, як ото на розі вулиць викидають на жердині, і щоб я там кричав на все горло: «Ось місто, де він народився, і ось він прощається з своїм батьком аптекарем, ось він прибуває до столиці, шукаючи домівки свого дядька... Ось він навколішках перед своїм дядьком, що вигонить його... Ось він з євреєм тощо, тощо». Другого

дня я прокидався з наміром пристати до вуличних співаків. І то не така вже й кепська була б справа — ми давали б концерти під вікнами в мого дядька, він сказився б від люті. Але я на іншу ступив стежку...

Тут він спинився, змінив позу людини, що тримає скрипку, щосили натискуючи струни, на позу виснаженого, геть знесилоного бідака, якому ноги підсікаються, який помре ось, коли не кинуть йому шмат хліба; на знак крайньої потреби показував пальцем на піврозкритий рот; потім сказав:

— Це зрозуміло. Мені кидали огризок; нас троє-четверо голодних змагалися за нього... От і мисліть велично, от і творіть прекрасне серед такої злидоти!

Я. Воно важко.

Він. Все нижче, нижче та й упав аж туди. І було мені там царство й панство. Але минулось. Знову треба підтягати пасок і показувати пальцем на роззявлений рот. Нічого сталого немає в цьому світі: сьогодні на вершині, а завтра в болоті. Нами керують прокляті обставини й керують дуже кепсько...

Потім, випивши те, що лишалось на дні пляшки, звернувся до свого сусіди:

— Пане, з ласки вашої, невеличкий понюх. У вас он там прегарна табатирка. Ви не музикант?

— Ні.

— Тим краще для вас, бо то все гольтіпаки... Аж жаль бере за них. Доля прирекла мені бути музикантом, тим часом як на Монмартрі у млині є, мабуть, мельник, мельничук, що чутиме довіку лише гуркіт жорен і складе найкращі пісні. До млина, Рамо, до млина, там твоє місце!

Я. До чого б не пристановлено людину, то все призначення природи.

Він. Вона робить дивні прогріхи. Щодо мене, я не дивлюсь з тої височини, звідки все зливається: людина, що підстригає ножицями дерево, гусінь, що

точить на ньому лист, і звідки видно лише двох комах, кожна при своєму ділі. Злізьте на епіцикл Меркурія і розподіляйте звідти, якщо вам подобається, за прикладом Реомюра, він — мушину клясу на швачок, землемірок, косарок, а ви — людську породу на столярів, теслярів, дахарів, танцівників, співаків — то ваша справа, мене це не обходить. Я — на цім світі й лишаюсь на ньому. Та коли в природі є голод, бо я завжди до голоду вертаюсь, до відчуття, яке завжди живе в мені, то я вважаю, що то недобрый лад, коли не завжди маєш що їсти. Що це в біса за лад — одні аж давляться, а другим, у кого шлунок такий самий докучний і голод такий самий невідступний, як і в тамтих, нема чого кусати! А найгірше — це змушена постава, що в ній тримає нас потреба. Злидар не ходить, як хто інший, він скаче, плазує, вигинається, лазить, усе життя своє тільки стає в позиції.

Я. Що то за позиції?

Він. Спитайте в Новера.¹ В житті їх багато більше, ніж може вдати його мистецтво.

Я. От і ви теж, мовляв за вами ж чи за Монте-нем, вилізли на епіцикл Меркурія і споглядаєте на різні пантоміми людської породи.

Він. Ні, ні, кажу вам, я надто важкий, щоб так високо здійнятись. Хай собі телепні в туманах плавають, я землі держуся. Дивлюсь круг себе, стаю в свої позиції, або тішуся з позицій, що в них інші стають, з мене пантомім чудовий, ось побачите зараз.

Потім почав сміятися, вдавати людину, що запобігає, просить, догодити хоче; праву ногу вперед виставив, ліву — назад, спину зігнув, голову підвів, погляд утопив у чужі очі, рота роззявив, руки до чогось простягнув; він чекає наказу, дістає його, мчить стрі-

¹ Відомий балетмайстер.

лою, вертається — він виконав, складає звіт; він усього пильнує, підіймає, що впало, підкладає подушку чи лавочку підставляє під ноги, тримає тацю, присуває стільця, відчиняє двері, зачиняє вікно, спускає завісу, пантрує господаря й господині, завмирає, спустивши руки й випроставшись, слухає, силкується читати на обличчі і каже:

— Ось моя пантоміма, вона дуже підхожа до пантоміми лестунів, царедворців, льокаїв і жебраків.

Штукарства цієї людини, казки абата Гальвані, навіженства Рабле нагонять на мене часом глибоку задуму. Це — три комори, що з них я добув смішні маски, які надіваю на обличчя найповажніших осіб, і бачу в прелатові — Пантальона, в судді — сатира, в самотникові — кабана, в міністрові — барана, а в його секретареві — гусака.

Я. То по-вашому виходить, що на світі повно жебраків, бо я не знаю нікого, хто не вмів би кількох па вашого танцю.

Він. Ваша рація. У всьому царстві тільки одна людина ходить — державець; вся решта стає в позиції.

Я. Державець? Про це ще треба поговорити. А хіба ви думаєте, що коло нього не об'являється врядигоди ніжка, кучерик, носик, який примушує його трохи грати пантоміму? Хто потребує іншого, той убогий і стає в позицію. Король стає в позицію перед своєю коханкою і грає свою пантоміму перед богом. Міністер гнеться лестуном, льокаєм і жебраком перед королем. Юрба честолюбців танцює ваші позиції, одну від одної підлішу, перед міністром. А превелебний абат у брижах і довгій мантиї — щонайменш раз на тиждень перед монастирським скарбничим. Ййбогу, те, що ви звете пантомімою жебраків, це — великий танок землі; у кожного є своя маленька Юс і свій Бертен.

А поки я говорив, він пресмішно вдавав позиції осіб, яких я називав. Наприклад, абат у нього тримав капелюха під пахвою і молитовника в лівій руці, а правою підіймав хвіст своєї мантиї, витягав голову, трохи схиливши її на плече, очі спустив — і так він добре наслідував лицеміра, що мені мов живий уявлявся автор «Спростовань» перед єпископом Орлеанським. Для лестунів, честолюбців він гадом вигинався; то був Буре під час генеральної ревізії.

Я. Виконано досконало, а проте є істота, звільнена від пантоміми. Це — філософ, що нічого не має і нічого не просить.

Він. Де ж такий звір водиться? Якщо в нього нічого немає, він страждає; якщо він нічого не просить, то нічого й не одержить... і вічно страждатиме.

Я. Ні. Діоген глузував з потреб.

Він. Алеж треба одягатись.

Я. Ні, він ходив голий.

Він. В Атенах тоді було холодненько.

Я. Менше, ніж тут.

Він. І їли ж там.

Я. Певно.

Він. Чиїм коштом?

Я. Коштом природи. До кого звертається дикун? До землі, тварин, риб, дерев, трав, коріння, струмків.

Він. Не вельми гарний стіл.

Я. Зате великий.

Він. Але кепсько накритий.

Я. Проте з того столу беруть і на наш кладуть.

Він. Але погодьтесь, що наші кухарі, пиріжники, корчмарі, шинкарі, цукерники трохи й свого вміння докладають. Мабуть, у вашого Діогена з його суворою дієтою не дуже то непокірне було тіло.

Я. Помиляєтесь, циніки були колись те, що наші ченці, з такою самою чеснотою. То були атенські кармеліти й кордельєри.

Він. Ловлю вас на слові. Так Діоген теж танцював пантоміму, коли не перед Періклом, то хоч перед Лаїс і Фріною?

Я. Знову помиляєтесь; йому задля втіхи віддавалась куртизанка, за яку інші дорого платили.

Він. А коли траплялось так, що куртизанка зайнята, а цинікові ніколи...

Я. Він вертався в бочку й обходився без неї.

Він. І ви радите мені теж отак робити?

Я. Голову даю відтяти, що це було б краще, ніж плазувати, принижуватись і проститувати.

Він. Алеж я потребую ліжка, доброго столу, легкого вбрання на літо, спочинку, грошей і ще багато всяких речей, яких я волю краще дістати з чужої ласки, ніж здобувати працею.

Я. Бо ви нероба, ласолюб, негідник, брудна душа.

Він. Я вже вам казав це, здається.

Я. Життєві вигоди, певна річ, мають свою ціну, але ви не відаєте ціни жертви, якою їх здобуваєте. Ви танцюєте, танцювали й танцюватимете свою безчільну пантоміму.

Він. То правда, але мені це не було й не буде важко; тим то погано я зробив би, коли б пішов іншим шляхом — тільки надвередився б без пуття; але з того, що ви кажете, я бачу, що моя бідна жіночка була чимсь ніби філософом; хоробра вона була, як лев: іноді ми без хліба й без грошей сиділи, всю свою мізерію поспродавши. Я падав на ліжко й голову собі сушив, у кого б його позичити екю на вічне оддання. А вона весела, як горобчик, сідала до клявесину, співала й пригравала; голос у неї був, як у солов'я, дуже шкода, що ви її не чули. Коли я десь на концерт ішов, то брав її з собою; по дорозі казав їй: «Ну, пані, покажіть себе, появіть свій талант і чари, захоплюйте, перемагайте...» Приходили ми; вона співала, захоплювала, перемагала. Лишенько, я втратив

її, бідолашненьку! Крім таланту, в неї рот такий був, що мизинець не пройде, зуби — перлів разок, а очі, ноги, шкіра, щоки, груди! Ноги, як у оленя, стегна й сидні, хоч ліпи. Рано чи пізно вона мала б щонайменш генерального відкупника. Ото була хода, ото були крижі, ох боже, які крижі!

Тут почав удавати ходу своєї дружини. Дріботів ногами, гнув кирпич, грав віялом, вихляв задом — го був найпотужніший і найсмішніший жарт на наших чепурушок.

Потім повів далі свою мову:

— Я водив її скрізь — у Тюільрі, Пале-Рояль, на бульвари. Не могло бути, щоб вона в мене лишилась. Коли вона вранці йшла через вулицю без капелюха, в накидці, ви спинилися б, щоб побачити її, і чотирма пальцями могли б її обійняти, не здушивши. Ті, хто йшов за нею, хто дивився, як ступають її ноженята, хто виміряв її широкі крижі, що їх форму окреслювали легенькі спіднички, — ті додавали кроку; вона підпускала їх, потім раптом обертала до них пару великих, чорних, блискучих очей, що спиняли їх на місці, бо лице медалі не поступалося її звороті. Та лишенько! Я її втратив, і всі мої надії на достаток розвіялися разом з нею. Задля цього тільки я й узяв її, звірив їй свої пляни, і вона була надто прониклива, щоб не зрозуміти їх певности, і надто розсудлива, щоб їх не схвалити.

Тут заривав і заплакав, приказуючи:

— Ні, ні, не буде мені розради довіку. З того часу я ченцюю.

Я. З горя?

Він. Коли хочете. А по правді, щоб спокій мати... Та гляньте но, котра година, бо мені до опери треба.

Я. Що там іде?

Він. Довернь. Багато гарних речей є в музиці, шкода тільки, що не він перший їх сказав. Серед

мертвих завжди знаходяться такі, що завдають розпачу живим. Що ж поробиш? *Quisque suos non patitur maere.* (Хто не терпить через своїх предків). Але вже пів до шостої, до вечірні дзвонять. Прощайте, пане філософ, правда ж я завжди однаковий?

Я. Лишенько! Так, на жаль.

Він. Хай би мені цього жалю ще років на сорок: сміється той, хто сміється останній.

PLANTINOSTKA ALPH. PAPYRUS